

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

КУРИЛЕНКО ДМИТРО ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 343.13

ІНСТИТУТ ОБІЗНАНИХ ОСІБ У ЗМАГАЛЬНОМУ
КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Щербаковський Михайло Григорович,
доктор юридичних наук, доцент

Харків – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ІНСТИТУТУ ОБІЗНАНИХ ОСІБ У ЗМАГАЛЬНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	13
1.1 Генезис інституту обізнаних осіб у кримінальному провадженні.....	13
1.2 Поняття, види та характеристика обізнаних осіб у кримінальному провадженні.....	26
1.3 Змагальні засади у кримінальному провадженні.....	48
Висновки до першого розділу	63
РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАСАД ЗМАГАЛЬНОСТІ ЩОДО ЗАЛУЧЕННЯ ОБІЗНАНИХ ОСІБ ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	66
2.1 Залучення експерта для проведення експертизи.....	66
2.2 Функції спеціаліста у процесуальних діях.....	88
2.3 Правове положення перекладача у кримінальному провадженні.....	113
2.4 Педагог і психолог у процесуальних діях за участю малолітніх та неповнолітніх.....	135
2.5 Ревізор і перевіряючий у кримінальному провадженні.....	156
Висновки до другого розділу	176
ВИСНОВКИ.....	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	185
ДОДАТКИ.....	235

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВСУ	– Верховний Суд України;
ДСГНПБ	– Державна служба гірничого нагляду та промислової безпеки
ДСЕС	– Державна санітарно-епідеміологічна служба
ДСНС	– Державна служба з надзвичайних ситуацій
ДФІ	– Державна фінансова інспекція
КК	– Кримінальний кодекс
КПК	– Кримінальний процесуальний кодекс
МВС	– Міністерство внутрішніх справ
МОЗ	– Міністерство охорони здоров'я
МЮ	– Міністерство юстиції
СБ	– Служба безпеки
СЕУ	– спеціалізована експерта установа;
ст.	– стаття
п.	– пункт

ВСТУП

Актуальність теми. Пізнання події злочину вимагає використання не лише професійних правових знань, якими володіють сторони та суд, але й спеціальних знань обізнаних осіб. Від своєчасного залучення обізнаних осіб багато в чому залежить результативність збирання, дослідження та використання доказів у кримінальній процесуальній діяльності. Удосконалення інституту обізнаних осіб є важливою складовою судово-правової реформи в Україні, оскільки в умовах підвищення вимог до процесу доказування в кримінальному провадженні він покликаний забезпечити отримання об'єктивних достовірних доказів. Зростаючі можливості впровадження досягнень науки і техніки в процес доказування, необхідність більш раціонально організувати цей процес кримінального провадження зумовлюють постійну увагу до проблем використання спеціальних знань обізнаних осіб у різних формах.

Питання залучення обізнаних осіб до кримінального провадження розглядались у наукових працях з кримінального процесу, криміналістики і теорії судової експертизи такими українськими вченими як Л. Ю. Ароцкер, О. О. Бондаренко, А. Ф. Волобуєв, Н. В. Глинська, Л. М. Головченко, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, Г. Л. Грановський, Ю. М. Грошевий, М. В. Даньшин, А. В. Журавель, А. В. Іщенко, Н. С. Карпов, Н. І. Клименко, В. В. Коваленко, І. І. Когутич, В. А. Колесник, В. П. Колмаков, В. О. Коновалова, В. П. Корж, М. В. Костицький, О. А. Кравченко, В. К. Лисиченко, Е. Д. Лук'янчиков, О. М. Моїсєєв, Г. М. Надгорний, І. А. Петрова, І. В. Пиріг, І. В. Постіка, В. М. Ревака, Б. В. Романюк, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, Е. Б. Сімакова-Єфремян, З. М. Соколовський, Р. Л. Степанюк, І. Я. Фрідман, В. В. Циркаль, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітько, В. М. Шерстюк, Ю. П. Янович та ін. У різний час розв'язанню загальних проблем участі обізнаних осіб у кримінальному провадженні приділяли увагу такі зарубіжні правознавці: Т. В. Авер'янова, І. А. Алієв, В. Д. Арсеньєв, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, Г. І. Грамович, Ф. М. Джавадов,

О. П. Гришина, А. В. Дулов, О. О. Зайцева, О. М. Зінін, П. П. Іщенко, В. Я. Колдін, Ю. Г. Корухов, І. Ф. Крилов, В. М. Махов, Н. П. Майліс, Е. Б. Мельникова, В. С. Митричев, Д. Я. Мирський, Ю. К. Орлов, А. Я. Паліашвілі, І. Л. Петрухін, О. Р. Росинська, Т. В. Сахнова, О. В. Селіна, І. Н. Сорокотягін, Л. Г. Шапіро, В. І. Шиканов, О. Р. Шляхов, М. П. Яблоков та інші. Зазначені вчені-юристи зробили значний внесок у теорію кримінального процесуального права, вдосконалення законодавства і практичної діяльності. Водночас наявні проблеми використання інституту обізнаних осіб для збирання, дослідження, оцінки доказів під час досудового розслідування та судового розгляду потребують подальшого їх вивчення в контексті їх розв'язання в умовах сучасного змагального кримінального провадження. У період глобальних змін у кримінальному процесуальному законодавстві України інститут обізнаних осіб потребує нових теоретичних розробок і законодавчого втілення. Результатом наукової невизначеності у вирішенні цих проблем стають допущені законодавцем прорахунки, що істотно ускладнюють правозастосовну практику.

Наведені обставини та міркування, неоднозначність підходів учених і практиків до визначення зазначеного вище правового інституту зумовлюють необхідність вирішення наукового завдання, що полягає в комплексному дослідженні цієї проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертаційного дослідження сформульовано відповідно до Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 рр., затвердженого наказом МВС України № 275 від 16 березня 2015 р. (пп. 7.19, 10.2) та відповідає Пріоритетним напрямам наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2015–2019 рр. (п. 7.24), схваленим вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 24 квітня 2015 р. (протокол № 24). Тему дисертації затверджено

вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 29 січня 2014 р. (протокол № 1).

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні концептуальних засад і розробленні науково обґрунтованих практичних рекомендацій щодо використання допомоги обізнаних осіб у змагальному кримінальному провадженні, вдосконалення процесуального регулювання їх залучення сторонами та судом.

Відповідно до зазначеної мети було поставлено і вирішено такі завдання:

- вивчити генезу інституту обізнаних осіб у кримінальному провадженні та етапи його становлення;
- встановити суть спеціальних знань та конкретизувати поняття обізнаних осіб у кримінальному провадженні;
- розробити класифікацію обізнаних осіб;
- розглянути особливості принципу змагальності у залученні обізнаних осіб та надати рекомендації щодо його реалізації;
- охарактеризувати функції спеціаліста;
- розкрити доказове значення показань обізнаних підозрюваних, обвинувачених, потерпілих, свідків;
- визначити критерії залучення перекладача;
- конкретизувати завдання педагога та психолога у процесуальних діях за участю малолітніх або неповнолітніх;
- позначити статус ревізій та перевірок;
- розробити пропозиції щодо удосконалення правового регулювання залучення обізнаних осіб до кримінального провадження.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі кримінального провадження між сторонами, судом та залученими обізнаними особами.

Предмет дослідження становить інститут обізнаних осіб у змагальному кримінальному провадженні.

Методи дослідження визначено метою та завданнями дисертаційного дослідження. Методологічною основою дослідження стали сучасні загальні та спеціальні методи наукового пізнання. Їх застосування обумовлюється системним відходом, що дає можливість досліджувати проблеми в єдності їх соціального змісту та юридичної форми.

У дисертаційному дослідженні було використано: загальний діалектичний метод наукового пізнання дійсності; загальнонаукові методи: аналіз, синтез, аналогія, порівняння тощо – для встановлення природи та сутності категоріальних понять обізнаних осіб; історико-правовий метод – під час дослідження історичного аспекту розвитку інституту обізнаних осіб у кримінальному процесі (підрозділ 1.1); формально-логічний метод – під час формулювання поняття обізнаних осіб та розробки їх класифікації у кримінальному провадженні (підрозділ 1.2); системно-структурний метод – при дослідженні сутності та складових елементів засад змагальності у кримінальному провадженні (підрозділ 1.3), при визначенні кримінального процесуального статусу та функцій експерта, спеціаліста, перекладача (підрозділи 2.1–2.3), завдань педагога та психолога (підрозділ 2.4), ролі ревізора та перевіряючого (підрозділ 2.5); метод юридичного аналізу – при вивченні відповідних положень криміналістики, кримінального процесуального законодавства та відомчих нормативних актів України; метод прогнозування – під час розробки пропозицій щодо удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства та практики його застосування; соціологічний метод – для отримання емпіричних даних при опитуванні за розробленими анкетами слідчих Національної поліції, прокуратури України.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження складають наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених з різних галузей юридичної науки, присвячені інституту обізнаних осіб у кримінальному провадженні, процесуальному порядку їх

залучення, тактики використання результатів застосування спеціальних знань.

Нормативно-правову основу дослідження складають Конституція України, Закони України, постанови Кабінету Міністрів України, пленумів Верховного Суду України, відомчі нормативно-правові акти МВС України, Мінюсту, СБУ, інших відомств та служб, кримінальне процесуальне законодавство 14-ти країн ближнього зарубіжжя.

Емпіричну базу дослідження склали результати анкетування 355-ти слідчих прокуратури та Національної поліції України у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Полтавській, Сумській, Харківській областях.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що за характером і змістом проблем, що розглядаються, дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням, в якому на основі сучасних положень кримінального процесу, криміналістики, судової експертології, узагальнення експертної, слідчої й судової практики розроблено концептуальні засади та сформульовано рекомендації щодо використання допомоги обізнаних осіб під час досудового розслідування та судового розгляду.

У дисертації запропоновано та обґрунтовано низку теоретичних положень, які мають суттєве значення для розвитку наукових засад і процесуального інституту обізнаних осіб у кримінальному провадженні, зокрема:

у перше:

– наведено перелік усіх обізнаних осіб, які залучаються до кримінального провадження, та розроблено класифікацію на підставі їх участі у процесуальних діях та правової врегульованості діяльності або її результатів;

– обґрунтовано, що спеціаліст для надання пояснень (консультацій та довідок) сторонам чи суду, перевіряючий під час здійснення перевірки можуть використовувати як спеціальні, так і правові знання;

– розкрито зміст і доказове значення висновків підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, даних на підставі спеціальних знань, та запропоновано способи встановлення їх достовірності;

– визначено, що педагог чи психолог у процесуальних діях вирішують процесуальні завдання щодо отримання достовірних доказів; тактичні завдання у проведенні процесуальних дій; спеціальні завдання з охорони психічного здоров'я малолітнього або неповнолітнього;

– обґрунтовано необхідність доповнення КПК України двома статтями, що регламентують права потерпілого, підозрюваного при залученні експерта, педагога та психолога; уточнено формулювання та запропоновано зміни до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»; ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»; ст. 19 Закону України «Про аудиторську діяльність»; ст. 185-8 Кодексу України про адміністративні правопорушення; статей 29, 36, 40, 68, 69, 79, 93, 99, 122, 226, 227, 243, 244, 280, 303, 332, 354, 368, 491, 514, 515 КПК України;

удосконалено:

– поняття обізнаної особи, яка в результаті професійного освітянського або самостійного навчання та досвіду оволоділа спеціальними знаннями у певній галузі людської діяльності та навичками щодо їх застосування, залучається під час досудового розслідування чи судового розгляду безпосередньо або опосередковано в процесуальній або непроцесуальній формах, обов'язково або на розсуд уповноваженої особи (органу) з метою сприяння щодо вирішення завдань кримінального провадження, а надані нею відомості, висновки та документи використовуються як джерела доказів або орієнтуюча інформація;

– критерії залучення перекладача у кримінальне провадження, до яких віднесено: процесуальні умови, процесуальні вимоги як до учасника процесу, вимоги як до обізнаної особи, процесуальні підстави залучення;

– функції спеціаліста, які включають технічне та організаційно-тактичне сприяння сторонам і суду у збиранні доказів; надання пояснень (консультацій або довідок), у тому числі з юридичних питань. Довідки стосуються спеціальних відомостей загального характеру, а консультації торкаються обставин злочину, що розслідується;

– пропозиції та рекомендації правового й організаційного характеру, спрямовані на реалізацію принципу змагальності у кримінальному процесі, а саме: вдосконалення кримінального процесуального закону щодо розширення прав сторін та суду; виведення експертних служб із підпорядкування правоохоронних органів; усунення монополії державних спеціалізованих установ (служб) на проведення криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз; розширення кола приватних експертів;

дістали подальшого розвитку:

– процес становлення інституту обізнаних осіб, що диференційований на п'ять етапів залежно від формування процесуальних правил залучення обізнаних осіб і підвищення доказового значення результатів їх діяльності у кримінальному провадженні;

– організація проведення процесуальних дій із малолітніми та неповнолітніми, до участі у яких запропоновано залучати психолога, котрий має досвід роботи у тій віковій групі, до якої належить малолітній або неповнолітній, і лише як виняток – педагога;

– процесуальні умови залучення перекладача, до яких віднесено нерозуміння мови судочинства учасником кримінального провадження;

– пропозиції щодо створення державного Реєстру судових перекладачів з інформацією про професійних та компетентних перекладачів, які володіють юридичною термінологією;

– процесуальні й організаційні основи витребування матеріалів ревізій та перевірок. Визначено конкретний предмет (факти порушення спеціальних та пра-

вових норм, а також встановлення винних осіб) контрольних заходів, стосовно якого ревізор та перевіряючий можуть бути допитані як обізнані свідки.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що викладені в дисертаційному дослідженні положення, пропозиції та висновки можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – з метою поглиблення існуючих уявлень про правову природу, сутність обізнаних осіб у кримінальному провадженні (акт впровадження Кримінологічної асоціації України від 2 листопада 2016 р.);

- у правозастосовній діяльності під час розслідування злочинів (акт впровадження Харківської міської прокуратури № 5 від 27 жовтня 2016 р.);

- у навчальному процесі – як матеріал для відповідних розділів підручників і навчальних посібників з дисциплін «Криміналістика», «Судова експертологія», «Кримінальний процес» (акт впровадження Харківського національного університету внутрішніх справ від 6 жовтня 2016 р.).

- у нормотворчій діяльності – під час підготовки та ухвалення проектів нормативно-правових актів для вдосконалення нормативно-правової бази участі обізнаних осіб під час розслідування злочинів та судового розгляду.

Особистий внесок здобувача полягає у розробленні нового підходу щодо розв’язання проблем залучення обізнаних осіб до перебігу кримінального провадження та удосконалення його наукових засад. Викладені в дисертації положення, що відбивають її наукову новизну, розроблені автором самостійно. Власні теоретичні розробки здобувача у статті, опублікованій у співавторстві, становлять не менше 50 %. Наукові ідеї та розробки співавтора у дисертації не використовувалися. Дисертація є самостійним науковим дослідженням автора.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки і пропозиції дисертаційної роботи розглядалися й обговорювалися на засіданнях кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, а також були оприлюднені на міжнародних та всеукраїнських нау-

ково-практичних конференціях: «Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави» (м. Харків, 22 листопада 2013 р.), «Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики» (м. Харків, 5 грудня 2014 р.), «Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених» (м. Харків, 14 травня 2015 р.; 17 травня 2016 р.).

Публікації. Основні теоретичні висновки і практичні рекомендації, що містяться в дисертації, відображено у 10 публікаціях за темою дослідження, з них – 6 статей у наукових фахових виданнях, з-поміж яких дві – в іноземних наукових виданнях та одна у співавторстві, а також у 4 тезах доповідей і повідомлень на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою, завданнями, предметом і логікою дослідження. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, що включають вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (419 найменувань на 50 сторінках) і додатків. Повний обсяг дисертації становить 254 сторінок, з них 184 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ІНСТИТУТУ ОБІЗНАНИХ ОСІБ У ЗМАГАЛЬНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

1.1 Генезис інституту обізнаних осіб у кримінальному провадженні

У теорії і практиці кримінального провадження більшість питань, що відбивають специфіку доказової діяльності, вирішується за допомогою пізнавального потенціалу обізнаних осіб. Вказане пояснюється тим, що у кримінальному провадженні застосовується особливий вид пізнання, оскільки він має специфічний предмет – фактичні дані про обставини злочинної події. Суб'єктами пізнання виступають як уповноважені законом відповідальні за розслідування учасники – слідчий, прокурор, суд, так і спеціальні суб'єкти – обізнані особи. Пізнання, яке здійснюють обізнані особи, характеризується двома аспектами: певною процесуальною регламентацією і тим, що реалізується на підставі застосування спеціальних знань. Реалії сьогодення свідчать, що сучасне судочинство не може ефективно функціонувати, якщо не спирається на новітні досягнення в різних сферах людської діяльності. У процесі кримінального провадження постійно виникає необхідність залучення обізнаних осіб для вирішення різноманітних питань спеціального характеру [387, с. 4].

О.П. Гришина пов'язує формування інституту обізнаних осіб з розвитком наукових знань [77, с. 51]. Цей фактор є, безумовно, істотним, але не достатнім. На наш погляд, становлення інституту обізнаних осіб обумовлене процесуальними правилами їх залучення до кримінального провадження і доказовим значенням результатів діяльності. Становлення інституту обізнаних осіб у кримінальному судочинстві України відбувалося протягом тривалого періоду, який нами поділений на такі етапи.

Для *першого етапу* характерне випадкове нерегулярне залучення осіб, які не мали правових знань, для вирішення завдань кримінального провадження. Появу такої процесуальної фігури, як обізнана особа, пов'язують із розвитком судової медицини – наукової галузі, яка першою була поставлена на службу правосуддю. Лікарі стали неодмінними учасниками слідчих розслідувань щодо посягання на життя, нанесення тілесних ушкоджень. Слід зазначити, що в Російській імперії згадок про обізнаних осіб і використання спеціальних знань не було – в Судебниках 1497 р. [351, с. 339–416], 1550 р. [352, с. 227–350], 1589 р. [353, с. 407–476] і в Соборному укладенні 1649 р. [333, с. 75–447]. Згодом до розслідування як експерти зі спеціальних питань почали залучатися обізнані особи з різних галузей науки, техніки, ремесла [154, с. 2]. На думку І.Ф. Крилова, першим із законодавчих актів, яким вводилася державна регламентація досліджень, що схожі на сучасні судові експертизи, які дійшли до нас, був царський Указ від 9 грудня 1699 р. «Про порядок дослідження підписів на актах кріпаків у разі виникнення спору або сумніву про справжність оних, про писання кріпаків в помісних і вотчинних справах у помісному наказі, а не на Іванівській площі, і про необхідну кількість свідків для актів кріпаків» [163, с. 58]. Саме в цьому законодавчому акті було вперше нормативно врегульоване питання призначення та проведення експертизи як однієї з форм використання спеціальних знань обізнаних осіб. В Указі встановлювалась обов'язковість проведення досліджень та вирішувались ще два принципові питання: вперше називалось місце проведення експертизи, тобто визначалась сучасною мовою конкретна експертна установа – Наказ, а також визначались суб'єкти експертної діяльності, а саме піддядчі, які працювали у Наказі. Слід погодитися з думкою відомого вітчизняного дослідника розвитку криміналістики та судових експертиз в Україні професора А.В. Іщенка, що саме цей Указ 1699 р. започаткував детальну регламентацію застосування спеціальних знань у кримінально-процесуальній діяльності у формі експертизи [131, с. 13–14].

Слід зазначити, що в Артикулі військовому 1715 р., виданому Петром I, хоч конкретно і не говорилося про «обізнаних осіб», однак були окремі приписи, що стосувалися регулювання діяльності лікарів у якості обізнаних осіб. Зокрема, в артикулі 154 вказувалися підстави залучення лікарів для встановлення причин смерті: «Того ради зело потрібно є, щоб хоч скоро хто помре, який в бійці був біт, поколотий або порубаний буде, лікарів визначити, які б тіло мертве розрізали і справді розшукано, що якась причина до смерті його була, і про те мають свідоцтво в суді на листі подати, і його присягою своєю підтвердити» [16, с. 190].

У кінці XVIII ст. під час дослідження трупа керувалися Генеральними правилами, що до Лікарсько-судової науки відносяться (1797 р.). Зміст § 8 Правил говорить: «За сім слід сказати про генеральні правила, що відносяться до Лікарсько-судової науки, на підставі яких повинні виноситися свідоцтва, що поєднані зі знанням анатомії, фізіології та інших частин та стосуються цього предмета...» [335, с. 10]. Як видно, в зазначеному документі хоч прямо і не говорилося про спеціальні знання, проте наявність їх мала на увазі. І все ж у цих документах про «обізнаних осіб» не згадувалось, а вказувались тільки лікарі як учасники огляду трупів і живих осіб. І тільки у 1832 р. цей термін був законодавчо закріплений. Зокрема, у ст. 943 Зводу законів кримінальних написано: «якщо точне встановлення обставин, які зустрічаються у справі, передбачає особливі відомості або досвідченість у будь-якій науці, мистецтві чи ремеслі, то слід витребувати про те показання і думки обізнаних людей відповідно до правил, викладених у Главі про дослідження події і огляду» [306, с. 285]. Аналогічне формулювання про необхідність залучення обізнаних людей під час дослідження обставин цивільних справ містилось у ст. 2361 Зводу законів цивільних і межових 1842 р. [109, с. 396]. У Статуті судової медицини, включеному до Зводу законів Російської імперії 1842 р., в розділі II «Про судовий огляд мертвих тіл взагалі» у статтях 1327–1348 детально регламентувалась діяльність лікаря під час судового

огляду (розтину) тіл, що стосовно сучасної термінології є провадженням судово-медичної експертизи [240, с. 167].

Наведене вище дає підстави стверджувати, що вже на різних етапах розвитку державності на території Російської імперії використання спеціальних знань у правоохоронній практиці було досить поширеним явищем. Однак цей процес не був урегульований загальними нормами права і мав стихійний характер. Це був перший етап у використанні спеціальних знань, який завершився встановленням нормативного порядку залучення обізнаних осіб.

Другим етапом у розвитку інституту обізнаних осіб стало прийняття Статуту кримінального судочинства Російської імперії 1864 р. Судова реформа 1864 р. суттєво змінила процес провадження правосуддя в Росії. Детальна регламентація попереднього розслідування, встановлення чіткого порядку отримання та фіксації доказів, розширення прав обвинуваченого, запровадження суду присяжних та інституту адвокатури створили умови для більш широкого залучення представників різних галузей науки в ролі судових експертів під час розгляду кримінальних та цивільних справ. Гласність суду спонукала адвокатів, прокурорів, суд шукати представників таких галузей знань, які б своїми науковими дослідженнями та виступами в суді в ролі експертів могли б допомогти встановленню вини чи невинуватості підсудних. У зв'язку із законодавчим закріпленням процедури проведення експертизи використання спеціальних знань помітно активізувалося. Це стало стимулом до пошуку нових наукових напрямів розвитку, розробки методів та методик провадження судових експертиз. У Статуті кримінального судочинства 1864 р. передбачався порядок залучення експертів (вони називалися обізнаними особами) для участі в освідуванні чи проведенні дослідження (ст.ст. 690–695) [369]. У ст. 325 Статуту зазначалось: «Обізнані люди запрошуються в тих випадках, коли для точного усвідомлення обставин, що зустрічаються в справі, необхідні спеціальні відомості або досвідченість в науці, мистецтві, ремеслі, промислі або якому-небудь занятті». У Статуті особливо

виділялися освідчення та огляди, для провадження яких потрібні спеціальні знання. У таких випадках запрошувалися так звані «обізнані особи», тобто особи, які володіли знаннями, вміннями і навичками в тій чи іншій сфері наукового знання або ремесла, необхідність використання яких виникла під час провадження процесуальних дій [365, с. 10]. У ст. 326 Статуту вказувалось, що «в якості обізнаних людей можуть бути запрошені: лікарі, фармацевти, професори, вчителі, техніки, художники, ремісники, скарбники та особи, які тривалими заняттями на будь-якій службі або частини придбали особливу досвідченість». Аналіз статті показує, що наведений перелік не відрізняється логічною бездоганністю та повнотою. Хоча в Статуті не вказувався такий учасник процесу, як експерт. Після реформи 1864 р. термін «експерт» все частіше став з'являтися в офіційних актах. Зокрема, Циркуляром Міністерства юстиції від 10 січня 1877 р. наказувалося, що «експерти повинні поміщатися в особливий список, а не в загальний зі свідками. Але за будь-яких умов суд не повинен вважати експертів свідками» [297, с. 317]. Циркулярами Міністерства юстиції від 21 травня 1870 р. і від 17 лютого 1879 р. судам пропонувалося вирішувати питання про винагороду експертам [297, с. 350].

Таким чином, вже в другій половині XIX ст. в офіційних документах Російської імперії закріплюється термін «експерт». Актуальність і багатоплановість проблем використання спеціальних знань у судочинстві, їх теоретична і практична значущість зумовили інтерес до них з боку фахівців у галузі кримінального процесу, криміналістики та інших наук. Питання використання спеціальних знань у судочинстві в різний час отримали певне відображення у працях багатьох російських правознавців XIX – початку XX століття, зокрема Я.І. Баршева [24, с. 76–77, 151–155], С.І. Вікторського [45, с. 266–278], Л.Є. Владимірова [49, с. 236–313], А.Х. Гольмстена [67, с. 325], П.І. Дегає [85, с. 82], М.В. Духовського [96, с. 112], С.В. Познишева [245, с. 194], М.М. Розіна [294, с. 384], І.Я. Фойницького [374, с. 278, 287–300] та ін. У роботах цих правників вказувалось на значну роль обізнаних осіб узагалі та експертів

зокрема для цілей судочинства. Проте погляди правознавців щодо експертизи не збігалися. Існувало чотири точки зору на процесуальну природу судової експертизи та її виконавців у кримінальному судочинстві:

1. Експертиза проводиться для вирішення спеціального питання у справі, а експерт є науковим суддею. Найбільш відомим прихильником цього напрямку був професор Л.Є. Владимиров, який вважав, що кримінальні судді не мають права критикувати дані експертами висновки, подібно тому, як вони не критикують вердикт присяжних. Експерти, таким чином, оголошувались повноважними «науковими суддями» відведених їм питань [49, с. 237].

2. Експертиза являє собою особистий кваліфікований огляд, що проводиться судово-слідчими органами. Прихильники цієї точки зору вважали, що експертиза є розширенням судового огляду за допомогою спеціально підготовлених осіб, а самі експерти – помічники суддів. Позицію щодо розгляду експертизи як виду судового огляду відстоював відомий процесуаліст професор В.Д. Спасович [340, с. 125].

3. Експертиза є різновидом показань свідків. Обізнані особи запрошувались як свідки, що давали свідчення на підставі власних знань у науці або ремеслі. Найбільш яскравим представником точки зору, згідно з якою експертиза прирівнювалася до показань свідків, був Я.І. Баршев [24, с. 197].

4. Експертиза – це особливий вид судових доказів. Цей очевидний у теперішній час тезис вперше висловив видатний процесуаліст І.Я. Фойницький. Проаналізувавши висловлення вчених щодо природи експертизи, він довів, що: а) якби думка експертів була обов'язковою для суду, то це стало б поверненням до формальної теорії доказів; б) якщо суддя зобов'язаний дати категоричну відповідь на питання про винуватість, то експерт може утриматися від дачі відповіді; в) експертиза може проводитись без участі суду і без особистого огляду експерта; г) якщо свідок є незамінним і зобов'язаний утримуватися від суджень або думок про факти, то в якості експерта може бути запрошена будь-яка особа з тих, хто

володіє тими ж спеціальними відомостями, для повідомлення своєї думки про факт. Виходячи з викладеного, вчений зробив висновок, що експертиза, не будучи ні судовим рішенням, ні видом огляду або показанням свідків, є особливим судовим доказом і подібно іншим доказам підлягає вільній оцінці судом [374, с. 277–278].

У законодавстві Російської імперії не було поділу обізнаних осіб на експертів і спеціалістів (у сучасному розумінні), але, тим не менш, І.Я. Фойницький диференціював обізнаних людей на експертів і неекспертів, які надають допомогу правосуддю. Якщо особа, котра володіє спеціальними знаннями, запрошується судом, то експертом її слід вважати тільки в тому випадку, якщо вона надає висновок. Але якщо завдання обізнаної особи зводиться лише до відтворення якогось предмета для більш наочного пізнання його самим судом, то такі особи не можуть бути визнані експертами. Наприклад, кресляр, запрошений для виготовлення креслення або плану, механік – для виготовлення моделі або знімка сліду, фотограф – для зняття пейзажу або портрета і т. п. [374, с. 278]. Безсумнівно, дане розмежування базувалося на вимогах ст.ст. 112, 325 і 690 Статуту кримінального судочинства Російської імперії [369]. Якщо зіставити за змістом даний поділ обізнаних осіб із визначенням експерта і спеціаліста згідно зі ст.ст. 69, 71 КПК України, то можна побачити певну їх синонімічність. Однак це, безумовно, вірне і значуще положення довгий час було забуте.

Аналіз розвитку законодавства дореволюційної Росії свідчить про те, що у всіх випадках залучення фахівців у певній галузі знань до участі у справі вживався термін «обізнані особи» без їх диференціації. Вже тоді були закладені основи трьох взаємопов'язаних форм використання спеціальних знань: участь спеціалістів у слідчих діях, допит обізнаних осіб та проведення експертизи.

Таким чином, видатними вченими-процесуалістами Російської імперії як у процесуальному законодавстві, так і в спеціальній юридичній літературі були закладені основи для подальшого розвитку інституту обізнаних осіб. Як стверджує

В.М. Махов, характерними рисами цього інституту стало «вузьке розуміння експертизи, висновку експерта як доказу, відмежування експертизи від участі спеціаліста в слідчих діях і допитах обізнаних осіб» [208, с. 24].

Проблема одержання достовірних доказів, отриманих за допомогою обізнаних осіб, стояла перед правоохоронними органами і після жовтня 1917 р. Інструкції для народних слідчих 1919 р. і 1921 р., затверджені постановами Наркомюсту УРСР, передбачали порядок проведення медичного освідування і огляду живих осіб та трупів за участю спеціалістів-експертів (судових медиків); дослідження лікарем тілесних ушкоджень особи, стану її здоров'я і розумових здібностей у присутності слідчого та понятих, а також регламентували участь перекладачів та осіб, які розуміли знаки глухих і німих, допит експертів. Водночас у вказаних положеннях ще не проводилося розмежування між оглядом, освідуванням і експертизою [110, с. 232, 242–245, 253, 281, 284–285, 290]. Нормативні акти перших років радянської влади часто мали суперечливий характер, що обумовлювалося несформованістю на той час уявлення про сутність і основні ознаки судової експертизи в сучасному її розумінні, які б відрізняли її від інших форм використання спеціальних знань. Намагання вирішити це питання спостерігається в подальшій законодавчій регламентації кримінально-процесуальної діяльності.

Третій етап становлення інституту обізнаних осіб логічно визначити появою першого КПК УРСР, прийнятого у 1922 р. Терміни «експерт» та «експертиза» були закріплені в КПК УРСР 1922 р. [367], а потім у КПК 1927 р. [368]. Кодекси називали висновок експерта самостійним джерелом доказів та визначали підстави для призначення експертизи, порядок її проведення, складання експертного висновку і випадки обов'язкового призначення експертного дослідження; передбачали участь у справі перекладача та особи, яка розуміє знаки німого і глухого, а також допит експерта. Участь експертів (судових медиків) у проведенні освідування, огляду і розтину трупа регламентувалася з дотриманням

правил, встановлених для допиту експерта, в ході якого він давав письмовий висновок із подальшим приєднанням його до справи. Після прийняття КПК УРСР 1922 р. діяльність експертів і перекладачів регулювалася також розділами X і XI Положення про судоустрій УРСР 1925 р. [253]. Згідно зі ст.ст. 66, 162, 190 КПК Української РСР 1927 р. передбачалась участь перекладачів, лікарів та педагогів під час проведення слідчих дій.

Аналіз відповідних положень КПК УРСР 1922 і 1927 років свідчить про наявність в них значної кількості норм, успадкованих від попередніх законодавчих актів, у яких під експертом розумілася будь-яка обізнана особа, що залучалася до участі у справі. Прийняття нових процесуальних законів було вирішальним кроком до визнання експертизи у кримінальному процесі як основною формою використання спеціальних знань. Законодавчо була визнана тільки одна процесуальна фігура, що володіла спеціальними знаннями, – експерт. Особа, яка володіла спеціальними знаннями та запрошувалась для участі у слідчій дії для надання допомоги слідчому, також іменувалась експертом. Терміна «спеціаліст» у розумінні учасника кримінального процесу в сучасному значенні цього поняття в перших КПК України не існувало. У науковій літературі того часу вказане положення визивало дискусію. М.М. Гродзинський вважав, що участь експерта під час проведення слідчих дій є особливою формою експертизи [78, с. 56, 64]. А.І. Вінберг [46, с. 23–25] та В.А. Притузова [269, с. 20–22] взагалі не надавали обізнаній особі, яка залучалась слідчим, процесуального значення. Р.Д. Рахунов [284, с. 133–135], М.О. Чельцов-Бебутов [381, с. 168] та інші автори, погоджуючись із процесуальною особливістю такої діяльності, не визнавали вказану форму використання спеціальних знань експертизою. Приведені точки зору свідчать про початок переосмислення науковцями сутності експертизи та відмежування діяльності експерта від участі у справі інших обізнаних осіб.

Четвертий етап розвитку інституту обізнаних осіб починається із введення в дію з 1 січня 1961 р. нового КПК УРСР. У ньому були ретельно прописані права

та обов'язки експерта (ст. 77), випадки обов'язкового призначення експертизи (ст. 76), залучення судово-медичного експерта (ст. ст. 192, 193) та перекладача (ст. 128), призначення ревізії (ст. 66). Закономірний процес проникнення в доказове право природно-технічних прийомів ще більше підсилюється. Науки кримінального процесу та криміналістики все більш відмовляються від консервативних точок зору і рішуче переходять на сторону широкого застосування арсеналу наукових методів у справі розслідування злочинів. Позитивна слідча практика залучення обізнаних осіб під час розслідування злочинів та його наукове обґрунтування спонукали законодавця до внесення відповідних змін до процесуального законодавства.

Законодавство стало передбачати такі форми використання спеціальних знань, як участь спеціаліста у проведенні слідчих дій, проведення судово-медичного освідування і ревізії, що набули таким чином самостійного процесуального значення. Обізнані особи, які брали участь у проведенні слідчих дій, отримали назву «спеціалісти». Але норми КПК чітко не регламентували діяльність спеціаліста у кримінальному провадженні. Вказана форма використання спеціальних знань набула подальшого розвитку з прийняттям 30 серпня 1971 р. Президією Верховної Ради УРСР доповнень до КПК, що містили ст.ст. 128¹ та 270¹, які допускали спеціалістів до участі у всіх слідчих та судових діях, регламентували їх права та обов'язки, функції, порядок участі у процесуальних діях. Введення спеціаліста як учасника кримінального процесу мало на меті забезпечення повноти і всебічності досудового розслідування шляхом підвищення його науково-технічного рівня. Разом з тим дана обставина стала відображенням загального науково-технічного прогресу, що проявлявся в усіх галузях науки, праві, у тому числі розвитку техніко-криміналістичних прийомів збирання слідів злочину та їх подальшого експертного дослідження. Надання слідчому права використовувати знання спеціалістів під час провадження слідчих дій відкривало широкі можливості для всебічного та

глибокого вивчення предметів і явищ, слідів злочину, що попадали в орбіту досудового розслідування, розширило обсяг і підвищило якість отриманих фактичних даних. Залучення спеціалістів до участі у слідчих та судових діях значно розширило сферу правового регулювання використання спеціальних знань у кримінальному провадженні.

П'ятий етап становлення інституту обізнаних осіб починається із прийняття Верховною Радою України 13 квітня 2012 р. нового Кримінального процесуального кодексу. У зв'язку зі зміною парадигми кримінального процесу на змагальну розширилися функції обізнаних осіб та з'явилися нові форми їх залучення. Нововведення, що стосуються обізнаних осіб, які залучаються до кримінального провадження, можна з'ясувати шляхом порівняння із КПК України 1960 р. Розглянемо деякі з них [167].

У новому КПК України не тільки збережено перелік обізнаних осіб з попереднього кодексу (експерт, судово-медичний експерт, спеціаліст, перекладач, лікар), але й уведено нових фахівців. Так, обов'язково залучається педагог або психолог під час допиту малолітніх або неповнолітніх (ст.ст. 226, 354, 491 КПК України) і передбачається проведення слідчих (розшукових) дій за їх участю (ст. 227 КПК України). Психологи можуть бути залучені також при проведенні впізнання (ст. 228 КПК України). Позитивним є те, що на відміну від КПК України 1960 р., психологи, а також педагоги і лікарі залучаються до слідчих дій за участю дитини незалежно від її процесуального статусу.

У процесуальному законі вказано нові види джерел доказів, оснований на використанні спеціальних знань обізнаних осіб. До них відносяться висновки або думки свідка, підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, які дають показання, що ґрунтуються на спеціальних знаннях (ч. 6 ст. 95 КПК України). Специфіка показань таких осіб полягає в тому, що їх зміст становлять не тільки «голі» факти, але і їх тлумачення на основі спеціальних знань. Ще одним новим джерелом

доказів визнаються показання експерта, отримані під час допиту на досудовому слідстві (ст. 95 КПК України) або в суді (ст. 356 КПК України).

Уточнені та розширені повноваження спеціаліста. Під час досудового розслідування і судового розгляду спеціаліст залучається для надання консультацій та безпосередньої технічної допомоги (ст. 71 КПК України). Консультації надаються у двох формах – письмовій або усній. Під час досудового розслідування спеціаліст, який брав участь у проведенні слідчої (розшукової) дії, дає письмові пояснення, що приєднуються до протоколу як додатки (ч. 2 ст. 105 КПК України). Якщо у протоколі фіксуються наочні, очевидні дані, що сприймали всі учасники слідчої (розшукової) дії, то в поясненнях, на наш погляд, можуть вказуватися не тільки особливості використання технічних засобів, але й довідкові дані, консультації спеціаліста, які є джерелом орієнтуючої інформації для слідчого (оперативного працівника) в пошуку знаряддя злочину, злочинця, предметів його одягу та взуття, транспортного засобу та ін. Порядок залучення спеціаліста під час судового розгляду відрізняється від досудового провадження. По-перше, в якості спеціаліста може залучатися будь-яка обізнана особа, по-друге, крім письмових роз'яснень, спеціаліст може надати усні консультації (ст. 360 КПК України). Пояснення спеціаліста грають важливу роль як для дослідження, так і оцінки доказів. Водночас ні письмові, ні усні пояснення (консультації, роз'яснення) спеціаліста законом не відносяться до джерел доказів (ч. 8 ст. 95 КПК України).

Слід звернути увагу на певні прогалини у процесуальному законі. Нормами глави 21 КПК України регламентовані негласні слідчі (розшукові) дії, проведення деяких з них (зняття інформації, здійснення аудіо-, відеоконтролю та ін.) неможливе без застосування технічних засобів і залучення відповідних обізнаних осіб. Очевидно, що це повинен бути спеціаліст, однак до завдань з технічної допомоги спеціаліста, перелічених у ч. 2 ст. 71 КПК України, вказані дії не відносяться, що, безумовно, є прогалиною у законодавстві.

Певні зміни зазнала процедура проведення експертизи та процесуальна фігура експерта. Згідно зі ст. 69 КПК України, експертом може бути фахівець, який відповідає вимогам Закону України «Про судову експертизу». Відповідність особи і кваліфікації експерта вимогам вказаного Закону забезпечує правильність вибору, визначає права, обов'язки, відповідальність судового експерта. У новому процесуальному кодексі відсутня стадія порушення кримінальної справи. Слідчі (розшукові) дії, в тому числі експертиза, можуть проводитися відразу після внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ст. 214 КПК України). Експерт може залучатися для проведення експертизи відразу після реєстрації повідомлення про правопорушення. Таким чином покладено кінець багаторічній дискусії про допустимість проведення судових експертиз до порушення кримінальної справи з метою встановлення ознак злочину. Вказане положення стосується практики надання обізнаними особами довідок, висновків спеціаліста й інших псевдо «процесуальних» документів, що вимагались на стадії порушення кримінальної справи для встановлення її підстав. Ще одним позитивним моментом чинного кримінального процесуального закону є заборона призначення так званих «правових» експертиз (ч. 1 ст. 242 КПК України). Це логічно витікає із того, що трактування норм матеріального і процесуального права не можна розглядати як докази у справі.

Однією із форм реалізації проголошеної у ст. 22 КПК України засади змагальності сторін у наданні суду своїх доказів є можливість самостійного залучення спеціаліста або експерта стороною захисту. Між тим, на наш погляд, засада змагальності сторін не повною мірою втілена законодавцем. Порушенням цієї засади є обмеження прав потерпілого у проведенні судової експертизи. Ці права істотно обмежені на відміну від сторони захисту, оскільки потерпілий позбавлений можливості самостійно залучати експерта або направляти до слідчого судді клопотання про проведення експертизи.

Вищевикладений історико-правовий екскурс дає змогу дійти висновку, що використання спеціальних знань обізнаних осіб у кримінальному провадженні обумовлене об'єктивною історичною необхідністю, розширює пізнавальні можливості сторін та суду під час досудового розслідування та судового розгляду. У свою чергу, необхідність подальшого поглиблення цих можливостей пов'язане з розвитком суспільства, науки і техніки, ускладненням процесу доказування. Об'єктивний взаємозв'язок залучення обізнаних осіб із розширенням пізнавальних можливостей сторін обвинувачення і захисту, суду ставить за обов'язок процесуальній науці подальше вивчення процесу доказування і ролі в ньому обізнаних осіб. У зв'язку з високим сучасним рівнем розвитку науки і техніки, ускладненням способів учинення злочинів, можна з упевненістю стверджувати, що формування доброякісних, достовірних доказів безпосередньо залежить від своєчасного залучення обізнаних осіб до кримінального провадження.

1.2 Поняття, види та характеристика обізнаних осіб у кримінальному провадженні

Розгляд сучасного стану інституту обізнаних осіб, які залучаються під час кримінального провадження, необхідно почати з уточнення поняття «обізнана особа», визначення її функцій у кримінальному судочинстві та зв'язку з поняттям «спеціальні знання». Відзначимо, що термін «обізнана особа» жодним процесуальним законодавством України не передбачений, але набув широкого розповсюдження в наукових роботах із кримінального процесу, судових експертиз та криміналістики для позначення осіб, які володіють спеціальними знаннями і залучаються уповноваженими особами до участі у кримінальному провадженні.

У численних наукових публікаціях учені формулюють поняття та види обізнаних осіб, але досі сутність цих учасників кримінального провадження залишається дискусійною та неоднозначно тлумачиться правниками. Серед

вчених цій проблемі приділяли увагу такі процесуалісти та криміналісти: Т.В. Авер'янова, В.Д. Арсеньєв, О.О. Бондаренко, А.Ф. Волобуєв, А.М. Гольдман, В.Г. Гончаренко, В.І. Гончаренко, Г.І. Грамович, О.П. Гришина, О.В. Гусєв, Є.Є. Демидова, О.О. Єксархопуло, О.М. Зінін, Г.І. Зуєв, Г.Г. Зуйков, Л.М. Ісаєва, Н.І. Клименко, О.О. Кравченко, В.В. Коваленко, І.І. Когутич, М.В. Костицький, А.В. Кудрявцева, Л.В. Лазарева, В.К. Лисиченко, В.М. Махов, Г.М. Надгорний, В.М. Ревака, Б.В. Романюк, О.Р. Росинська, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, О.В. Селіна, З.М. Соколовський, І.М. Сорокотягін, Р.Л. Степанюк, Т.Д. Телегіна, І.Я. Фойницький, В.В. Циркаль, Л.Г. Шапіро, В.Ю. Шепітько, В.І. Шиканов, М.Г. Щербаковський та ін. Наведемо декілька визначень, які акумулюють основні погляди науковців щодо обізнаних осіб.

І.Я. Фойницький «обізнаними людьми» вважав осіб, які залучалися до участі у справі з метою спостереження і встановлення обставин, пізнання яких вимагало застосування спеціальних знань у науці, мистецтві, ремеслі чи іншій галузі та надання висновку або висловлення думки про них [374, с. 284]. З точки зору В.М. Махова, обізнані особи у кримінальному процесі володіють спеціальними знаннями і навичками їх застосування, не зацікавлені у вирішенні справи і залучаються слідчим та судом з метою сприяння у встановленні істини в справі у випадках та формах, визначених законом [208, с. 54]. Хоча науковці акцентують увагу на доказовому значенні результатів залучення фахівців, слід зазначити, що до функцій обізнаних осіб входить не тільки сприяння розслідуванню злочинів (встановлення істини у справі, збирання доказів та ін.), але й допомога в обґрунтуванні процесуальних рішень. Наприклад, на підставі медичного висновку про стан здоров'я підозрюваного досудове слідство може бути зупинене (ст. 280 КПК України). Крім того, не всі способи залучення обізнаних осіб, визначені у чинному КПК України, ретельно прописані. Так, права, обов'язки педагога та психолога, залучених під час допиту малолітніх (ст. 226 КПК України), психіатрів, які складають висновок щодо особи, по відношенню до якої

застосовуються примусові заходи медичного характеру (ст. 515 КПК України), та інших обізнаних осіб, крім спеціаліста, експерта та перекладача, у процесуальному законі не встановлені. На думку А.Ф. Волобуєва, обізнана особа – не заінтересована в результатах справи особа, яка володіє спеціальними знаннями в певній галузі і залучається до участі в розкритті та розслідуванні злочинів для вирішення спеціальних питань [54, с. 250]. О.О. Бондаренко визначає обізнаними будь-яких компетентних осіб, які не заінтересовані у вирішенні справи, котрі володіють спеціальними знаннями у певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла та досвідом їх використання і залучені слідчим, прокурором, судом (суддею) до участі у кримінальній справі з метою сприяння їм у вирішенні питань, що вимагають застосування спеціальних знань і практичних навичок [32, с. 31]. У даному визначенні відсутній такий процесуальний учасник використання допомоги обізнаних осіб, як сторона захисту, та нечітко визначені цілі залучення обізнаних осіб.

О.В. Селіна формулює поняття обізнаних осіб у більш широкому змісті – як осіб, які володіють спеціальними знаннями необхідного виду і структури, покликані слідчим, прокурором, судом, а у випадках, зазначених у законі, – залучені захисником для надання у відповідній формі сприяння кримінальному судочинству за допомогою використання спеціальних знань [310, с. 10–11]. У цьому формулюванні незрозумілою є мета залучення обізнаних осіб. Л.М. Ісаєва називає обізнаними осіб, котрі володіють спеціальними знаннями, вміннями і навичками, не заінтересовані у результаті справи, залучаються в установленому законом порядку до оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу з метою сприяння у виявленні, розкритті, розслідуванні злочинів, здійснення правосуддя у кримінальних справах [117, с. 38]. Автор розширює сферу залучення обізнаних осіб у оперативно-розшукової діяльності, що, на наш погляд, виходить за межі кримінального процесу. Крім того, не зрозуміло, в чому виражається «сприяння», яке здійснюють фахівці. О.А. Кравченко під обізнаною особою

розуміє людину, котра володіє життєвими, загальнодоступними чи науковими знаннями, здобутими в результаті трудової повсякденної діяльності та особистого досвіду або загальної чи спеціальної освіти. Свої знання обізнана особа застосовує у порядку, встановленому законодавством [152, с. 41]. Зазначимо, що, по-перше, життєві та загальнодоступні знання не варто відносити до спеціальних, по-друге, не всі ситуації залучення фахівців унормовані у процесуальному законі.

Поняття «обізнана особа» слід розглядати у двох аспектах: етимологічному, що розкриває його зміст, та правовому – для встановлення переліку осіб, до яких це поняття відноситься. У етимологічному розумінні термін «обізнана особа» означає особу, яка знається на чому-небудь, добре ознайоmlена з чимось [324, с. 505]. У кримінальному процесі відомостями, якими володіє обізнана особа, вважаються спеціальні знання, котрі протиставляються правовим (юридичним) знанням, якими повинні володіти уповноважені учасники процесу: слідчий, прокурор, суддя, захисник. Тому, на наш погляд, обізнаних осіб слід виокремити від тих учасників, які професійно здійснюють кримінальне провадження. У зв'язку з розходженням процесуальних функцій учасників кримінального процесу, О.М. Зінін цілком логічно розділяє їх на суб'єктів, які опосередковано використовують спеціальні знання для вирішення завдань кримінального провадження, та обізнаних осіб, які володіють спеціальними знаннями та безпосередньо їх застосовують [111, с. 10]. Цілком слушно Т.М. Бородіна [34, с. 19], О.А. Марущак [201, с. 254], Б.В. Романюк [296, с. 30], М.І. Стриганюк [319, с. 219] та інші вчені відносять суд, посадових осіб та органи, що ведуть кримінальне провадження, захисника до суб'єктів використання спеціальних знань.

Питання, пов'язане з визначенням на законодавчому рівні поняття обізнаних осіб та кола суб'єктів, які ним охоплюються, було предметом обговорення ще з 20-х років XX сторіччя, коли у кримінальному судочинстві передбачалася лише одна форма використання спеціальних знань – проведення експертизи. У зв'язку з

цим серед вчених не складалося єдиної точки зору щодо визначення суті діяльності обізнаних осіб, яка хоча й була пов'язана з використанням у процесі розслідування злочинів спеціальних знань (надання консультацій, участь осіб, які володіють спеціальними знаннями, у проведенні слідчих дій і т. п.), але все ж суттєво відрізнялася від діяльності експерта під час проведення експертизи [46, с. 24–26; 284, с. 109–116]. Висвітлюючи вказану проблему, А.В. Дулов запропонував визнати на законодавчому рівні існування процесуального інституту обізнаних осіб, не включаючи до їх кола експерта [95, с. 104–120]. Такий підхід є сумнівним, оскільки основною ознакою проведення експертизи є використання спеціальних знань (ст. 242 КПК України), що поєднує експерта з іншими обізнаними особами.

Т.В. Авер'янова [4, с. 32], Р.С. Белкін [26, с. 193], Л.Г. Бордюгов [33, с. 178], А.М. Гольдман [66, с. 27], Б.В. Романюк [296, с. 10], В.Ю. Шепітько [394, с. 142] та інші правники під обізнаними розуміють осіб, які володіють спеціальними знаннями в певній галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла та можуть виконувати у кримінальному судочинстві функції тільки спеціаліста або експерта. До вказаного переліку Є.Є. Демидова додає перекладача (сурдоперекладача) [87, с. 6], Л.Г. Шапіро – обізнаного свідка [387, с. 25], Т.Д. Телегіна – педагога [358, с. 73–75], Л.В. Лазарєва [177, с. 167], О. П. Гришина – психолога [77, с. 85], В.Д. Арсеньєв та В.Г. Заблоцький – лікаря, ревізора, перевіряючого [15, с. 54]. Ми дотримуємося думки О.О. Бондаренко [32, с. 31], А.Ф. Волобуєва [54, с. 250], М.Г. Щербаковського, О.А. Кравченко [406, с. 11] та інших вчених, які вважають, що обізнаними особами є будь-які суб'єкти, котрі мають спеціальні знання та навички, залучені до кримінального провадження незалежно від наявних у них прав і обов'язків та які сприяють уповноваженим особам у розв'язанні питань на підставі спеціальних знань. Незважаючи на існування деяких розбіжностей у формулюванні визначення «обізнані особи», серед вчених немає суттєвих суперечностей щодо з'ясування змісту та істотних ознак цього поняття.

Розглядаючи існуючі в літературі точки зору вчених щодо визначення загального поняття обізнаних осіб, можна помітити, що у них обов'язково вказуються такі ознаки: а) наявність у особи спеціальних знань та навиків їх застосування; б) незаінтересованість у результатах кримінального провадження; в) залучення сторонами чи судом; г) надання допомоги або сприяння у розв'язанні спеціальних питань.

На наш погляд, термін «обізнана особа» є загальним поняттям, яке об'єднує всіх осіб, які задовольняють потреби судочинства у спеціальних знаннях. Аналіз чинного КПК України дозволяє дійти висновку, що прямо або побічно у кримінальному процесуальному законі можна виділити обізнаних осіб, які залучаються безпосередньо, їх участь у кримінальному провадженні визначена з різною мірою повноти, і таких фахівців, що залучаються опосередковано, тобто у кримінальному провадженні використовуються результати їх діяльності, яка процесуальним законом не врегульована. Вважаємо, що у кримінальному провадженні можна виділити таких обізнаних осіб, права, обов'язки, відповідальність, спосіб та мета залучення яких визначені у КПК України:

1) експерт – ст.ст. 3, 69, 70, 77, 79, 80, 83, 84, 93, 95, 100, 101, 102, 122, 126, 238, 242, 243, 244, 245, 266, 291, 296, 327, 329, 332, 352, 356, 357, 358, 361, 368, 386, 486, 496, 509, 517, 518, 552, 572 КПК України;

2) спеціаліст – ст.ст. 3, 71, 72, 77, 79, 80, 83, 105, 122, 126, 228, 237, 240, 245, 262, 266, 327, 329, 357, 358, 359, 360, 361, 496, 517 КПК України;

3) перекладач (сурдоперекладач) – ст.ст. 3, 29, 42, 56, 64¹, 68, 77, 79, 80, 83, 122, 126, 224, 327, 376, 459, 517, 548, 567, 575, 581, 584 КПК України;

4) судово-медичний експерт (крім проведення судово-медичної експертизи) – ст.ст. 206, 238, 239, 241 КПК України;

5) педагог – ст.ст. 226, 227, 228, 354, 491 КПК України;

6) психолог (крім проведення судово-психологічної експертизи) – ст.ст. 226, 227, 228, 354, 491 КПК України;

- 7) лікар – ст.ст. 226, 227, 238, 241, 354, 368, 491, 509, 539 КПК України;
- 8) психіатр (крім проведення судово-психіатричної експертизи) – ст.ст. 514, 515 КПК України);
- 9) медичний працівник – ст.ст. 212, 280 КПК України;
- 10) ревізор – ст.ст. 93, 99 КПК України;
- 11) перевіряючий – ст.ст. 93, 99 КПК України;
- 12) підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий, які володіють спеціальними знаннями, – ст. 95 КПК України.

З урахуванням наведеного переліку обізнаних осіб розглянемо вимоги, які до них висуваються, їх функції у кримінальному судочинстві (мету залучення).

Зміст спеціальних знань обізнаних осіб.

У спеціальній літературі одним із проблемних питань, вирішення якого окреслює коло і компетенцію обізнаних осіб, є визначення структури спеціальних знань, якими вони володіють. Наведений вище перелік обізнаних осіб, які вказані у КПК України або результати діяльності яких використовуються у кримінальному провадженні, свідчить, що чітко визначені фахівці у галузі медицини (судової медицини тощо), педагогіки, психології, психіатрії, лінгвістики, економіки. Таким чином, встановлення переліку галузей, що складають зміст спеціальних знань, є важливим для інших суб'єктів кримінального провадження, до яких відносяться експерт, спеціаліст, перевіряючий, який надає акти перевірок, підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий. Оскільки належність знань у галузі науки, техніки та інших галузях людської діяльності до спеціальних не викликає сумніву, особливу теоретичну та практичну значущість має встановлення того, чи входять до структури спеціальних знання в галузі права.

Науковці висловлюють різні точки зору щодо співвідношення спеціальних та правових знань. Так, до спеціальних знань віднесені:

– тільки неправові знання [54, с. 236; 158, с. 539; 304, с. 134; 379, с. 8; 409,

с. 91];

- неправові знання, а також криміналістичні знання, які є основою криміналістичних експертиз [82, с. 12; 115, с. 118; 121, с. 7–10; 138, с. 127; 228, с. 18; 296, с. 60];

- неправові знання, а також правові, крім професійних знань суб'єктів, які здійснюють кримінальне провадження [32, с. 164; 62, с. 10; 208, с. 46];

- неправові знання, а також правові, крім кримінального процесу та кримінального права [113, с. 9; 402, с. 13];

- неправові знання, а також правові, крім матеріального та процесуального права [71, с. 12; 227, с. 136];

- неправові та правові знання [177, с. 22; 345, с. 198; 410, с. 26].

Аналіз наведеного дозволяє дійти наступних висновків. По-перше, криміналістичні знання включають не тільки відомості з криміналістичної техніки, а й криміналістичної тактики та криміналістичної методики розслідування злочинів, тому відносити їх до спеціальних для учасників, які відповідальні за кримінальне провадження, недоречно. По-друге, до професійних знань слідчого, прокурора, судді, захисника, які визначаються їх посадовими обов'язками, відносяться знання в галузі кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, на підставі яких здійснюється кваліфікація діянь, обґрунтовуються процесуальні рішення, реалізовується провадження слідчих (розшукових), судових дій та ін. Виключення інших знань із галузі права, які охоплюють податкове, банківське, фінансове, міжнародне та інше законодавство, а також включення всіх правових знань до спеціальних відкриває дорогу до проведення правових експертиз, тобто рішення експертом питань із некримінальних галузей права [298, с. 70]. Це викликає заперечення, оскільки згідно з вітчизняним законодавством не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права (ч. 6 ст. 101, ч. 1 ст. 242 КПК України). Тому ми згодні з

тими правниками, які не включають знання в галузі права до спеціальних (у процесуальному сенсі).

Однак зробити остаточний висновок про те, що у кримінальному провадженні правові знання не застосовуються обізнаними особами, не можна. Це впливає з дослідження функцій спеціаліста, однією з яких є надання усних консультацій або письмових роз'яснень, що допомагають у пошуку нових доказів, а також сприяють дослідженню та оцінці вже наявних доказів (ч. 5 ст. 71, ст. 360 КПК України). На відміну від експерта, для отримання пояснень законом не заборонена постановка спеціалісту питань правового характеру. Під час надання пояснень у кримінальному провадженні спеціаліст не формує доказів. Навіть консультації та роз'яснення зі спеціальних питань не визнаються джерелами доказів (ч. 5 ст. 95 КПК України). До спеціаліста не висуваються вимоги щодо характеристики спеціальних знань і рівня освіти. Таким чином, на нашу думку, не має перешкод для володіння спеціалістом знань у галузі права та можливості їх застосовування у кримінальному провадженні для давання пояснень і правових питань. Отже, спеціалістом може виступати будь-яка обізнана особа, в тому числі юрист (правознавець), який дає роз'яснення учасникам процесу і суду зі складних правових питань. Вказані міркування стосуються і перевіряючих, які за результатами перевірок складають відповідні акти перевірок (ч. 2 ст. 99 КПК України).

Підсумовуючи, можна дійти висновку, що спеціальні знання – це знання з будь-якої галузі людської діяльності, за виключенням права, що застосовуються обізнаними особами, залученими до кримінального провадження в межах своєї компетенції. Правові знання можуть застосовувати лише спеціаліст для надання пояснень та перевіряючий під час здійснення перевірки.

Незаінтересованість у результатах кримінального провадження та незалежність обізнаних осіб.

До обізнаних осіб всіма правознавцями пред'являється вимога незаінтересованості у результатах кримінального провадження. Зазначимо, що вказана характеристика передбачена лише щодо спеціаліста, перекладача та експерта (ст. 79 КПК України). У випадках заінтересованості в результатах розслідування вони підлягають відводу. Вказана вимога обумовлена необхідністю об'єктивного встановлення обставин вчиненого злочину та обґрунтованого прийняття процесуального рішення. Об'єктивність обізнаних осіб означає, що вони, виконуючи доручення сторін, суду та інших уповноважених осіб та органів, повинні застосовувати у своїй діяльності усі необхідні знання, навички і засоби та повідомляти у встановленій законом формі про виявлені обставини, що мають значення для кримінального провадження. Однак цьому критерію відповідають не всі обізнані особи. Так, підозрюваний, обвинувачений та потерпілий під час допиту можуть висловлювати висновки та думки, які ґрунтуються на спеціальних знаннях і визнаються доказами відповідно до ч. 6 ст. 95 КПК України. Водночас потерпілий, підозрюваний, обвинувачений відносяться до осіб, які захищають свої права або представлені інтереси у кримінальному процесі [156, с. 54]. Особливість показань підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого як засобу доказування, який надається на підставі застосування спеціальних знань, полягає в тому, що вони походять від особи, безпосередньо заінтересованої в результатах кримінального провадження.

Відповідно до ч. 6 ст. 212 КПК України, до осіб, які фіксують тілесні ушкодження або погіршення стану здоров'я затриманого для надання затриманому медичної допомоги, «за його бажанням може бути допущена конкретна особа, що має право на зайняття медичною діяльністю». Такою особою можуть бути родичі, підлеглі або інші залежні і не нейтральні до затриманого фахівці. Ще одним прикладом є перевіряючий, який здійснює перевірку підлеглих фізичних або юридичних осіб. Такого перевіряючого не можна назвати незаінтересованою особою.

Таким чином, вимога незаінтересованості та незалежності не є загальною та не може бути висунута до всіх обізнаних осіб. Встановлення незаінтересованості чи незалежності залучених до розслідування фахівців здійснюється перевіркою їх стосунків з іншими учасниками кримінального провадження уповноваженими особами та органами.

Форми залучення обізнаних осіб.

Дослідниками розглядаються різні форми залучення обізнаних осіб або, що те ж саме, способи використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. «Форма визначається як спосіб організації чого-небудь, зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом» [328, с. 658]. В.М. Махов підкреслює, що «правильне уявлення про форми використання спеціальних знань під час розслідування злочинів дає можливість застосовувати їх відповідно до вимог законодавства, з урахуванням наукових рекомендацій і передового досвіду» [208, с. 72]. Визначення форм використання в судочинстві спеціальних знань має важливе теоретичне і прикладне значення: від його правильного з'ясування залежить визначення процедури використання спеціальних знань, встановлення особливого процесуального статусу суб'єктів, що володіють такими знаннями, і, в кінцевому рахунку, доказова цінність результатів застосування спеціальних знань. Однак з даного питання дотепер вчені не дійшли єдиної думки. О.П. Гришина вказує, що форма участі обізнаних осіб у кримінальному судочинстві – це вид їх діяльності, що «передбачає застосування професійної підготовки, навичок, умінь, досвіду для виявлення відомостей і фактів, що мають значення для встановлення обставин розслідуваного злочину» [77, с. 130]. У цілому погоджуючись із автором, слід зазначити істотне упущення – застосовуються не тільки навички, але і, головне, спеціальні знання.

У літературі виділяється від двох [338, с. 15] до восьми [400, с. 23] форм залучення обізнаних осіб під час розслідування злочинів. Суть відмінностей зводиться до того, що одні автори просто перераховують форми використання

спеціальних знань, не вказуючи які-небудь підстави, інші пропонують проводити класифікацію з урахуванням суб'єкта застосування або особи, яка використовує спеціальні знання, доказового значення отриманих результатів, процесуального становища та низки інших підстав. Відсутність системного підходу до аналізу форм використання спеціальних знань призвела до того, що до цього переліку включені різнопланові категорії: від проведення експертиз до навчання слідчих прийомам роботи з техніко-криміналістичними засобами [121, с. 24]. Таким чином, вчені приводять різні класифікації форм використання спеціальних знань, при цьому в їхніх думках про такі форми простежується досить широкий «розкид». Дійсно, форми використання спеціальних знань обізнаних осіб у кримінальному процесі різноманітні. При цьому остаточний вибір тієї або іншої форми залучення обізнаних осіб залежить від необхідності її застосування у кримінальному провадженні. Однак ми погоджуємося з тими науковцями, які способи залучення обізнаних осіб поділяють на дві основні форми: процесуальну та непроцесуальну.

Ми вважаємо, що основним критерієм диференціації форм залучення обізнаних осіб є процесуальна їх регламентація. З точки зору правової регламентації можна виділити дві форми залучення обізнаних осіб: процесуальну та непроцесуальну [137, с. 189–190; 145, с. 114; 382, с. 75]. Є.Г. Коваленко пише, що кримінально-процесуальна форма – це сукупність встановлених процесуальним законом умов, за яких провадиться як діяльність у цілому, так і кожна процесуальна дія зокрема, приймається кожне рішення у справі і які визначають зв'язок та послідовність проваджених дій і прийнятих рішень [143, с. 19]. На думку О.В. Селіної, кримінально-процесуальна форма застосування спеціальних знань – це закріплена у кримінально-процесуальному законі система правил застосування у попередньому розслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ спеціальних знань обізнаних осіб певним чином [311, с. 79]. Зазначимо, що не всі вказані у процесуальному законі способи залучення

обізнаних осіб рівною мірою регламентовані. У відношенні експерта, спеціаліста, перекладача чітко визначені їхні права, обов'язки, відповідальність, але про це не можна сказати відносно інших фахівців. В.М. Ревака пропонує класифікацію процесуальних форм використання спеціальних знань, в основу якої покладено не суб'єктний склад обізнаних осіб, а способи їх реалізації у кримінальному судочинстві, а саме: 1) дослідження (передекспертне, у тому числі ревізія, і експертне); 2) техніко-прикладна форма (застосування спеціальних знань під час провадження процесуальних дій); 3) оперативно-розшукова форма; 4) знаково-лінгвістична форма (переклад); 5) консультаційна форма [286, с. 30]. Представляється, що в даному переліку наведені не всі форми залучення фахівців, а крім того, змішані різні форми залучення обізнаних осіб. Так, передекспертні дослідження, оперативно-розшукова реалізація допомоги фахівців не відносяться до процесуальної форми. Навряд чи можна віднести до техніко-прикладної форми участь психолога чи лікаря під час допиту. У переліку відсутня форма, яка б відповідала показанням, що надаються з використанням спеціальних знань.

Вважаємо, що до процесуальної форми відноситься залучення обізнаних осіб, безпосередньо вказаних у кримінальному процесуальному законі, незалежно від наявності процесуальних повноважень, прав і обов'язків. Більш детально процесуальні форми залучення обізнаних осіб будуть обговорені у наступних підрозділах роботи. Розглянемо непроцесуальну форму залучення обізнаних осіб.

У криміналістичній літературі описуються різні види непроцесуальної форми використання спеціальних знань обізнаних осіб [68, с. 109; 155, с. 58–68; 165, с. 200; 208, с. 72–84; 406, с. 46–72]. Хоча В.К. Лисиченко та В.В. Циркаль [181, с. 48], Б.В. Романюк [296, с. 70] виступають категорично проти непроцесуальної форми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, практика переконливо свідчить – встановлення обставин розслідуваної злочинної події забезпечується не лише в ході доказування як окремого виду пізнання, що має чітко визначену процесуальну форму, але і

шляхом проведення широким колом обізнаних осіб різноманітних дій, результати яких, з погляду кримінального судочинства, не мають доказового значення [68, с. 105]. Аналіз літературних джерел, слідчої та судової практики дозволяє виділити такі непроцесуальні форми залучення фахівців: ревізії, перевірки, у тому числі аудиторські перевірки, відомчі розслідування, попередні дослідження об'єктів, перевірки об'єктів та осіб за криміналістичними обліками, надання консультацій. Коротко розглянемо ці різновиди.

До відомчих контрольних заходів відносяться товарознавчі, техніко-економічні, акушерсько-гінекологічні, екологічні, будівельні, пожежно-технічні й інші перевірки, документальні ревізії, проведені на підприємствах, установах, організаціях з ініціативи вищого органу, або аудиторські перевірки, здійснювані з ініціативи керівників підприємств. У цих випадках обізнані особи, що проводять перевірку, оглядають місце аварії, нещасного випадку, досліджують документи, вимагають від адміністрації надання різного роду довідок, пояснень, проводять лабораторні випробування, дослідження та ін. За результатами проведення перевірок обізнаними особами складаються документи, які часто містять не тільки дані про виявлені факти, обставини правопорушень, але й спеціальні відомості, розрахункові дані, посилання на нормативні акти, дані лабораторних досліджень тощо. Результати відомчих перевірок, обстежень розглядаються як джерела інформації, а матеріали обстежень у процесуальному аспекті – як різновид документів згідно зі ст. 99 КПК України. Самі ж акти, висновки й інші документи приєднуються до матеріалів кримінального провадження після витребування, передбаченого ст. 93 КПК України, або надання заінтересованими фізичними чи юридичними особами. Відзначимо, що обізнані особи, які проводять відомче розслідування або перевірку, не є процесуальними фігурами в тому розумінні, що не мають будь-яких прав та обов'язків. Вони можуть бути допитані в якості свідків (обізнаних свідків) у випадках встановлення в ході розслідування обставин, що не одержали відображення у складених ними документах.

Важливе значення у своєчасному розслідуванні злочинів набуває використання спеціальних знань обізнаних осіб у формі попереднього дослідження слідів злочину і речових доказів. Не можна погодитися із В.М. Ревакою, що дослідницька діяльність характерна тільки для експертизи і відсутня у всіх інших формах застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві [286, с. 23]. Метою попередніх досліджень матеріальних слідів злочину є негайне одержання орієнтуючої інформації, що використовується для висування слідчих і пошукових версій про напрями пошуку злочинця по гарячих слідах, об'єктів, що залишили сліди на місці події, для обмеження кола об'єктів, що перевіряються, визначення виду та класу виявлених предметів, речовин, матеріалів, з'ясування механізму й обставин вчиненого злочину і т. ін. Для вирішення оперативно-тактичних завдань попередні дослідження проводяться одночасно в ході проведення слідчої (розшукової) дії (наприклад, огляду місця події) або відразу після її закінчення. На нашу думку, помилковим є твердження І.І. Когутича, що під час проведення слідчих (розшукових) дій спеціальні знання можуть використовуватися лише в процесуальних формах [145, с. 114]. Попередні дослідження є важливим елементом пізнавальної діяльності спеціаліста, спрямованої на з'ясування обставин вчиненого злочину, пошук і встановлення винного. На проведення попередніх досліджень накладаються певні обмеження. Оскільки попереднє дослідження не є процесуально регламентованою дією, а отримані висновки не є джерелами доказів, слід вживати заходів, які забезпечують схоронність, незмінність досліджуваних об'єктів (слідів). У процесі попереднього дослідження не повинні застосовуватися деструктивні методи, які змінюють властивості речових доказів (форму, кількість, розміри, склад, колір і т. д.), що може вплинути на результати наступних експертних досліджень. Висновки, що випливають із проведених попередніх досліджень, не можуть бути відбиті у процесуальних документах, зокрема протоколах слідчих (розшукових) дій та їх додатках, оскільки сформульовані у вигляді умовиводів факти, що мають значення

для розслідування злочину, не очевидні для осіб, які беруть участь у проведенні слідчої дії (слідчого, понятих та ін.).

Під час кримінального провадження нерідко виникає необхідність у перевірці різних об'єктів і осіб, які потрапили у сферу кримінального судочинства за криміналістичним обліками, які ведуться експертною службою МВС України [122; 127]. Метою досліджень, що проводяться обізнаними особами при перевірці за криміналістичним обліками, є отримання довідкової інформації про об'єкти, що перевіряються (людина, зброя, транспортний засіб та ін.), які раніше могли потрапити в орбіту кримінального судочинства і підлягали кримінальній реєстрації. Використання обліків дозволяє виявити належність конкретної особи або предмета до розслідуваного злочину, визначити, чи вчинені кілька злочинів тією самою особою, чи застосовувалася при цьому та ж сама зброя, встановити особу живих осіб або невпізнаних трупів та ін. Змістом дій обізнаних осіб – співробітників інформаційних та експертних служб МВС України є проведення ідентифікаційних досліджень. У процесі такого дослідження зіставляються ознаки об'єктів, що перевіряються, з ознаками відповідних об'єктів, що знаходяться на обліку. Основними способами порівняльного дослідження перевіряемого і зареєстрованого об'єктів є ідентифікаційні методики, розроблені в різних криміналістичних експертизах: трасологічній (сліди знарядь злочину, рук, ніг і т. п.), балістичній (сліди застосування вогнепальної зброї на гільзах, кулях), фотопортретній (зображення зовнішності людини на фотознімку), технічного дослідження документів (підроблені грошові купюри). Результати проведених досліджень відображаються у відповідній довідці, що спрямовується ініціатору запиту. У випадку встановлення тотожності об'єкта, що перевіряється, з тим, який перебуває на обліку, отримані дані хоча і не мають доказового значення, але служать підставою для прийняття процесуальних рішень у справі (вибору запобіжних заходів, об'єднання кримінальних справ в одне провадження і т. д.)

або проведення слідчих дій (отримання зразків для експертизи, призначення експертизи, пред'явлення для впізнання та ін.).

Класифікація обізнаних осіб.

Із визначенням поняття та істотних ознак обізнаних осіб тісно пов'язане питання щодо їх класифікації, оскільки воно дозволяє визначити коло та процесуальний статус осіб, які володіють спеціальними знаннями. У науковій літературі існують різні підходи до класифікації обізнаних осіб. Так, наприклад, В.Г. Даєв, класифікуючи суб'єктів кримінального процесу, до категорії «інших учасників» відносить осіб, котрі виконують обов'язок із надання доказів (експерт) та які залучаються до участі у справі з метою сприяння у проведенні слідчих дій (перекладач, спеціаліст) [84, с. 110–111]. В.М. Махов поділяє обізнаних осіб на дві групи. До перших він відносить спеціаліста та експерта, тобто суб'єктів, статус яких визначений КПК, а до другої – осіб, діяльність яких має непроцесуальний характер (консультанти, особи, які проводять відомчі перевірки тощо) [208, с. 28]. В.Д. Арсеньєвим і В.Г. Заблоцьким розроблено класифікацію обізнаних осіб у залежності від їх відношення до процесу доказування. Так, до першої групи автори відносять осіб (органи), які ведуть процес; до другої – обізнаних осіб, котрі мають процесуальний статус, що обумовлюється наявністю спеціальних знань (експерт, керівник експертної установи, спеціаліст, перекладач, педагог, лікар); до третьої – осіб, які володіють спеціальними знаннями, але їх процесуальний статус законом не визначений (ревізор, технічний інспектор і т. п.). На думку авторів, обізнані особи останньої групи можуть брати участь у справі лише як свідки і вони мають не процесуальний, а правовий статус, оскільки вправі надати суб'єктам доказування, які віднесені до першої групи, документи, що знаходяться в їх розпорядженні (акти ревізій, експертиз тощо), і зобов'язані зробити це за вимогою вказаних суб'єктів [15, с. 54, 74]. Наведена класифікація викликає заперечення, оскільки навряд чи можна віднести слідчого, суддю до обізнаних

осіб, крім того незрозуміло, в чому відмінність між правовим та процесуальним статусом фахівців.

А.Ф. Волобуєв у залежності від ознаки урегульованості статусу обізнаних осіб поділяє їх на декілька категорій. Так, до першої автор відносить осіб, статус яких кримінально-процесуальним законодавством не визначається (ревізори, бухгалтери, інспектори та інші особи, котрі проводили перевірки або дослідження, матеріали яких слугували підставою для порушення кримінальної справи, чи надавали іншу непроцесуальну допомогу); до другої – осіб, котрі беруть участь у кримінальному судочинстві як свідки виявлення на основі своїх спеціальних знань юридично значущих обставин (ревізори, бухгалтери, інспектори та ін., котрі були допитані як свідки); до третьої – осіб, які залучаються до участі у проведенні процесуальних дій з метою надання допомоги слідчому (спеціалісти в аспекті ст. 71 КПК України); до четвертої – осіб, котрі складають висновок зі спеціальних питань, що досліджуються (експерти) [54, с. 250–251]. М.Г. Щербаковський та О.А. Кравченко поділяють осіб, які використовують спеціальні знання, на три групи: а) особи, які здійснюють розслідування та оперативно-розшукові заходи (слідчий, оперуповноважений, прокурор, суддя); б) обізнані особи, які мають процесуальне положення, що визначається наявністю у них спеціальних знань: експерт (у тому числі судово-медичний експерт), спеціаліст, лікар, педагог, перекладач, особа, яка розуміє знаки глухих або німих; в) обізнані особи, процесуальне становище яких не визначається наявністю у них спеціальних знань (ревізор, технічний інспектор, співробітник податкової адміністрації та ін.) [406, с. 11]. Л.М. Ісаєва класифікує обізнаних осіб у залежності від дій, у яких вони беруть участь: експерт – у проведенні експертизи; спеціаліст – у виконанні всіх процесуальних дій, за винятком проведення експертизи; безпосередньо «обізнана особа» – у виконанні всіх непроцесуальних дій [118, с. 266–267]. О.О. Бондаренко пропонує розгалужену класифікацію обізнаних осіб у залежності від особливостей правової регламентації їх участі у кримінальному судочинстві (діяльність,

передбачена законами та КПК України, відомчими нормативними актами), в залежності від рівня визначеності статусу обізнаних осіб (законодавчо визначений, невизначений), в залежності від ступеня самостійності діяльності обізнаних осіб (діють самостійно, діють під керівництвом уповноваженої особи, органу), в залежності від доказового значення результатів використання спеціальних знань (результати діяльності мають або не мають самостійне доказове значення) [32, с. 36–38].

Запропоновані класифікації в тій чи іншій мірі перераховують окремих фахівців, проте жодна з них не охоплює всіх форм залучення обізнаних осіб та їх види. На нашу думку, з урахуванням наведеного вище переліку обізнаних осіб можна здійснити їх класифікацію в залежності від участі у процесуальних діях та правової урегульованості їх діяльності або результатів (у дужках наведені результати анкетування слідчих – див. додаток А):

1. Особи, які беруть участь у процесуальних діях:

а) діяльність процесуально регламентована: експерт – 100 %; спеціаліст – 97 %; перекладач – 23 %; сурдоперекладач – 1 %; підозрюваний – 3 %, обвинувачений, свідок – 14 %, потерпілий – 4 %, які володіють спеціальними знаннями;

б) діяльність процесуально не урегульована: судово-медичний експерт (крім проведення судово-медичної експертизи) – 66 %, педагог – 22 %, психолог (крім проведення психологічної експертизи) – 2 % та лікар – 21 %.

2. Особи, які не беруть участі у процесуальних діях:

а) результати діяльності процесуально регламентовані: ревізор – 32 %, перевіряючий – 12 %, медичний працівник – 5 %, психіатр (крім проведення психіатричної експертизи) – 2 %;

б) діяльність процесуально не регламентована: особи, які надають консультації, – 11 %, проводять попередні дослідження об'єктів – 85 %, перевірку об'єктів та осіб за криміналістичними обліками – 77 %.

Мета залучення обізнаних осіб.

Мету залучення обізнаних осіб вчені розглядають по-різному. В.І. Гончаренко [68, с. 110], В.К. Лисиченко [283, с. 24], П.С. Елькінд [411, с. 105–142] пов'язують діяльність обізнаних осіб в основному із застосуванням науково-технічних і техніко-криміналістичних засобів. З цими поглядами не можна погодитися, оскільки суттєво звужується спектр способів діяльності обізнаних осіб. Дійсно, для оперування технічними засобами необхідна наявність у суб'єкта спеціальних знань та навиків, однак реалізація останніх виходить далеко за межі застосування тільки інструментальних засобів. Л.В. Лазарева обумовлює процесуальну форму залучення обізнаних осіб отриманням результатів, які мають доказове значення [177, с. 70]. Слід зазначити, що, по-перше, результатами застосування спеціальних знань, як вказувалось вище, є отримання не тільки доказової інформації [358, с. 29]. По-друге, поняття процесуальної форми не збігається з доказовим значенням отриманих результатів. Ми згодні з Е.Д. Лук'янчиковим, який звертає увагу, що наведені визначення ґрунтуються на різних підставах, котрі використовуються для класифікації понять [187, с. 95]. Процесуальна і непроцесуальна форми характеризують процедуру отримання інформації, але за значенням у доказуванні вона поділяється на доказову і орієнтуючу (організаційно-тактичну) інформацію. Як справедливо вказує М.Г. Щербаковський, доказова інформація включає відомості про обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, тобто обставини, які входять до предмета доказування (ст. 91 КПК України). Цілком очевидно, що в процесі розслідування основною метою є отримання доказової інформації. Орієнтуюча інформація може бути отримана як процесуальним, так і непроцесуальним способом. Вона використовується для організаційно-тактичних цілей у процесі розслідування (висування версій, визначення напрямів розслідування, планування слідчих дій, прогнозування можливої лінії поведінки учасників розслідування і т. п.), а також під час дослідження доказів [408, с. 82].

Інші вчені метою використання спеціальних знань обізнаних осіб визначають сприяння слідству чи суду: у збиранні та дослідженні доказів [142, с. 60]; з'ясуванні обставин справи [181, с. 22]; розкритті, розслідуванні злочинів, здійсненні правосуддя у кримінальних справах [310, с. 10–11; 117, с. 38]; розкритті, розслідуванні, попередженні злочинів відповідно до процесуального закону [386, с. 32]; оцінці доказів та прийнятті рішень [77 с. 14]; отриманні нової інформації [358, с. 29]; збиранні доказової та орієнтуючої інформації, яка необхідна для встановлення істини у кримінальній справі [406, с. 9; 114, с. 8]; виявленні, фіксації і дослідженні доказів у ході слідчої дії [108, с. 81]; правильному встановленні значимих обставин у кримінальному судочинстві [60, с. 55]; виявленні, розкритті, розслідуванні злочинів і розгляді кримінальних справ в суді [117, с. 9]. Слід погодитися із формулюванням допомоги обізнаних осіб як «сприяння», оскільки воно точно відображає суть їх діяльності. «Сприяння» тлумачиться як спільна дія, допомога, діяльна участь у чиїх-небудь справах з метою полегшити, допомогти, підтримати в будь-якій діяльності [327, с. 345]. Як правильно зауважує І. Присяжнюк, всі позначені цілі залучення обізнаних осіб слідчим, прокурором, судом, суддею і стороною захисту визначаються завданнями кримінального провадження, що у загальному вигляді сформульовані у ст. 2 КПК України [268, с. 5]. Сучасна регламентація завдань кримінального провадження ґрунтується на положеннях Конституції України та цінностях, викладених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У процесі вирішення цих завдань обізнані особи сприяють уповноваженим учасникам кримінального провадження у виконанні їх функцій.

Проведений нами аналіз, а також літературні дані дозволяють виокремити такі загальні характеристики обізнаних осіб:

1) обізнані особи володіють спеціальними (неюридичними) знаннями та навичками їх застосування у певній галузі людської діяльності, але тільки спеціаліст та перевіряючий можуть застосовувати правові (юридичні) знання;

2) обізнані особи отримують знання та навички їх застосування у результаті професійного освітянського або самостійного навчання та досвіду;

3) під час кримінального провадження обізнані особи залучаються у процесуальній або непроцесуальній формах;

4) метою залучення обізнаних осіб є сприяння сторонам, суду у розв'язанні завдань кримінального провадження;

5) залучення здійснюється обов'язково згідно з імперативною вимогою закону (ст.ст. 29, 226, 227, 238, 239, 242, 354, 491, 514, 515 КПК України та ін.) або на розсуд уповноваженої особи, органу у випадку реальної потреби використання спеціальних знань;

6) у процесуальній формі обізнані особи залучаються під час досудового розслідування та судового розгляду;

7) результати діяльності обізнаних осіб використовуються як докази або слугують підставами для прийняття процесуальних чи організаційних (тактичних) рішень;

8) результати процесуальної доказової діяльності обізнаних осіб відображаються у таких джерелах доказів:

- показаннях: експерта, обізнаного підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка (ст. 95 КПК України);

- документах: протоколах слідчих (розшукових) та судових дій з додатками, висновках ревізій, актах перевірок та ін. (ст. 99 КПК України);

- висновках експерта (ст. 101 КПК України);

9) результатами процесуальної недоказової та непроцесуальної діяльності обізнаних осіб є:

- усні консультації чи письмові роз'яснення (ст. 360 КПК України);

- довідки, акти, висновки та ін. (ст.ст. 212, 280, 514, 515 КПК України).

На підставі викладеного можна сформулювати таке загальне визначення. Обізнана особа – фізична особа, яка в результаті професійного освітянського або

самостійного навчання та досвіду оволоділа спеціальними знаннями у певній галузі людської діяльності та навичками їх застосування, залучається під час досудового розслідування чи судового розгляду безпосередньо або опосередковано у процесуальній або непроцесуальній формі, обов'язково або на розсуд уповноваженої особи (органу) для сприяння у вирішенні завдань кримінального провадження, а надані нею відомості, висновки та документи використовуються як джерела доказів або орієнтуючої інформації.

1.3 Змагальні засади у кримінальному провадженні

У ч. 4 ст. 129 Конституції України закріплено принципове положення, що «основними засадами судочинства є ... змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості», яке стало підставою для нового етапу розвитку вітчизняного кримінально-процесуального права. У міжнародному праві змагальність розцінюється як основоположна засада справедливого правосуддя, про що йдеться у п. 1 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [221], п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [148], ст. 7 Загальної декларації прав людини [103]. Вказаний принцип знайшов відображення у ст. 22 КПК України, в якій зазначено, що «кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом».

У зв'язку із закріпленням у процесуальному законі принципу паритетності сторін, у науковій літературі останніх років значно зросла кількість публікацій, спрямованих на дослідження змагальності як правового явища, засади кримінального судочинства, форми здійснення кримінально-процесуальної діяльності. Необхідно відзначити, що в дореволюційний період розвитку науки

кримінально-процесуального права основи теорії змагальності були закладені в роботах відомих процесуалістів, таких як Л.Є. Владимиров, М.Д. Сергієвський, В.К. Случевський, І.Я. Фойницький та ряд інших. У радянський період розвитку вітчизняного кримінально-процесуального законодавства вчені-процесуалісти також приділяли особливу увагу проблемі змагальності. Суттєвий внесок у розвиток теорії змагальності зробили праці В.М. Галкіна, В.Г. Даєва, Т.Н. Добровольської, О.М. Ларина, В.З. Лукашевича, Я.О. Мотовиловкера, М.М. Полянського, В.М. Савицького, О.В. Смирнова, М.С. Строговича, А.І. Трусова, М.Л. Якуба. Проблеми реалізації змагальних засад у кримінальному судочинстві в різні часи досліджували відомі вітчизняні вчені і практики: Ю.П. Алєнін, В.П. Бахін, Л.О. Богословська, В.М. Галаган, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, А.Я. Дубинський, В.С. Зеленецький, О.В. Капліна, М.В. Костицький, Р.О. Куйбіда, Л.М. Лобойко, Є.Д. Лук'янчиков, В.Т. Малярєнко, М.А. Маркуш, О.Р. Михайленко, М.М. Михєєнко, В.В. Молдован, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, М.В. Руденко, І.О. Русанова, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова, Ю.С. Шемшученко, В.Ю. Шепітько, В.П. Шибіко, О.Г. Шило, М.Є. Шумило, О.Г. Яновська та ін.

У наукових публікаціях викладаються часом діаметрально протилежні позиції з проблем оцінки значущості засади змагальності, її суті та змісту у кримінальному і цивільному судочинстві. У теорії кримінального процесу вивченню змагальності сторін присвячена значна кількість наукових праць, але так і не знайшлося уніфікованого підходу до визначення її поняття та сутності. Змагальність асоціюється з принципом [56, с. 6], способом [53, с. 44; 92, с. 10; 301, с. 50], формою [8, с. 76; 83; 343, с. 84], методом [185, с. 31; 254, с. 100], моделлю [153, с. 350; 195, с. 13], процедурою [330, с. 253–254] здійснення кримінально-процесуальної діяльності. Ми вважаємо вдалою думку С.О. Ковальчука, який зазначає, що змагальність у кримінальному процесі проявляється у трьох аспектах. По-перше, як форма вона виявляється у тому, що зумовлює побудову

кримінального судочинства. По-друге, змагальність є засадою (принципом), оскільки характеризує основні якісні особливості галузі кримінального процесуального права, що гарантують реалізацію елементів її змісту у сфері правового регулювання правовідносин. По-третє, змагальність є методом правового регулювання, адже виражається в нормативно передбачених гарантіях вчинення дій, які нею охоплюються [144, с. 56].

На нашу думку, найбільш важливим із різних проявів змагальності є розгляд її як загальної процесуальної засади кримінального провадження. Відповідно до етимологічного значення «засада» – це основа чогось, головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь [322, с. 300]. Провідною ідеєю засади змагальності є паритетність сторін обвинувачення і захисту, які самостійно відстоюють свої правові позиції у формі судового спору шляхом реалізації наданих законом процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків.

У науці кримінального процесу існує кілька поглядів на визначення складових елементів засади змагальності сторін. М.С. Алексєєв виділяв три компоненти змагальності: поділ на основні кримінально-процесуальні функції: обвинувачення, захист та вирішення справи; процесуальну рівноправність сторін; керівну і активну роль суду у процесі [9, с. 40]. На думку М.С. Строговича, до структури засади змагальності сторін належать чотири компоненти: відділення обвинувачення від суду; процесуальне становище обвинувача та обвинуваченого як сторін; процесуальна рівність сторін; активне, самостійне становище суду [350, с. 149]. Якщо процесуалісти радянського періоду акцентували увагу на змагальності на стадії судового розгляду, то сучасні науковці продовжують дослідження структури засади змагальності на різних стадіях кримінального провадження. М.А. Маркуш разом із тими елементами, що визначав М.С. Строгович, включає свободу оскарження до суду і процесуальну рівноправність суб'єктів, які здійснюють обвинувачення і захист [200, с. 61]. С.О. Ковальчук вважає, що засада змагальності сторін містить такі елементи: чітке

розмежування функцій обвинувачення, захисту і вирішення справи; процесуальна рівноправність сторін; процесуальне становище суду. На його думку, всі інші елементи, виділені вченими, є похідними від зазначених і входять до змісту останніх [144, с. 17]. На відміну від наведених точок зору, В.В. Рогальська виділяє лише два елементи засади змагальності сторін: процесуальну рівність сторін обвинувачення та захисту; незалежність і неупередженість суду, а всі інші ознаки, які визначаються законодавцем та вченими-процесуалістами, поглинаються вказаними елементами, окрім розмежування основних процесуальних функцій, що становить сутність змагальності [292, с. 42]. О.Г. Яновська також вважає, що в структурі засади змагальності сторін доцільно визначати лише два елементи: наявність та активність сторін. На думку вченої, розмежування процесуальних функцій обвинувачення, захисту і правосуддя, процесуальна рівноправність сторін та активність суду в керівництві процесом становлять правові гарантії реалізації засади змагальності та забезпечують функціонування змагальної форми кримінального судочинства [418, с. 18, 40]. Д.С. Крикливець до елементного складу засади змагальності включає такі процесуально-закріплені складові: наявність сторони обвинувачення та сторони захисту; наявність закріплених процесуальних засобів діяльності сторони обвинувачення та сторони захисту; наявність та чітке відокремлення функцій державного обвинувачення, захисту і судового розгляду та наявність суду [153, с. 351–352].

Таким чином, серед науковців немає єдиної точки зору щодо структури засади змагальності сторін, однак більшість із них обов'язковими елементами зазначеної засади вважають наявність та процесуальну рівність сторін. В аспекті нашої роботи акцентуємо увагу на дослідженні суті процесуальної рівності сторін.

На позначення процесуальної рівності сторін використовуються такі поняття, як: «рівноправність сторін», «процесуальна рівність сторін», «процесуальна рівноправність сторін». Чинний процесуальний закон визначає рівність прав сторін на збирання та подання до суду речей, документів, інших

доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав. Звернувшись до змісту Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, можна виявити, що в її тексті не міститься поняття «рівність сторін», однак Європейський суд з прав людини розглядає його як основоположний принцип справедливого правосуддя, який охоплює право на змагальність кримінального провадження [291]. Європейський суд з прав людини визначає процесуальну рівність сторін як надання їм відповідних можливостей представляти свою позицію за таких обставин, які не ставлять одну сторону в невідгідне становище стосовно іншої.

Науковці розглядають поняття «рівність прав сторін» у широкому та вузькому значеннях. Так, воно досліджувалося як засада змагального кримінального процесу, як елемент засади змагальності сторін та як правова гарантія реалізації цієї засади. На думку М.О. Ноздріної, процесуальна рівноправність сторін має розглядатись у двох аспектах: як процесуальна рівноправність сторони обвинувачення і сторони захисту в даній процесуальній стадії стосовно одна одної; як процесуальна рівноправність між суб'єктами (учасниками), що представляють відповідну сторону [231, с. 33]. О.Г. Яновська наголошує, що рівність прав сторін повинна передбачати не тільки однакові можливості представити свої права, а й те, що кожна зі сторін не повинна мати жодних істотних переваг порівняно з другою стороною [418, с. 36]. На думку Р.В. Багдасарова, процесуальна рівність сторін полягає в однакових процесуальних можливостях сторін щодо участі у процесі доказування: у збиранні, перевірці та оцінці доказів як на стадії судового розгляду, так і на стадії досудового розслідування [19, с. 117]. С.Д. Шестакова також вживає визначення «процесуальна рівність сторін» і тлумачить його як право та реальну можливість обвинуваченого і його захисника з моменту пред'явлення обвинувачення збирати докази такими ж засобами, якими користуються слідчий та прокурор [397, с. 12]. Цю думку уточнює Л.М. Лобойко, який зазначає, що реальна рівність прав сторін

визначається їхніми можливостями змагатися в ході конкретної кримінальної справи [185, с. 34]. Ми підтримуємо думку про те, що точніше говорити не про рівність прав сторін, а про рівність процесуальних можливостей, оскільки кожен учасник кримінального провадження наділений правами та має обов'язки, які відповідають його процесуальному становищу.

Розглянемо положення кримінального процесуального закону з позиції рівності процесуальних можливостей сторін у реалізації своїх прав, акцентувавши увагу на процесі доказування.

Значення змагальності в судочинстві визначається багатьма вченими як кращий засіб встановлення матеріальної істини. З такою позицією у рафінованому вигляді можна погодитися, адже теоретично змагальна діяльність учасників процесу, як правильно зазначає Л.Р. Грицаєнко, приводить до активнішого пошуку доказів, що максимально наближує до встановлення обставин, які існували в дійсності [76, с. 190]. Зрозуміло, що ключове змагання відбувається між стороною обвинувачення та стороною захисту з огляду на надання доказів і, як наслідок, з приводу підтримки або спростування обвинувачення. Враховуючи те, що сторона обвинувачення представляє державу та у системі змішаного права природно наділена більшістю можливостей збирати докази, у максимальній реалізації означеної засади переважно заінтересована сторона захисту, адже саме вона зазвичай потерпає від декларативності такої засади та неповної її реалізації.

Сучасний процесуальний закон зробив спробу надати стороні захисту більше можливостей в аспекті доказування, що є, безумовно, вірним та реформаторським кроком вітчизняного законодавця. Проте варто глибше проаналізувати питання механізмів забезпечення реалізації задекларованого в законі права сторони захисту на збирання доказів як основної складової змагальності. Аналізуючи його окремі положення, можемо констатувати, що спроба зрівняти в правах сторони реалізована не зовсім вдало. Так, найважливішим аспектом у процесі спростування обвинувачення є процес

збирання виправдувальних доказів стороною захисту. Однак аналізуючи існуючі окремі ключові положення чинного КПК України, які регламентують цей процес, про змагальність, на жаль, навіть і не йдеться. Наприклад, одним із джерел доказів є показання (відомості), які надаються під час допиту (ч. 1 ст. 95 КПК України), а допит, згідно зі ст. 224 КПК України, є слідчою (розшуковою) дією, що проводиться виключно стороною обвинувачення. Усі показання, отримані стороною обвинувачення під час досудового розслідування, подаються з матеріалами справи до суду. Відмовитись від допиту стороною обвинувачення свідок, наприклад, не може, а за неправдиві свідчення несе відповідальність згідно зі ст. 67 КПК України. Сторона захисту не може зробити це саме, оскільки законодавець дозволяє отримувати від учасників кримінального провадження та інших осіб за їх згодою лише пояснення, які, однак, відповідно до ч. 8 ст. 95 КПК України не є джерелом доказів. Крім того, таке право є умовним, адже залежить від волі опитуваних осіб, та, на відміну від аналогічного права сторони обвинувачення, нічим не гарантується [398, с. 3–4]. І якщо для дачі показань свідок не з'явився до слідчого судді, то до нього може бути застосований привід (ч. 2 ст. 140 КПК України). Сторона захисту позбавлена можливості подавати клопотання про привід свідка, і, як висновок, право сторони захисту на допит свідка нічим не забезпечено [415, с. 4]. Вважаємо, що це є обмеженням засади змагальності.

Щодо наступного «інноваційного» права сторони захисту отримувати речі, копії документів, відомості від будь-яких органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та фізичних осіб (ч. 7 ст. 46, ч. 3 ст. 93 КПК України), то зазначимо, що такі вимоги захисника до відповідних органів та фізичних осіб не є обов'язковими до виконання, а тому запити адвокатів найчастіше ігноруються на практиці. Причиною такого негативного положення є відсутність логічного законодавчого продовження у формі встановлення правових наслідків невиконання законних вимог захисника. Згідно

із ч. 3 ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», передбачено відповідальність за відмову в наданні інформації на адвокатський запит, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності. Водночас це положення є декларативним, оскільки нормами матеріального права відповідальність за невиконання адвокатського запиту не встановлена [270]. Це фактично позбавляє права сторону захисту та не спонукатиме до його належного виконання вказаними суб'єктами. До того ж захисник має право отримати на свій запит лише копії документів, що автоматично виключає можливість отримання ним висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок, оскільки об'єктами дослідження можуть бути лише оригінальні речі та документи [398, с. 5]. Сторона обвинувачення має незрівнянно вищі шанси отримати необхідне у разі витребування певних речей чи інформації, ніж сторона захисту. Адже у разі відмови сторона обвинувачення може скористатися своїм виключним правом проводити примусово такі слідчі дії, як обшук та виїмка, і вилучати речі, вже не використовуючи інститут витребування, а відтак – не потребуючи згоди володільця запитуваного [29, с. 14]. Відповідно до ст.ст. 46, 93, 220 КПК України, у сторони захисту є можливість, а по суті право, клопотати перед стороною обвинувачення про проведення слідчих (розшукових) дій. Однак виконання дій, заявлених у цих клопотаннях, не є обов'язковим для слідчого: він може як задовольнити клопотання, так і відмовити у його задоволенні.

Отримання зразків для експертизи (ст. 245 КПК України) є одним із засобів, що забезпечують експертне дослідження. Ситуація з відбором зразків стороною обвинувачення, стороною захисту та потерпілим аналогічна до розглянутої вище, пов'язаної зі збиранням доказів. Наявність владних повноважень створює для слідчого, прокурора, суду сприятливі умови отримання зразків (у тому числі з використанням за необхідності примусу) з метою подальшого проведення експертизи. Самостійне отримання стороною захисту зразків для експертизи

ускладнено за вказаними раніше причинами. Однак за згодою осіб, які надають такі зразки, або процес відбору зразків без необхідності отримання такої згоди (наприклад, відбір зразків ґрунту з передбачуваного місця злочину) також повинен фіксуватися захисником. Але вказана процедура у законі не визначена.

Вищенаведені факти невідповідності реального положення деклараціям про впровадження засади змагальності ілюструють фактичне позбавлення сторони захисту реальної можливості втілити свої права під час досудового розслідування. Таким чином, проголошена у ст. 22 КПК України засада змагальності залишається декларованою. Зазначимо, що експерти Ради Європи, даючи у 2011 р. оцінку проекту КПК України, відносили відсутність практичних можливостей для реалізації засади змагальності до її концептуальних недоліків [48]. На сьогодні законодавець не розробив і не закріпив механізм збирання і процесуального оформлення доказів потерпілим та стороною захисту. Як і раніше, сторона обвинувачення відіграє провідну роль та має беззаперечно більше прав та процесуальних можливостей реалізовувати свої наміри. Безумовно, це є серйозним прорахунком у захисті прав і свобод людини та громадянина, а також перешкодою для повної реалізації засади змагальності сторін у кримінальному судочинстві, як це передбачено вимогами провідних міжнародних стандартів.

Для забезпечення реального паритету і процесуальних можливостей сторін кримінального провадження та утвердження змагальності процесу необхідно враховувати, що ефективним інструментом виконання цього завдання може бути лише створення на законодавчій основі гарантій діяльності захисника та визнання особливостей його статусу. Практика вимагає розширення пізнавальних можливостей адвоката-захисника шляхом удосконалення прийнятих форм його участі у збиранні доказів, а також законодавчого розроблення процесуальних способів збирання та фіксації необхідних для захисту доказів [7, с. 88]. Вказане обумовлено тим, що ані в КПК України, ані в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не вказано, яким чином слід процесуально фіксувати

отримані захисником відомості, речі, документи, які можуть стати джерелами доказів. Вказана обставина важлива для визнання допустимості встановлених стороною захисту доказових фактів. На нашу думку, з метою усунення сумнівів у достовірності добутих адвокатом доказів необхідно дотримуватися певної процедури, яка гарантувала б їх допустимість. Так, виявлення, вилучення, огляд предметів і документів, отримання відомостей від осіб, проведення експериментальних дій слід, на нашу думку, проводити за аналогією зі слідчими (розшуковими) діями за участю двох незаінтересованих осіб (понятих). Процес і результати таких заходів для подальшого використання і надання стороні обвинувачення, суду повинні проводитися з обов'язковою фіксацією, як це передбачено ст. 103 КПК України та п. 8 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», у протоколі. Протокол підписується адвокатом і всіма учасниками зазначених заходів, а також можуть відповідним чином посвідчуватися (печаткою адвоката, підприємства, установи, організації та ін.) [172, с. 329]. Зазначимо, що тільки 23 % опитаних слідчих вважали допустимим формування доказів стороною захисту таким способом (див. додаток А).

В аспекті реалізації засади змагальності сторін звернемося до ролі суду, яка у науці кримінального процесу залишається одним із найбільш дискусійних питань.

Традиційно, відповідно до засади змагальності, суд вважається органом, що вершить правосуддя, виступає як пасивний арбітр, на який не покладене завдання зі встановлення істини у справі, а всього лише виконання ролі спостерігача за дотриманням форми «судоговоріння». Розвиток засади змагальності в рамках реформи кримінального правосуддя рядом вчених сприймається як протилежність активності суду під час вирішення питань із кримінальних проваджень, як втілення незаінтересованості в результатах вирішення справи в суді. Так, С.В. Лунін стверджує: коли суд за власною ініціативою збирає докази, то він стає

суб'єктом доказування, фактично ще однією стороною судового процесу, яка буде відстоювати свою думку, а отже, є підстава ставити під сумнів об'єктивність та неупередженість суду [189, с. 128]. Здійснюючи збір тих чи інших доказів шляхом виконання судових дій з власної ініціативи, суд немов здійснює діяльність сторін і, як наслідок, виконує функції захисту або обвинувачення, що є недопустимим для нього [244, с. 17]. Р.В. Багдасаров пише, що суд повинен бути безстороннім арбітром, який лише забезпечує нагляд за додержанням процесуальних гарантій сторін і прагне встановлювати істину в справі [20, с. 15]. Н.В. Григор'єва наголошує на тому, що потрібно обмежити ініціативу суду у зборі доказів за власної ініціативи, він повинен ухвалювати рішення у справі тільки на підставі поданих сторонами чи витребуваних судом за клопотанням сторін доказами [73, с. 40].

Ю.І. Стецовський однією з умов забезпечення неупередженого розгляду справи судом вважає невтручання судді в полеміку сторін, тобто його пасивність [347, с. 137]. При пасивній ролі судді, виходячи з логіки, йому необхідно було б заборонити ставити свої запитання у разі дослідження доказів. Тобто суддя повинен мати у такому випадку право обмежитись тільки тим, що з'ясували сторони, а всі інші сумніви згідно з презумпцією невинуватості тлумачити на користь підсудного. Ю.М. Грошевий вказує, що наслідком ігнорування розмежування процесуальних функцій є таке негативне явище, як обвинувальний ухил суду, тобто виконання судом повноважень, які має виконувати сторона обвинувачення [80, с. 47]. Г.В. Соловей також стверджує, що поєднання здійснення функцій обвинувачення і вирішення справи призводить до таких негативних проявів: 1) порушується такий складовий елемент засади змагальності, як розмежування процесуальних функцій; 2) втрачається безсторонність суду; 3) проявляється обвинувальний ухил суду. На її думку, обмеження активності суду створить умови для всебічного, повного та об'єктивного вирішення справи по суті [334, с. 42–43].

Точка зору вчених-процесуалістів, які вважають, що активність суду заважає реалізації в повному обсязі засади змагальності у кримінальному процесі, є, на наш погляд, необґрунтованою. Вважаємо, що правники ігнорують той факт, що суд здійснює функцію судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, має за мету захист прав людини, до якої висунуті необґрунтовані обвинувачення. Тому суд, не маючи ні обвинувального, ні виправдувального ухилу, повинен об'єктивно та неупереджено встановити обставини злочину (ст. 2 КПК України). Первинним завданням суду є пошук істини для забезпечення права на справедливий суд, що відповідає меті правосуддя та завданням, які має ставити перед собою правова держава. Відповідно до нової редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів», закріпленої Законом України «Про забезпечення права на справедливий суд», метою законодавчого врегулювання процесу судочинства є саме забезпечення права кожного на справедливий суд [272]. Суд створює необхідні процесуальні умови для всебічного і повного дослідження доказів сторонами процесу. Саме на встановлення об'єктивної істини спрямована діяльність із дослідження фактичних обставин справи [194, с. 55].

А.В. Кудрявцева, В.Л. Сисков доводять, що суд, виходячи з засади публічності, має право на активні дії, аби компенсувати пасивність сторін [164, с. 134]. Процесуальним засобом вираження активності є власна ініціатива суду, яку він може виявити за своїм дискреційним розсудом. Тобто суд за допомогою сторін досліджує всі обставини справи, залучає нові докази, оскільки завдання суду є не просто розв'язати спір між сторонами обвинувачення і захисту, а й з'ясувати істину, правильно і справедливо вирішити справу. М.Л. Якуб виступає противником пасивності суду у процесі і відводить йому таку ж активну роль, як і сторонам [416, с. 158]. Схожу позицію по відношенню до позиції суду у змагальному процесі займають Т.Н. Добровольська [91, с. 136] та П.А. Лупінська [190, с. 439], які також підкреслюють, що активна роль суду зумовлена певними

публічними засадами його діяльності як державного органу, покликаного прагнути встановити істину у справі. Характеризуючи роль суду у змагальному процесі, Л.І. Малахова підкреслює, що пасивність суду сьогодні є неприйнятною, незважаючи на закріплення змагальних засад у судовому розгляді, оскільки в результаті такого судочинства кожен з учасників прогалини в доказовому матеріалі буде заповнювати зовнішніми враженнями від процесуальної діяльності. Вчена стверджує, що чим досвідченіша сторона у процесі, тим більше у неї шансів вирішити результат справи на свою користь. За таких обставин суд, якщо приймає пасивну позицію, не бере участі у з'ясуванні обставин, що мають значення для справи, і, як наслідок, може постановити вирок, який відповідає лише доказам однієї сторони процесу. Тому на думку науковця, суд має активно брати участь у дослідженні доказів [196, с. 27].

Очевидно, суд повинен створювати необхідні умови для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав, забезпечити учасників рівними процесуально-правовими можливостями відстоювання і доказування своєї позиції у кримінальному провадженні, але позбавлення суду активності є перенесенням у змішаний кримінальний процес класичної моделі змагального англо-американського процесу. Як правильно відмічає А.С. Барабаш, незалежним може бути суд, що має активні повноваження у встановленні обставин справи, адже тільки реалізація принципу незалежності суду і свободи оцінки доказів дозволяє йому бути об'єктивним та безстороннім [23, с. 56].

Прихильники пасивної позиції суду розцінюють його активність у доказовій діяльності як порушення засади змагальності, спробу суду встати на сторону обвинувачення або захисту. При цьому не враховується, що на суді лежить обов'язок винесення обґрунтованого, законного і справедливого вироку. Вважаємо, що засада змагальності передбачає дотримання певного балансу під час здійснення доказової діяльності між повноваженнями суду з доказування і правами сторін на подання доказів. Відомий процесуаліст XIX – початку XX

століття І.Я. Фойницький, розглядаючи функції суду, зробив висновок про те, що не підлягає сумніву можливість прояву ініціативи з боку суду поповнювати кримінальне провадження іншими доказами, пропущеними обвинувальним актом [374, с. 422].

Ми дотримуємося позиції тих науковців, які передбачають, що змагальність сторін допускає активність та ініціативу суду щодо збирання доказів, необхідних для встановлення істини у кримінальному провадженні. Як вірно підкреслює В.Я. Тацій: «засада змагальності не виключає активності суду у дослідженні та перевірці наданих сторонами доказів у кримінальному провадженні» [157, с. 87]. Для судді доводи сторони обвинувачення і захисту не є доказами до того моменту, поки він сам не переконається в їх достовірності чи обґрунтованості. Суддя за допомогою сторін повинен активно дослідити всі обставини справи, залучити нові докази, оскільки завдання судді – не просто вирішити спір між сторонами, а з'ясувати істину [75, с. 198]. Навпаки, при діяльності судді як пасивного арбітра набуває привілейованого становища позиція обвинувачення щодо збирання доказів та впливу на суддю чи журі присяжних [226, с. 98]. Представляється, що слідчий суддя, суд виконують функцію арбітра між двома сторонами – обвинувачення та захисту, лише розглядаючи клопотання слідчого, прокурора, скарги на їх дії, рішення, бездіяльність.

На підтвердження тези про активну роль суду в доказуванні свідчить положення чинного КПК України у дослідженні та перевірці наданих сторонами доказів у справі. Так, за власною ініціативою суд має право доручити проведення експертизи (ч. 2 ст. 332 КПК України), викликати експерта для роз'яснення висновку (ч. 1 ст. 356 КПК України), перевіряти показання та інші надані суду докази шляхом постановки запитань свідку (ч.ч. 11, 13 ст. 352 КПК України), потерпілому (ч. 2 ст. 353 КПК України), експерту (ч. 2 ст. 356 КПК України), спеціалісту (ч. 2 ст. 360 КПК України), ставити запитання сторонам чи іншим учасникам кримінального провадження у разі заяви клопотань про доповнення

судового розгляду (ч. 2 ст. 363 КПК України), відновити з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірку їх доказами, якщо обвинувачений в останньому слові повідомить про нові обставини, які мають істотне значення для кримінального провадження (ч. 4 ст. 365 КПК України). Наведені вище повноваження дозволяють суду об'єктивно оцінювати викладені сторонами правові позиції, усувати сумніви, що виникли у ході судового розгляду, і відповідно, вирішувати кримінально-правовий конфлікт шляхом дотримання встановленої законом процедури, постановлення законного, обґрунтованого та вмотивованого рішення [159, с. 74]. За таких умов засада змагальності сторін може реалізуватися в повному обсязі, не порушуючи основні її ознаки, такі як розмежування функцій обвинувачення, захисту та незалежності суду. У чіткому розмежуванні вказаних функцій, у єдності та протидіючості сторін саме і полягає зміст змагальності як одної з основних засад кримінального провадження [378, с. 16].

Вважаємо, що виходячи з кінцевої мети кримінального провадження – повного і неупередженого судового розгляду (ст. 2 КПК України), для подолання сумнівів, отримання достовірного знання, необхідного для прийняття обґрунтованого рішення, суд має право і зобов'язаний за певних обставин вжити заходів для отримання нових і перевірки наявних доказів із власної ініціативи.

З формально-теоретичної точки зору елементний обсяг засади змагальності та її теоретичний зміст, задекларований у чинному КПК України, відповідає загальноприйнятим теоретичним поглядам сучасних науковців та практиків. Однак реальний порівняний обсяг повноважень сторін дає нам змогу стверджувати, що про рівність та реальні можливості змагального процесу на сьогодні не йдеться. На нашу думку, стрижнем змагальності є рівноправність сторін та недопустимість того, щоб одна з них мала будь-які процесуальні переваги (як на сьогодні має сторона обвинувачення). А це, в кінцевому рахунку, позбавляє права обвинуваченого на якісний та повноцінний захист, як це

передбачено вимогами провідних міжнародних стандартів із досліджуваного нами питання. Розумний баланс у наданні повноважень та наявності процесуальних механізмів стримування сторін є реальним і, на нашу думку, єдиним виходом із цієї ситуації. Підсумовуючи викладене, зауважимо, що з метою забезпечення рівних процесуальних можливостей сторін як елемента засади змагальності на стадії досудового розслідування необхідно внести доповнення та зміни до ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», ст. 185-8 Кодексу України про адміністративні правопорушення, ст.ст. 93, 303 КПК України (див. додаток Б).

Висновки до першого розділу

1. Процес становлення інституту обізнаних осіб запропоновано поділити на п'ять етапів у залежності від формування процесуальних правил їх залучення до кримінального провадження і ролі результатів діяльності у доказуванні: перший – кінець XVII ст. – 1864 р., другий – 1864–1922 рр., третій – 1922–1960 рр., четвертий – 1960–2012 рр., п'ятий – з 2012 р. Використання спеціальних знань обізнаних осіб у кримінальному провадженні обумовлено об'єктивною історичною необхідністю розширення пізнавальних можливостей сторін і суду під час досудового розслідування та судового розгляду.

2. Обізнана особа – це фізична особа, яка в результаті професійного освітянського або самостійного навчання та досвіду оволоділа спеціальними знаннями у певній галузі людської діяльності та навичками їх застосування, залучається під час досудового розслідування чи судового розгляду безпосередньо або опосередковано у процесуальній або непроцесуальній формі, обов'язково або на розсуд уповноваженої особи (органу) для сприяння у вирішенні завдань кримінального провадження, а надані нею відомості, висновки та документи використовуються як джерела доказів або орієнтуючої інформації.

3. Спеціальні знання обізнаних осіб – це знання з будь-якої галузі людської діяльності, за виключенням права, що застосовується обізнаними особами, залученими до кримінального провадження в межах своєї компетенції. Спеціаліст для надання пояснень та перевіряючий під час здійснення перевірки можуть застосовувати правові знання.

4. У залежності від участі обізнаних осіб у процесуальних діях та правової урегульованості діяльності або її результатів вони диференціюються на: 1) осіб, які беруть участь у процесуальних діях: а) діяльність яких процесуально регламентована (експерт; спеціаліст; перекладач; підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий які володіють спеціальними знаннями); б) діяльність яких процесуально не урегульована (судово-медичний експерт, педагог, психолог та лікар); 2) осіб, які не беруть участі у процесуальних діях: а) результати їх діяльності процесуально регламентовані (ревізор, перевіряючий, медичний працівник, психіатр); б) діяльність яких процесуально не регламентована (особи, які надають консультації, проводять попередні дослідження об'єктів або перевірку об'єктів та осіб за криміналістичними обліками).

5. З метою реалізації засади змагальності у кримінальному провадженні, усунення сумнівів у достовірності зібраних стороною захисту доказів процес їх формування запропоновано проводити з обов'язковою фіксацією у протоколі, який підписується адвокатом, усіма учасниками заходів, двома незаінтересованими особами, посвідчується печаткою адвоката, підприємства, установи, організації та ін.

6. У змагальному кримінальному провадженні з метою компенсації неспроможності сторін у збиранні доказів, суд, не маючи ні обвинувального, ні виправдувального ухилу, виходячи з кінцевої мети кримінального провадження – повного і неупередженого судового розгляду (ст. 2 КПК України), для подолання сумнівів, отримання достовірного знання, необхідного для прийняття обґрунтованого процесуального рішення, має право і зобов'язаний за певних

обставин вжити заходів для отримання нових і перевірки наявних доказів із власної ініціативи, реалізуючи забезпечення права кожного на справедливий суд.

РОЗДІЛ 2

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАСАД ЗМАГАЛЬНОСТІ ЩОДО ЗАЛУЧЕННЯ ОБІЗНАНИХ ОСІБ ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

2.1 Залучення експерта для проведення експертизи

Експерт – історично один із перших фахівців, який взяв участь у кримінальному провадженні. Розвиток кримінально-процесуальної науки, вдосконалення законодавства, напрацювання слідчої і судової практики дозволили з усіх обізнаних осіб найбільш повно розкрити процесуальну фігуру експерта, позначити його функцію в розслідуванні злочинів, окреслити права, обов'язки, міру відповідальності. Крім вдосконалення правових норм, розвивалися науково-методичні основи загальної теорії судових експертиз (судової експертології) і окремих їх родів та видів. Система державних експертних установ, яка формувалась багато років, втілилась у мережу експертних установ (служб) Міністерства юстиції, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства оборони, Служби безпеки, Державної прикордонної служби України (ст. 7 Закону України «Про судову експертизу») [281].

Різні проблеми судових експертиз розглядались у роботах із кримінального процесу, криміналістики і теорії судової експертизи такими українськими вченими, як: Л.Ю. Ароцкер, Т.В. Будко, Т.В. Варфоломеева, А.Ф. Волобуєв, Л.М. Головченко, В.Г. Гончаренко, І.В. Гора, Г.Л. Грановський, Ю.М. Грошевий, А.В. Журавель, А.В. Іщенко, Н.С. Карпов, Н.І. Клименко, В.П. Колмаков, В.П. Корж, М.В. Костицький, В.К. Лисиченко, О.М. Моїсєєв, Г.М. Надгорний, І.А. Петрова, І.В. Пиріг, М.С. Романов, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, В.В. Седнев, Е.Б. Сімакова-Єфремян, З.М. Соколовський, І.Я. Фрідман, В.Ю. Шепітько, В.М. Шерстюк, М.Г. Щербаковський та ін. У різний час розв'язанню загальних проблем судових експертиз приділяли увагу зарубіжні

правознавці: Т.В. Авер'янова, І.А. Алієв, В.Д. Арсен'єв, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, Ф.М. Джавадов, А.В. Дулов, О.О. Зайцева, О.М. Зінін, В.Я. Колдін, Ю.Г. Корухов, І.Ф. Крилов, Н.П. Майліс, В.С. Митричев, Д.Я. Мирський, Ю.К. Орлов, В.Ф. Орлова, І.Л. Петрухін, О.Р. Росинська, Т.В. Сахнова, С.А. Смірнова, І.Н. Сорокотягін, В.І. Шиканов, О.Р. Шляхов, М.П. Яблоков та ін. Зазначені вчені-юристи здійснили значний внесок у теорію судової експертизи та кримінально-процесуального права, вдосконалення законодавства і практичної судово-експертної діяльності.

У процесі розробки нового КПК України було враховано попередній досвід судово-експертної діяльності, проте, як слушно зазначає В.А. Журавель, прийняття зазначених норм водночас зумовило появу цілої низки процесуальних та організаційних проблем [102, с. 16]. До основних сучасних завдань щодо проведення судових експертиз відноситься вдосконалення питання забезпечення прав та законних інтересів сторін і потерпілого при використанні спеціальних знань у формі судової експертизи, функцій суду під час судового розгляду з точки зору достатності процесуальних можливостей щодо залучення експерта [31, с. 272]. Проаналізуємо деякі із існуючих проблем проведення судових експертиз.

Експертиза як основний засіб застосування наукових знань у кримінальному провадженні сприяє об'єктивізації судового доказування. За такого трактування її ролі в доказуванні однозначною є вимога щодо активної позиції суду та представників сторін у застосуванні спеціальних знань у формі експертизи з метою встановлення об'єктивної істини. Засада змагальності у кримінальному процесі реалізується, крім того, і завдяки активній взаємодії суб'єктів кримінального провадження з експертом. Зрештою, змагальність під час залучення експертів у кримінальному провадженні полягає в можливості одночасного призначення та проведення експертиз експертами, залученими протилежними сторонами провадження. Намагання активізувати реалізацію засади змагальності (передусім на стадії досудового розслідування) стимулювали

законодавця до ухвалення норм, які би надавали сторонам процесу формально паритетних можливостей щодо проведення експертизи. Однак повної рівності досягти не вдалося.

Згідно з ч. 2 ст. 101 КПК України, кожна сторона кримінального провадження має право надати суду висновок експерта, який ґрунтується на його наукових, технічних або інших спеціальних знаннях. Сторона захисту має такі варіанти залучення експерта: 1) ініціювати проведення експертизи направленням обґрунтованого клопотання слідчому або прокурору (п. 12 ч. 3 ст. 42 КПК України); 2) у разі відмови слідчого, прокурора в задоволенні клопотання сторони захисту про залучення експерта особа, яка заявила клопотання, має право звернутися до слідчого судді про залучення експерта (ч. 1 ст. 244 КПК України); 3) сторона захисту може самостійно залучити експерта на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової (ч. 2 ст. 243 КПК України) [364, с. 63]. Таким чином, слідчий, прокурор та суддя позбавлені монопольного права на проведення експертизи. Здавалося б, засада змагальності найбільш повно втілений у можливості сторони захисту самостійно залучити експерта на договірних умовах. Однак і в цьому випадку паритетність сторін відсутня. Сторони захисту і обвинувачення знаходяться не в рівних умовах, що пов'язано не з процесуальними, а фінансовими особливостями провадження експертизи. Відповідно до ч. 1 ст. 122 КПК України, витрати, пов'язані із залученням експертів, несе сторона кримінального провадження, яка заявила клопотання про виклик експерта. Як витікає зі ст. 15 Закону України «Про судову експертизу» [281] та ч. 2 ст. 122 КПК України, проведення експертиз державними спеціалізованими установами у кримінальних провадженнях за дорученням слідчого, прокурора, суду здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з Державного бюджету України, а на замовлення підозрюваного, обвинуваченого, засудженого,

виправданого, їх захисників, законного представника, потерпілого, його представника фінансування здійснюється за рахунок замовника.

У літературі справедливо наголошується на тому, що проведення експертизи стороною захисту за власні кошти, а стороною обвинувачення за державні є проявом дискримінації, оскільки у випадку відсутності у підозрюваного, обвинуваченого або підсудного заощаджень, потрібних для оплати експертизи, він не зможе її замовити. Тому порушуються статті 21 та 24 Конституції України, згідно з якими всі люди рівні у своїх правах і тому не може бути привілеїв або обмежень за ознаками майнового становища [146; 334, с. 148]. Отже, вказане положення є суттєвою перешкодою у здійсненні кримінального судочинства на основі змагальності сторін, оскільки через неможливість сторони захисту оплатити роботу експерта приведе до не отримання експертного висновку, який містить важливу для розслідування доказову інформацію. Вважаємо, що до чинного КПК України потрібно внести певні зміни та передбачити норму, яка б наділила сторону захисту правом отримати компенсацію з держбюджету в певних випадках проведення експертиз. З метою компенсації витрат держави можна передбачити подальше стягнення вартості експертиз із засудженого у випадку постановлення обвинувального вироку, а при виправданні особи ці витрати потрібно покласти на державу або на особу в разі доведення, що нею було надано завідомо неправдиве повідомлення про скоєння злочину.

О.Г. Яновська слушно обґрунтовує думку, що потерпілий знаходиться в дискримінаційному становищі порівняно з підозрюваним, обвинуваченим та підсудним, оскільки у правових нормах чинного кримінального процесуального законодавства не розроблений дієвий механізм реалізації прав потерпілого [419, с. 242]. Потерпілий віднесений до сторони обвинувачення згідно з п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України, однак не вправі збирати, а тільки подавати докази, які знаходяться в його розпорядженні (п. 3 ч. 1 ст. 56 КПК України). Потерпілий може представляти фотодокументи і звукозапис, на яких відображені певні моменти вчинення

злочину (наприклад, звукозапис розмови між підозрюваним та потерпілим) і котрі згодом можуть стати об'єктами експертного дослідження. В окремих випадках зазначені матеріали можуть бути представлені потерпілим для доведення обставин, що передували злочину або настали за ним, якщо вони мають значення для кримінального провадження. Законодавець не надав право потерпілому самостійно збирати докази, включаючи залучення експерта, він лише може клопотатися про це перед слідчим, прокурором. У зв'язку із вказаним, помилковим є наведена в Інструкції МЮ України [128, п. 1.8] та Інструкції СБ України [129, ч. I п. 10] положення про звернення потерпілого як підстави проведення експертизи. Важливими для вирішення питань розширення прав потерпілого у кримінальному провадженні та втілення засади змагальності є Рекомендація Rec (2006) 8 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів [287] та керівні документи Верховного Суду України [276]. Процесуальна рівноправність учасників у кримінальному провадженні є одним із основних елементів принципу змагальності. Оскільки потерпілий є самостійним суб'єктом кримінального процесу, то законодавець повинен надати йому не лише широке коло прав та обов'язків, а й можливість реалізувати їх на практиці. Тому вважаємо, що потерпілому необхідно надати не менші за обсягом права у зв'язку з проведенням експертизи, ніж передбачено для учасників з боку захисту: самостійно залучати судового експерта на договірних умовах або направляти клопотання про це слідчому судді, про що слід внести відповідні доповнення до ст. 243 КПК України. За розширення прав потерпілого щодо залучення експерта висловились 88 % слідчих (див. додаток А).

Ще одним недоліком кримінального процесуального закону, який вимагає усунення, є обмеження тільки свідком кола осіб, які можуть бути заслухані слідчим суддею під час розгляду клопотання сторони захисту про проведення експертизи (ч. 5 ст. 244 КПК України). Не викликає сумніву, що підставою для обґрунтування процесуального рішення слідчого судді про проведення експертизи

мають відомості, які дають й інші учасники процесу: підозрюваний, потерпілий, спеціаліст.

У змагальному процесі під час досудового слідства може виникнути типова ситуація, коли сторона захисту бажає залучити експерта, а об'єкти, що підлягають дослідженню, знаходяться у сторони обвинувачення. Як слушно зауважує Ю.В. Стеценко, права захисника на залучення експерта для проведення психологічної або психіатричної експертизи підозрюваного (обвинуваченого) є вкрай обмеженими [346, с. 546]. Наприклад, сторона захисту бажає провести психологічну експертизу, а сторона обвинувачення не вважає це за доцільне. В умовах перебування людини під вартою не існує будь-яких правових обов'язків осіб, що здійснюють кримінальне провадження, створити умови для проведення експертизи стороною захисту.

У зазначеній ситуації можливе проведення: 1) «спільної» комісійної експертизи експертами сторони обвинувачення і захисту. Для її організації потрібне звернення сторони захисту з відповідним клопотанням та його задоволення слідчим; 2) «послідовних» експертиз, що проводяться одним і тим же експертом або різними експертами. У першому випадку умовою дослідження є відмінність об'єктів чи поставленого завдання від попередньої експертизи. Якщо ж експерт залучається для провадження дослідження тих же самих об'єктів і вирішення тих же самих завдань, то така експертиза є по суті повторною і згідно з постановою Пленуму ВСУ повинна проводитися тільки іншим експертом [280, п. 11]. У разі коли для проведення наступної експертизи стороною захисту залучається інший експерт, то очевидно, що для проведення дослідження потрібне отримання об'єктів від сторони обвинувачення. Для отримання об'єктів, які знаходяться у слідчого, сторона захисту має право клопотати про їх надання, а в разі відмови – звернутися з відповідним клопотанням до слідчого судді. Однак чинним процесуальним законом не передбачено задоволення клопотання сторони захисту про передачу їй об'єктів для провадження експертизи, що знаходяться у

сторони обвинувачення. Вважаємо, що відсутність такої можливості для сторони захисту порушує принцип змагальності і вимагає усунення.

Розглянемо права сторін під час призначення експертизи протилежною стороною і ознайомлення з результатами проведеного дослідження.

Відповідно до чинного процесуального закону, слідчий не зобов'язаний знайомити підозрюваного та потерпілого з постановою про залучення експерта, а після проведення експертизи – з висновком експерта. Очевидно, це пов'язано з посиленням змагального начала у вітчизняному кримінальному судочинстві, коли сторона захисту вправі самостійно залучати експерта. На наш погляд, не можна повністю позбавляти підозрюваного та потерпілого права на попереднє ознайомлення з матеріалами, що стосуються провадження експертиз. Вважаємо, що це право повинно бути частково відновлене у двох ситуаціях.

Перша стосується залучення експерта для проведення експертизи стороною обвинувачення за клопотанням сторони захисту чи потерпілого. Природно, що заінтересовані у проведенні експертизи учасники кримінального провадження, за ініціативою яких залучений експерт, повинні мати право заявляти клопотання про залучення експерта з числа вказаних ним осіб; заявляти відвід експертові; ставити перед експертом питання; давати пояснення експертові; пред'являти додаткові документи та ін. Друга ситуація торкається експертиз, в яких об'єктами дослідження є безпосередньо підозрюваний, потерпілий (судово-медичні, психіатричні, психологічні експертизи) або експериментальні зразки порівняння, отримані від цих осіб: зразки почерку (почеркознавча експертиза), голосу (експертиза звуко-, відеозапису), крові (судово-медична експертиза), відбитки пальців (трасологічна експертиза) та ін. Вважаємо, що у цьому випадку сторона обвинувачення зобов'язана ознайомити підозрюваного, потерпілого з постановою про залучення експерта (експертів) і висновком після проведення дослідження. У зв'язку із проведенням такого роду експертиз підозрюваний, потерпілий мають набути права щодо надання експерту додаткових об'єктів або даних, що

відносяться до предмета експертизи; клопотати про постановку додаткових питань, про залучення експерта із числа вказаних ними осіб, про присутність під час провадження експертизи; надання пояснень експерту. Зазначені пропозиції доцільно додатково включити до КПК України.

Стосовно ознайомлення сторони захисту та потерпілого із матеріалами, пов'язаним із проведенням експертиз, то згідно із п. 14 ч. 3 ст. 42, п. 11 ч. 1 ст. 56, ч. 1 ст. 221 КПК України, на будь-якому етапі досудового розслідування до його завершення сторона захисту та потерпілий мають право звернутися до слідчого, прокурора, який здійснює досудове розслідування, з клопотанням про ознайомлення із матеріалами досудового розслідування. Прокурор чи слідчий за його дорученням зобов'язані повідомити сторону захисту про завершення розслідування та надати доступ до матеріалів досудового розслідування (ч. 1 ст. 290 КПК України). Право сторони захисту на ознайомлення з усіма матеріалами кримінального провадження після закінчення досудового розслідування є важливим елементом у структурі кримінального процесу, оскільки компенсує менші процесуальні можливості сторони захисту щодо формування власної доказової бази в досудовому провадженні і, як наслідок, надає захиснику можливість відстоювати інтереси підзахисного у кримінальному процесуальному змаганні [414, с. 4]. Безперечно, що до матеріалів кримінального провадження відносяться висновки експертів, повідомлення про неможливість проведення експертиз, протоколи допиту експертів. Виходячи зі змісту закону, на прохання сторони захисту та потерпілого можуть бути пред'явлені також об'єкти експертизи. Необхідно підтримати думку М.А. Фоміна, який зазначає, що тільки після того, як у руках сторони захисту будуть усі матеріали кримінального провадження, вона отримає реальну можливість спростувати подані стороною обвинувачення докази [375, с. 91].

Після завершення досудового розслідування сторона захисту за запитом прокурора зобов'язана надати доступ та можливість скопіювати речові докази,

документи або їх копії, в тому числі висновки експертів, якщо сторона захисту має намір використати відомості, що містяться в них, як докази в суді (ч. 6 ст. 290 КПК України). Водночас сторона обвинувачення обмежена в ознайомленні з процедурою та результатами залучення експерта протилежною стороною під час досудового розслідування. Сторона обвинувачення не може отримати висновок експерта, залученого протилежною стороною. Законом передбачено, що «висновок передається експертом стороні, за клопотанням якої здійснювалась експертиза» (ч. 9 ст. 101 КПК України). Таким чином, експерт (керівник спеціалізованої експертної установи) не може направити копію висновку проведеного дослідження на запит протилежної сторони обвинувачення. Як зазначає О.М. Моїсєєв на підставі аналізу ст.ст. 243, 244 КПК України, може виникнути ситуація, коли результати експертизи будуть приховані стороною захисту, якщо вони її не влаштовують [223, с. 200]. Така ситуація не відповідає об'єктивному характеру істини у змагальному судочинстві. Якщо висновки експерта не увійшли до масиву доказової інформації, спільної для всіх суб'єктів кримінального процесу, це звужує обсяг об'єктивних підстав для ухвалення судом вірного рішення. Проблеми розбіжності позицій сторін можуть підлягати розв'язанню експертизою на підставі результатів порівняльного дослідження різних альтернатив щодо предмета експертного дослідження. Г.М. Пилипенко пропонує передбачити у КПК України обов'язкове інформування стороною захисту протилежної сторони щодо залучення експерта та змісту завдання для вирішення експерту [241, с. 126]. З урахуванням процесуальної автономності діяльності сторін зі збирання доказів повністю із пропозицією вченої погодитися не можна.

Для отримання стороною обвинувачення законного права ознайомитися з висновком експерта можна запропонувати такий, але «зворотній» механізм, як описаний вище для сторони захисту. Якщо сторона захисту вносить клопотання до сторони обвинувачення щодо надання об'єктів (підозрюваного, який

знаходиться під вартою, речових доказів, документів, що знаходяться у розпорядженні слідчого, прокурора) для проведення експертного дослідження залученим нею експертом, то цілком доречно надати право стороні обвинувачення ознайомитися із завданням експерту та його висновком або повідомленням про неможливість проведення експертизи. Вказане право обумовлено й іншою підставою, яка полягає у дослідженні мікрооб'єктів, які ймовірно можуть знаходитися на речових доказах. Під мікрооб'єктами розуміються слабковидимі або невидимі неозброєним оком частки речовини, або ознаки фізичної дії, що мають зв'язок зі злочином [28, с. 161]. Як правило, мікрооб'єкти досліджуються в рамках традиційних криміналістичних експертиз: трасологічних, балістичних, технічного дослідження документів, а також під час провадження матеріалознавчих (експертизи матеріалів, речовин і виробів), ґрунтознавчих, біологічних експертиз. Виконуючи завдання ініціатора проведення експертизи, експерт досліджує представлені предмети і під час виявлення мікрооб'єктів фіксує цей факт у висновку. Виявлені мікрооб'єкти піддаються подальшому експертному дослідженню для вирішення інших питань експертного завдання. Ознайомлення стороні обвинувачення з висновком експерта необхідне з двох причин. По-перше, кількість мікрооб'єктів може бути достатньою тільки для одного експертного дослідження, що зробить неможливим проведення подальших експертиз. По-друге, у разі надання для дослідження стороні захисту предметів, слідчому (прокурору) необхідно знати зміни, які зазнали об'єкти дослідження. Тому у процесуальному законі слід передбачити можливість, крім надання об'єктів стороні захисту для проведення експертизи залученим нею експертом, ознайомлення із питаннями експерту та його висновком стороною обвинувачення, у розпорядженні якої находились об'єкти експертного дослідження. Дані анкетування слідчих показують, що 78 % респондентів підтримують наведені пропозиції (див. додаток А).

Проаналізуємо проблеми залучення експерта під час судового розгляду. У суді виникають різні ситуації, що обумовлюють необхідність проведення експертизи, виклик у судове засідання експерта, що проводив експертизу під час досудового розслідування, або обізнаної особи для проведення нової експертизи [97, с. 5]. Ініціатором залучення експерта в суді, згідно зі ст. 332 КПК України, є сторони кримінального провадження, потерпілий, суд. Однак право суду за своєю ініціативою доручити проведення експертизи обмежене лише двома випадками: а) суду представлені кілька експертних висновків, які суперечать один одному; б) під час судового розгляду виникає питання про психічний стан особи обвинуваченого. У коментарях до КПК України, посилаючись на п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зазначається, що законодавець обмежив можливості суду у дорученні проведення експертизи за власною ініціативою для того, щоб судом не було допущене відступлення від принципів незалежності та безсторонності [160, с. 46]. Проте у тій же нормі Конвенції наголошується, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи судом, який «встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [148]. У зв'язку з викладеним виникає питання: як діяти суду в тому випадку, коли стан обвинуваченого цілком адекватний, у кримінальному провадженні немає суперечливих висновків, але не встановлені певні обставини, що вимагають проведення судових експертиз, а сторони не проявляють ініціативи в залученні експерта.

Вище ми вказували, що певна група науковців та практиків схиляються до пасивної ролі суду в доказуванні, виходячи із ортодоксального погляду на принцип змагальності у судочинстві. Вітчизняний законодавець, відповідно до ст. 93 КПК України, фактично виключив суд із переліку суб'єктів, на яких покладено обов'язки зі збирання доказів для встановлення обставин злочину. На цій підставі, як вказує Ю.М. Мирошніченко, більшість суддів приймають сторону

обвинувачення або захисту, але не тому, що перевірили їх правоту або неправоту, а тому що одна з них була більш переконлива, підготовлена, мала для цього більше ресурсів і можливостей [216, с. 13].

Ми повторюємо свою позицію щодо активної ролі суду у збиранні доказів, оскільки на суді лежить обов'язок винесення обґрунтованого, законного і справедливого вироку. Суд – не просто арбітр у спорі між сторонами обвинувачення та захисту. Він не має права прийняти рішення у кримінальному провадженні тільки на тій підставі, що сторона обвинувачення не зуміла з тих чи інших причин належним чином підтримати обвинувачення в суді або сторона захисту не змогла впоратися зі своїми обов'язками. Суд повинен прийняти рішення у кримінальному провадженні відповідно до дійсної правоти тієї чи іншої сторони для того, щоб винести законне, обґрунтоване і вмотивоване рішення на підставі об'єктивно з'ясованих обставин (ст. 370 КПК України). Слід погодитися із А.В. Кудрявцевою та В.Л. Сисковим [164, с. 44], Ю.М. Мирошніченко [216, с. 19], В.П. Шибіко [399, с. 102] й іншими науковцями, які висловлюють думку про необґрунтованість обмеження повноважень суду зі збирання доказів, у тому числі проведення експертизи. О.О. Зайцева підкреслює: «суд вправі і повинен прагнути до встановлення істини у кримінальному провадженні, приймаючи за своєю ініціативою рішення про призначення експертизи, про допит експерта, проголошення в судовому засіданні документів – у цьому запорука успішного здійснення правосуддя» [107, с. 169]. Приєднуємося до правників і вважаємо, що суд за наявності підстав, передбачених ст. 242 КПК України, з власної ініціативи має право доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам [168, с. 122]. У зв'язку з викладеним ст. 322 КПК України вимагає відповідних змін.

У підрозділі 1.2 серед обізнаних осіб нами виділені ті, діяльність яких не передбачена процесуальним законом, але її результати наведені у кримінально-процесуальному законі. До таких фахівців належать лікарі-психіатри, які згідно із

ч. 3 ст. 514, ч. 1 ст. 515 КПК України комісійно обстежують осіб, до яких ухвалою суду застосовані примусові заходи медичного характеру, з метою визначення їх психічного стану. Відповідно до ч. 4 та ч. 5 ст. 368 КПК України, однією з підстав застосування примусових заходів медичного характеру до обвинуваченого є висновок лікувальної установи. Відповідно до ст. 19 Закону України «Про психіатричну допомогу», особи, до яких застосовані примусові заходи медичного характеру, підлягають огляду комісією лікарів-психіатрів не рідше одного разу на шість місяців для вирішення питання про наявність підстав для звернення до суду із заявою про припинення або про зміну чи продовження строку застосування такого заходу [278]. Якщо комісія лікарів-психіатрів констатує у стані хворого істотні зміни, до суду направляється подання медичного закладу з висновком комісії лікарів-психіатрів. У випадку, коли стан хворого змінився, його освідчування може бути проведене в будь-який час до закінчення шести місяців. Висновок комісії лікарів-психіатрів обґрунтовує процесуальне рішення суду про необхідність продовження, зміни або припинення застосування примусових заходів медичного характеру. Відповідно до ч. 4 ст. 95 КК України, у разі припинення застосування примусових заходів медичного характеру через видужання осіб, які вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку, підлягають покаранню на загальних засадах, а особи, які захворіли на психічну хворобу під час відбування покарання, можуть підлягати подальшому відбуванню покарання.

Наведений порядок показує, що підставою прийняття судом у відношенні обвинуваченого рішення про застосування примусових заходів медичного характеру є висновок лікувальної установи, а для процесуального рішення щодо особи, до якої вже застосовуються примусові заходи медичного характеру, є висновок комісії лікарів-психіатрів. Виникає питання, чи відповідають вказані висновки фахівців неупередженості, достовірності, обґрунтованості, компетентності та іншим вимогам, що пред'являються до результатів діяльності

обізнаних осіб у кримінальному судочинстві. Наведені у відповідних нормах КПК та КК України висновки лікувальної установи, комісії лікарів-психіатрів схожі із висновками експертів-психіатрів, але суттєво відрізняються від них. Якщо процедура залучення експерта, проведення експертного дослідження, оформлення отриманих експертом результатів прописана у кримінально-процесуальному законі, то порядок винесення висновку лікувальною установою чи комісією лікарів-психіатрів знаходиться поза його межами. Наведемо декілька доводів. По-перше, законом регламентується вибір експертів для проведення експертизи (ст. 69 КПК України) та підстави їх відводу (ст. 79 КПК України). До працівників лікувальної установи, членів комісії лікарів-психіатрів ніяких вимог не висувається. Презюмується, що вони є фахівцями в галузі психіатрії, які надають психіатричну допомогу, але процесуальні вимоги, наприклад, відсутність родинних зв'язків з особою, яка досліджується, незаінтересованість у результатах кримінального провадження, інші обставини, які викликають обґрунтований сумнів щодо неупередженості лікарів, психіатрів, суду не відомі. По-друге, до висновку експерта законом пред'являються вимоги щодо змісту, опису дослідження, обґрунтованості відповідей та ін. (ст. 102 КПК України). Структура висновку лікувальної установи чи комісії лікарів-психіатрів законом не передбачена. По-третє, експерт несе кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок (ст. 70 КПК України, ст. 384 КК України). Законом України «Про психіатричну допомогу» встановлено, що «лікар-психіатр, комісія лікарів-психіатрів несуть відповідальність за прийняті ними рішення відповідно до закону» [278, ст. 27], але яку відповідальність та яким законом слід користуватися, законодавець не пояснює. Крім того, незрозуміло, за які рішення наступає відповідальність і яким чином може бути притягнуто до відповідальності не окремого лікаря, а цілком комісію.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що процесуальна «чистота» отримання судом висновків лікувальної установи та комісії лікарів-психіатрів

викликає обґрунтовані зауваження. Т.В. Сахнова категорично стверджує, що «фактичне використання спеціальних знань поза процесуальних правил не може мати жодних юридичних наслідків, бо будь-які суспільні відносини у процесі існують тільки в правовій формі» [305, с. 10–11]. Всупереч сказаному, перераховані документи, що містять інформацію про психіку людини, мають суттєве значення для прийняття процесуальних рішень судом. У зв'язку з цим С.Л. Шаренко пише, що судом досліджуються представлені письмові документи, які мають істотне значення для вирішення питання про зміну чи скасування примусових заходів медичного характеру, а у разі необхідності може бути призначена стаціонарна судово-психіатрична експертиза стосовно особи, щодо якої порушено це питання [388, с. 145]. Цієї позиції додержується Верховний Суд України, який роз'яснює, що при розгляді справи про продовження, зміну або скасування (припинення) застосування примусових заходів медичного характеру суд, за наявності сумніву у правильності висновків комісії лікарів-психіатрів, може викликати в судове засідання представника психіатричного закладу (лікаря-психіатра), який надавав особі психіатричну допомогу, а за потреби – призначити судово-психіатричну експертизу [277, п. 21]. На нашу думку, у кримінальному процесуальному законі слід передбачити тільки проведення судово-психіатричної експертизи під час вирішення судом питання про застосування, зміну, продовження чи скасування щодо особи примусових заходів медичного характеру. Обов'язкове проведення психіатричної експертизи надасть суду процесуально допустимі, об'єктивні та науково обґрунтовані джерела доказової інформації, необхідної для прийняття процесуального рішення. Відповідні зміни вимагає ст. 95 КК України.

Наведені вище аргументи щодо процесуально невизначених обізнаних осіб та винесених ними документів стосується положень ст. 280 КПК України щодо підстав зупинення досудового слідства. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 280 КПК України, досудове розслідування зупиняється, якщо «підозрюваний захворів на

тяжку хворобу, яка перешкоджає його участі у кримінальному провадженні, за умови підтвердження цього відповідним медичним висновком». Тяжке захворювання підозрюваного засвідчується довідкою лікаря як офіційним документом медичної установи. Із довідки повинно витікати, що захворювання: а) тяжке, тобто таке, при якому стан здоров'я підозрюваного тривалий час не дозволяє допитати його, залучити до участі в інших слідчих (розшукових) діях; б) не хронічне, а тимчасове, яке піддається лікуванню, і можна чекати одужання підозрюваного [161, с. 548–549]. Проте стоїть питання про достовірність наданого медичного висновку та осіб лікарів, які його винесли. Наведені вище міркування щодо осіб лікарів, психіатрів повністю торкаються обізнаних осіб, які надають медичний висновок, що суттєво впливає на перебіг кримінального провадження. Поза межами процесу залишається процедура дослідження підозрюваного та надання відповідного висновку. Вважаємо, що об'єктивною, достовірною підставою зупинення кримінального провадження повинно бути таке допустиме, науково обґрунтоване джерело доказів, як висновок судово-медичної або психіатричної експертизи [170]. Вказану пропозицію підтримують 89 % опитаних слідчих (див. додаток А).

Торкнемося ще однієї проблеми реалізації принципу змагальності сторін у кримінальному провадженні. Одним із шляхів зміцнення принципу змагальності в судово-експертній галузі має стати розширення кола приватних експертів, котрі залучаються до проведення експертиз, та ліквідація державної монополії на проведення певних видів експертиз [408, с. 162–165]. Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», експертні дослідження можуть виконувати судові експерти, які не є працівниками державних спеціалізованих установ (умовно кажучи – «приватні експерти»). У літературі експертизи, проведені поза державних спеціалізованих установ, іменують «конкуруючими», «немонополізованими», «незалежними», «недержавними» та ін. Найбільш прийнятною назвою таких експертиз є «альтернативна експертиза». Альтернатива

(від латинського «alter» – один з двох) – «необхідність вибору між двома або кількома можливостями» [320, с. 37]. Проведення альтернативної експертизи припускає вибір «приватного» експерта як альтернативу співробітнику державної експертної установи. Цілком зрозуміло, що висновки експертів сторони обвинувачення та захисту, незважаючи на принцип незалежності експерта, можуть викликати сумнів в об'єктивності, якщо експерти є працівниками однієї установи та підпорядковані одному керівнику. Саме змагальність, представлення альтернативних експертних висновків здатні підвищити якість експертиз, вивести експертну систему зі стану монополії, що в свою чергу сприятиме забезпеченню повноти дослідження доказів і встановленню істини у кримінальному провадженні. Говорячи про конкурентну (альтернативну) експертизу, яка проводиться експертами, котрі не працюють у державних установах, Н.І. Клименко підкреслює, що саме в змагальності експертних висновків закладено об'єктивну можливість їхнього достовірного оцінювання слідчим і судом [140, с. 212].

Закордонна практика провідних європейських держав свідчить про послідовну реалізацію принципу забезпечення незалежності експерта, орієнтації не на відомчу підпорядкованість, а на наявність у нього спеціальних знань, необхідних для вирішення завдань правосуддя; впровадження змагальності експертів, залучених різними сторонами процесу для отримання дійсно незалежної, об'єктивної та кваліфікованої експертизи [3, с. 335]. Р.С. Белкін прогнозував, що в міру подальшої демократизації кримінального судочинства, послідовної реалізації принципу змагальності роль недержавних експертних установ буде зростати, оскільки з виникненням інституту конкуруючої судової експертизи захист все частіше привертає їх для дачі експертних висновків на протигагу висновкам державних експертних установ [27, с. 617]. Ще однією причиною необхідності розширення питомої ваги участі приватних експертів у кримінальному провадженні є те, що приватні експерти незалежні від органів

юстиції та правоохоронних, силових відомств (служб) і не відчують від них якогось впливу. Разом з тим, для підтримки належного рівня кваліфікації приватних судових експертів, їх об'єктивності в наданні висновків, безумовно, необхідний контроль над їхньою діяльністю з боку МЮ України [124]. Цілком вірним є положення, що незалежно від того, проводить експертизу співробітник державної експертної установи або приватний експерт, вони повинні мати відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройти відповідну підготовку в державних спеціалізованих експертних установах, скласти атестаційний іспит у Центральній експертно-кваліфікаційній комісії МЮ України й одержати кваліфікацію судового експерта за певною спеціальністю, у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», а відомості про них мають бути внесені до державного Реєстру атестованих судових експертів [256]. На наш погляд, поява достатньої кількості приватних судових експертів обумовить створення недержавних експертних установ, які, на жаль, ні чинним Законом України «Про судову експертизу», ні проектом Закону України «Про судово-експертну діяльність» [279] не розглядаються як суб'єкти судово-експертної діяльності.

Ще одним чинником, який стримує реалізацію засади змагальності, є монополія на проведення криміналістичних, судово-медичних та судово-психіатричних експертиз виключно в державних спеціалізованих установах (ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»). Вказана проблема має наукову, методичну та організаційну складові.

Визначення ознак та вичерпного переліку криміналістичних експертиз не має однозначного, загальновизнаного дослідниками і правозастосовниками рішення. Традиційно серед судових експертиз прийнято виділяти клас криміналістичних експертиз і відмежовувати його від усіх інших. Протягом багатьох років учені дискутують, породжуючи абсолютно протилежні точки зору, на тему або віднесення нових родів експертиз до криміналістичного класу, або про

виділення з нього якого-небудь роду в самостійний клас [191; 243; 383 та ін.]. В якості підстави віднесення експертиз до класу криміналістичних – як пише О.Г. Філіппов – слід вважати використовувані під час їх проведення спеціальні методи, розроблені у криміналістиці [372, с. 18]. За цим критерієм до криміналістичних відносять так звані «традиційні» криміналістичні експертизи, які зародилися в надрах криміналістичної техніки, та «нетрадиційні», які виникли поза неї [139, с. 120]. Р.В. Зайцев вважає характерною особливістю криміналістичних експертиз їх призначення та провадження на початковому етапі розслідування злочину, невідкладність і використання під час їх провадження криміналістичних засобів та методів, дослідження доказів, вилучених під час огляду місця події або отриманих під час розслідування злочину [106, с. 7]. З пропозицією автора важко погодитися, оскільки наведені ознаки притаманні більшості судових експертиз. На думку Ю.Г. Корухова, криміналістика в сучасних умовах стає однією з базових наук у проведенні не тільки криміналістичних експертиз, але й взагалі для всіх судових експертиз. Наприклад, криміналістична теорія діагностики є базовою підставою для більшості видів і родів експертиз, які відносяться до «не криміналістичних» [149, с. 4]. Р.С. Белкін пише, що науковою основою криміналістичних експертиз служать положення низки окремих криміналістичних теорій: криміналістичної ідентифікації та діагностики, вчення про механізми слідоутворення, про ознаки та інші, а також дані криміналістичної техніки [26, с. 256]. З погляду М.Я. Сегая, розроблені криміналістичною наукою методи, методики та технології можуть виконувати методологічну функцію для будь-яких видів судових експертиз [307, с. 30]. Розроблені криміналістами положення з успіхом використовуються під час проведення будь-яких експертних досліджень. Спостерігається і зворотній процес – науково-технічний прогрес дозволяє стверджувати, що природні і технічні науки, крім криміналістики, є знаннями, що обґрунтовують проведення «традиційних» криміналістичних експертиз [360, с. 174]. Так, провідне місце серед галузей знань, на яких базуються

наукові засади криміналістичного дослідження почерку, належать природничим наукам: анатомії, фізіології, вищої нервової діяльності, біомеханіці, фізіології рухів, психології [210, с. 119]. Таким чином, з одного боку, «не криміналістичні» експертизи використовують положення криміналістичних теорій, з другого – експертизи, традиційно поєднувані у клас криміналістичних, усе більше віддаляються одна від одної з розвитком методичної бази. З теоретичної точки зору віднесення або не віднесення певної експертизи до класу криміналістичних втратило свою актуальність. Відмінності між традиційними криміналістичними та іншими експертизами втрачаються. Отже, з погляду специфіки спеціальних знань немає єдиних підстав для включення в один клас криміналістичних експертиз балістичної, дактилоскопічної, почеркознавчої, портретної, вибухотехнічної, матеріалів, речовин та виробів, відеозвукозапису. Процеси інтеграції та диференціації спеціальних наукових знань, а також становлення і формування загальної теорії судової експертизи, визначення її природи призвели до зміни уявлень про класифікацію судових експертиз, а «синтетична природа загальної теорії судової експертизи дозволяє, – як правильно вказує Т.В. Авер'янова, – зняти ярлики, які ми наклеювали на різні види і роди експертиз, і розглядати будь-який вид і рід експертизи просто як судову експертизу» [4, с. 318]. На підставі викладеного можна дійти висновку, що теоретичного обґрунтування виокремлення криміналістичних експертиз і законодавчого обмеження їх провадження в недержавних установах та приватними експертами немає.

Крім наукового значення, визнання експертиз криміналістичними є важливим в організаційно-правовому аспекті. Визначення поняття криміналістичних експертиз немає ні в Законі України «Про судову експертизу», ні у відомчих актах, а їх перелік наводиться тільки в Інструкції МЮ України. Однак і в ній спостерігаються суперечності. Так, в редакції 1912 р. клас криміналістичних був доповнений новими видами експертиз із дослідження голограм; речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин;

сильнодіючих і отруйних речовин; наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі. До числа експертизи матеріалів, речовин та виробів, що входять до класу криміналістичних, включені експертизи ґрунтів, біологічна, харчових продуктів, тоді як у тій самій Інструкції МЮ в редакції 1998–2009 років експертизи ґрунтів та біологічна криміналістичними не визнавалися, а харчових продуктів не було зовсім [128, п. 1.2.1]. Тобто частині експертиз присвоюється назва «криміналістичні» адміністративним рішенням. Проведений В.М. Шерстюк докладний аналіз критеріїв віднесення експертиз до класу криміналістичних показав їх штучність та відсутність наукових підстав [396, с. 157]. На штучність існування класу криміналістичних експертиз вказує й те, що більшість діагностичних (класифікаційних) завдань матеріалознавчих, біологічних, ґрунтознавчих, відеозвукозапису експертиз вирішуються не криміналістичними, а методами й засобами відповідних наукових і технічних галузей.

Таким чином, імперативне положення Закону України «Про судову експертизу» не має під собою якого-небудь наукового підґрунтя і йде в розріз із принципом змагальності. Як зазначає В.О. Попелюшко, монополізм на проведення криміналістичних експертиз практично перекреслює щонайменше такі принципи цивілізованого кримінального судочинства, як забезпечення обвинуваченому права на захист та змагальність [255, с. 75]. У методичному аспекті слід зазначити, що фахівці, які виконують дозволені види судових експертиз у приватному порядку, керуються одними і тими ж процесуальними нормами і науковими положеннями стосовно своєї спеціальності, що й співробітники державних спеціалізованих установ [124].

Відмітимо, що в організаційному аспекті почеркознавчі та лінгвістичні експертизи, більшість видів технічної експертизи документів, деякі види трасологічної та балістичної експертиз, портретна експертиза можуть проводитися поза державних спеціалізованих установ без використання складного обладнання. Таким же чином проведення судово-медичних експертиз за матеріалами

кримінального провадження та судово-психіатричних посмертних експертиз може здійснюватися приватними експертами без надання біологічних об'єктів або направлення живих осіб відповідним фахівцям.

Очевидно, що загальним єдиним критерієм і обов'язковою умовою залучення обізнаної особи як експерта до кримінального провадження є наявність у неї свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта. Ми не бачимо яких-небудь обґрунтованих причин для існування заборони проведення криміналістичних, судово-медичних та судово-психіатричних експертиз експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах. Тому вказане обмеження щодо діяльності приватних експертів та недержавних установ, зазначене у ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», необхідно скасувати.

Викладений у цьому підрозділі матеріал дозволяє дійти висновку, що з метою усунення зазначених у законі прогалин, реального забезпечення сторонам засади змагальності, можливості реалізації прав, пов'язаних із залученням експерта під час кримінального провадження, а також створення режиму комплексного нормативного регулювання виникаючих при цьому правовідносин необхідно внести до ст.ст. 69, 122, 243, 244, 280, 332, 368, 514, 515 КПК України доповнення та зміни й доповнити статтею 243¹ «Права потерпілого, підозрюваного при залученні експерта» (див. додаток Б).

2.2 Функції спеціаліста у процесуальних діях

Інститут спеціаліста є відносно новим у кримінальному процесі, оскільки ст. 128¹, яка визначала основні моменти правового статусу спеціаліста, була введена в КПК України 1960 р. тільки у 1971 р. Після змін була унормована діяльність спеціаліста, його права та процедура залучення до участі у проведенні окремих процесуальних дій. Закріплення в законі процесуальної фігури

спеціаліста стало закономірним підсумком подальшого розвитку інституту обізнаних осіб у кримінальному судочинстві, а також об'єктивних процесів диференціації наукових знань у повсякденному житті і спеціальних знань у правозастосовній практиці.

Дослідженню проблем діяльності спеціаліста у кримінальному провадженні присвятили свої роботи Л.Ю. Ароцкер, В.Д. Арсеньєв, О.О. Бондаренко, Т.М. Бородкіна, А.І. Вінберг, В.І. Гончаренко, Г.І. Грамович, О.П. Гришина, О.О. Закатов, О.О. Зайцева, О.М. Зінін, П.П. Іщенко, Л.М. Ісаєва, Ю.А. Калінкін, Н.С. Карпов, В.В. Коваленко, О.А. Кравченко, В.К. Лисиченко, В.М. Махов, Е.Б. Мельнікова, Г.Є. Морозов, І.В. Пиріг, Б.В. Романюк, В.В. Циркаль та ін.

У науковій літературі поняття спеціаліста визначається по-різному. Як правило, автори обмежуються вказівкою лише на загальні його ознаки: наявність спеціальних знань та навичок у особи, яка викликається для участі у справі з метою сприяння у виявленні, закріпленні, вилученні доказів [13, с. 47; 26, с. 212; 47, с. 30; 121, с. 9–10; 211, с. 24; 220, с. 106; 289, с. 81; 296, с. 67; 362, с. 10; 380, с. 12; 404, с. 160]. Одним із перших професор А.І. Вінберг визначив поняття спеціаліста як особи, яка «не підмінює слідчого, обізнана в певній галузі, покликана своїми спеціальними знаннями допомогти слідчому у всіх випадках, коли з питань, що мають значення для справи, потрібно його допомогу і коли при цьому немає необхідності в призначенні слідчим експертиз» [47, с. 31]. Дане визначення представляється громіздким, воно не містить деяких принципових положень, що розкривають суть поняття спеціаліста як учасника кримінального провадження. На думку В.К. Лисиченка та М.Є. Шумила, поняття «спеціаліст» повинно мати суттєві ознаки предметних галузей знань, а також професійно-кваліфікаційні вимоги до осіб, які в необхідних випадках можуть залучатися для участі у справі як спеціалісти [182, с. 88–91]. Т.М. Бородкіна пропонує розглядати спеціаліста у загальному, процесуальному та відомчому розумінні. У першому значенні – це робітник у певній галузі, в якій-небудь спеціальності; у другому –

учасник кримінального провадження; у третьому – співробітник певної служби [34, с. 23]. На наш погляд, у наведеній диференціації немає практичного сенсу, а у першому значенні спеціаліст повністю співпадає із поняттям «обізнана особа». Те ж саме стосується розгляду А.Г. Смородіною спеціалістів у широкому та вузькому сенсі слова [331, с. 19].

На думку І.В. Пирого, «спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів і може надати допомогу у виявленні, фіксації та вилученні об'єктів, що мають інформацію про злочин, надавати консультації та технічну допомогу під час досудового розслідування і судового розгляду справ» [242, с. 261]. О.О. Зайцева дає таке розширене визначення: «спеціаліст – це незалежна, компетентна, не заінтересована в результаті справи особа, яка володіє спеціальними знаннями, у використанні яких виникла необхідність під час провадження у кримінальній справі, діє під керівництвом органу, що веде процес, або захисника і надає їм науково-технічну та консультаційну допомогу» [107, с. 91]. У наведеному формулюванні відсутня вказівка на участь спеціаліста в суді, а також немає необхідності вказувати компетентність, оскільки вона мається на увазі під володінням особою спеціальними знаннями. В.С. Кузьмічов, Г.І. Прокопенко розглядають спеціаліста як фізичну особу, що має спеціальні знання, навички та процесуальний статус [165, с. 199]. М.Г. Щербаковський та О.А. Кравченко запропонували визначення поняття спеціаліста як особи, що не заінтересована у справі, котра володіє спеціальними знаннями і практичними навичками, залучається слідчим для участі у провадженні слідчої дії та надання сприяння у виявленні, закріпленні, вилученні доказів [406, с. 20]. Слід зауважити, що спеціаліст, як ми зазначали раніше, може лише застосовувати, а не використовувати свої спеціальні знання та навички, крім того, спеціаліст залучається під час судового розгляду. Згодом О.А. Кравченко дещо змінив своє ставлення до цього визначення і виклав його в такій редакції: «спеціаліст – особа, залучена до участі у проведенні слідчої

дії, яка застосовує спеціальні знання й навички для надання допомоги слідчому чи суду у виявленні та з'ясуванні окремих фактів, що мають доказове значення» [152, с. 41]. Автори не вказують цілі залучення спеціаліста, а також сторону захисту, яка може скористатися допомогою спеціаліста. До того ж в останньому визначенні є суттєва неточність. Як відомо, суд проводить не слідчі, а судові дії. Тому спеціаліст може надати допомогу суду лише при проведенні судових, а не слідчих дій, що, однак, впливає зі змісту наведеного визначення. Крім того, метою залучення спеціаліста є не тільки отримання доказів, але й довідкових та інших даних. На думку Б.В. Романюка, «спеціаліст – це особа, яка володіє певними спеціальними знаннями, навичками та досвідом діяльності в галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла і залучається особою, яка здійснює дізнання, слідчим або судом для надання їм допомоги в організації, проведенні та оформленні слідчих дій» [296, с. 67]. За визначенням В.Я. Марчака, «спеціаліст у кримінальному процесі – це особа, яка володіє необхідними спеціальними знаннями та вміннями і надає слідчому або судові науково-технічну та іншу допомогу з метою отримання необхідної інформації та надання пояснень, необхідність у яких виникає у ході розслідування» [205, с. 10]. Основним недоліком вищенаведених визначень, як і деяких інших, є відсутність указівки на можливість його залучення стороною захисту. В.В. Коваленко вважає, що спеціаліст «у процесуальному значенні цього терміна це особа, яка не заінтересована в результатах справи, має наукові та практичні знання й навички у відповідній галузі людської діяльності (за винятком знань у галузі процесуального і матеріального права), залучена у встановленому процесуальним законом порядку органом дізнання, слідчим, прокурором чи судом до сприяння у збиранні доказів» [142, с. 22].

Розглядаючи роль спеціаліста у кримінальному провадженні, слід звернути увагу на те, що у КПК України прямо зазначено про можливість залучення спеціалістів під час досудового розслідування – при пред'явленні особи для

впізнання (ст. 228), обшуку (ст. 236), огляді (ст. 237), слідчому експерименті (ст. 240), отриманні зразків для експертизи (ст. 245), огляді і виїмці кореспонденції (ст. 262), дослідженні інформації, отриманої при застосуванні технічних засобів (ст. 266), а також під час судового провадження – для дослідження речових доказів (ст. 357), документів (ст. 358), звуко- і відеозаписів (ст. 359), огляду місця події (ст. 361). Кожна слідча (розшукова) та судова дія має певні цілі, властивий їй процесуальний порядок проведення, а це, у свою чергу, обумовлює і деякі особливості участі в ній спеціаліста. На практиці спеціаліст часто залучається слідчим у тих випадках, коли це прямо не зазначено в законі, але не суперечить його змісту. Анкетування слідчих показало таку частоту залучення спеціалістів до участі у слідчих (розшукових) діях: огляд місця події – 98 %, слідчий експеримент – 87 %, отримання зразків для експертизи – 86 %, впізнання – 74 %, обшук – 45 %, огляд предметів, документів – 33 %, допит – 18 %, освідування – 11 % (див. додаток А). Важливо відмітити, що слідчий повинен використовувати допомогу спеціаліста в тих межах і тому порядку, які встановлені законом, і таке використання повинно відповідати завданням кримінального провадження.

Кримінально-процесуальним законом у главі 21 перераховані негласні слідчі (розшукові) дії, не відомі раніше вітчизняному кримінальному процесуальному судочинству. Проведення деяких з указаних дій, а саме – зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК) і з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК), здійснення аудіо-, відеоконтролю особи (ст. 260 КПК), місця (ст. 270 КПК) та інших, неможливе без застосування технічних засобів і залучення відповідних обізнаних осіб. Однак законом не визначений суб'єкт, який буде здійснювати ці складні технічні дії. Очевидно, що ним повинен бути спеціаліст, але до завдань з надання вказаної технічної допомоги, перерахованих у ч. 2 ст. 71 КПК України, зазначені дії не відносяться. Представляється, що допущена законодавцем прогалина повинна бути усунена.

Для уточнення мети залучення спеціаліста, його процесуальних прав та обов'язків необхідно розглянути його функції у кримінальному провадженні [171].

Аналіз кримінально-процесуальних норм країн близького зарубіжжя свідчить, що ціль залучення спеціаліста до кримінального провадження, визначається як сприяння органам, що ведуть розслідування та суду, але із різним ступенем деталізації. Спеціаліст залучається для надання допомоги у «збиранні доказів» (ч. 4 ст. 64 КПК Республіки Естонія); у «збиранні, дослідженні й оцінці доказів, роз'ясненні питань, що входять до його спеціальної компетенції, а також застосуванні науково-технічних засобів» (ч. 1 ст. 80 КПК Республіки Казахстан, п. 2 та п. 3 ч. 2 ст. 65 КПК Киргизької Республіки, п. 3 ч. 3 ст. 113 КПК Латвійської Республіки, ст. 89 КПК Литовської Республіки); «наданні пояснень із спеціальних питань і своїх дій, використанні технічних засобів для виявлення, закріплення та вилучення документів і речей, доказів, дослідженні матеріалів справи, постановки питань перед експертом» (п. 4 ч. 4 ст. 96 КПК Республіки Азербайджан, п. 5 ч. 4 ст. 84 КПК Республіки Вірменія, п. 4, п. 5 ч. 3 ст. 62 КПК Республіки Білорусь, п. 5 ч. 5 ст. 87 КПК Республіки Молдова, ч. 1 ст. 58 КПК Російської Федерації, ч. 1 ст. 57 КПК Республіки Таджикистан, ч. 1 ст. 97 КПК Республіки Туркменістан, ч. 1. ст. 69 КПК Республіки Узбекистан).

Водночас у кримінально-процесуальному законодавстві пострадянських країн намітилася тенденція до розширення повноважень спеціаліста, що призводить до наділення спеціаліста низкою процесуальних прав, зокрема наданням «висновку спеціаліста», які фактично наближають, а іноді і змішують його зі статусом експерта [286, с. 33]. На перший погляд, така тенденція відображає потреби органів, які здійснюють кримінальне провадження, в оперативному залученні до участі в розслідуванні осіб, що володіють спеціальними пізнаннями. Однак на практиці це веде до того, що спеціаліст, по суті, починає заміщати експерта, а наданий ним висновок (ст. 117 КПК Республіки

Казахстан, ст. 87 КПК Республіки Молдова, ст. 80 КПК Російської Федерації) перетворюється на квазіекспертний. Для розмежування спеціаліста і експерта Ю.К. Орлов пропонує критерій, згідно з яким експерт дає висновок з питань, що вимагають проведення дослідження, а спеціаліст висловлює своє судження з питань, які хоча й вимагають спеціальних знань, але відповісти на які можна без проведення спеціальних досліджень [235, с. 26]. Думаємо, дана теза вимагає обговорення, оскільки, як буде показано далі, спеціаліст також здійснює певні дослідження об'єктів чи документів, що потрапили у сферу кримінального провадження. На наш погляд, відмінність полягає в доказовому значенні результатів діяльності експерта і спеціаліста. Експерт самостійно формує документ (висновок), який визнається джерелом доказів, а спеціаліст, згідно із чинним законом, самостійно джерел доказів не створює.

Відповідно до ст. 71 КПК України, спеціаліст у кримінальному судочинстві визначається як обізнана особа, що володіє спеціальними знаннями та виконує дві функції.

Перша функція спеціаліста позначена як «надання безпосередньої технічної допомоги» сторонам кримінального провадження та суду в роботі зі слідами злочину (ч. 2 ст. 71 КПК України). Метою участі спеціаліста у проведенні процесуальних дій є застосування у відповідності до свого профілю науково-технічних засобів фіксації ходу процесуальної дії, окремих вузлових її моментів і результатів. Уявляється, що набір операцій, наведений у ст. 71 КПК України (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи), які може виконувати спеціаліст, надто обмежений. Очевидно, що під час провадження слідчих (розшукових) та судових дій спеціалістом може використовуватися звуко-, відеотехніка, комп'ютерні засоби, обладнання для виявлення та фіксації різних слідів та ін. Значення використання цих засобів полягає в тому, що, наочно відтворюючи протокольний опис, фотографування, відеозапис, схеми сприяють точному і правильному засвоєнню змісту протоколу і

вже в цьому сенсі мають важливе доказове значення. Деякі суттєві у криміналістичному відношенні деталі можуть бути з різних причин відсутні у протоколі або зафіксовані в ньому без необхідної точності. Тоді фотознімок, відеозапис, отримані в ході слідчої дії з дотриманням процесуальних правил її провадження, допомагають уточнити і заповнити окремі прогалини протоколу [303, с. 36]. Відеозапис застосовується в цілях фіксації об'єктів, явищ у динаміці, процесу виявлення спеціалістом речових доказів, фіксації об'єктів значної протяжності та обсягу [342, с. 27–28]. Під час провадження процесуальних дій може застосовуватися звукозапис як самостійний технічний засіб для більш повної фіксації і збереження отриманої інформації, оскільки абсолютно точно передати на папері зміст сказаного або побаченого практично неможливо; крім того, кожна людина зазвичай має притаманний їй стиль письмового викладу [178, с. 6].

Аналіз наведеної у законі технічної допомоги, яку надає спеціаліст, показує, що вона стосується в основному лише фіксації процесуальних дій, яка є однією зі складових процедури збирання доказів. На думку Р.С. Белкіна, збирання (формування) як процес включає пошук та виявлення, фіксацію, вилучення, збереження доказів [26, с. 208–209]. Пошук слідів, речових доказів у ході огляду, обшуку за ініціативою спеціаліста здійснюється з урахуванням можливої їх локалізації. Надане спеціалістом сприяння виражається в застосуванні технічних та інших засобів виявлення слідів і об'єктів, до яких відносяться: щупи, тралі, магнітні і металошукачі індукційні, газоаналізатори, розчини і речовини для пошуку крові (наприклад, люмінол) і відбитків пальців (наприклад, нингідрин, порошки тощо), йодна трубка, лупа, освітлювачі різних конструкцій (ліхтарі, електронно-оптичний перетворювач, ультрафіолетовий освітлювач та інші пошукові засоби. Закріплення предметів і документів полягає в їх фіксації. Фіксація доказів – це закріплення доказів в установленому законом порядку (ст. 103 КПК України). У ході фіксації слідів і об'єктів-носіїв спеціаліст може надати допомогу слідчому в застосуванні фото-, аудіо- і відеоапаратури,

виготовленні схем, планів та ін. Так, наприклад, під час пред'явлення особи для впізнання (ст. 228 КПК України) широко застосовуються фотографування, відеозапис, звукозапис та інші технічні засоби фіксації. Якщо в упізнанні бере участь глухонімий, то воно буде супроводжуватися жестами, мімікою, що доцільно зафіксувати на відеоплівці, як і впізнання за ходою. У цих випадках допомога спеціаліста, що застосовує технічні засоби, буде спрямована на одержання більш повної і достовірної інформації. Не можна обійтися без допомоги спеціаліста і при пред'явленні для впізнання за фотознімками, матеріалами відеозапису, оскільки всі особи, які на них зображені, мають бути порівняні не тільки за зовнішністю, але й за масштабом, ракурсом та іншими параметрами зйомки. Необхідність використання технічних засобів при пред'явленні для впізнання диктується не лише складністю, але і неповторністю цієї слідчої дії. Якщо, наприклад, допит, слідчий експеримент, огляд, відібрання зразків для порівняльного дослідження можна провести кілька разів, то повторне пред'явлення для впізнання, як правило, є неприпустимим.

Вилучення предметів і документів необхідне для забезпечення їх використання в доказуванні, приєднання до матеріалів кримінального провадження, а також для їх збереження для слідства та суду. При вилученні спеціаліст може надати допомогу слідчому в застосуванні різних технічних засобів: матеріалів для виготовлення зліпків і копій (силіконових паст, пластиліну, гіпсу, легкоплавких металів, розчинів синтетичних смол, засобів дактилоскопірування), липкої стрічки, приладу відбору запаху, засобів для упаковки речових доказів (пакетів, конвертів, картонних коробок, пробірок) та ін. Результати наданої спеціалістом допомоги у виявленні, закріпленні та вилученні слідів злочину та предметів-носіїв відображаються у протоколах слідчої дії, а також у додатках до нього (у фототаблицях, схемах тощо), які допускаються в якості джерел доказів (ст. 105 КПК України).

Функції спеціаліста не обмежені тільки наданням технічної допомоги, що вимагає застосування технічних засобів. Багаторічна практика свідчить, що спеціаліст залучається для виконання й інших завдань. По-перше, під час провадження процесуальних дій спеціаліст використовує певний спектр не тільки технічних, але й тактичних (криміналістичних) методів та прийомів. До них відносяться спостереження, порівняння, вимірювання, опис, експеримент, моделювання [154, с. 63–66]. По-друге, діяльність спеціаліста багато в чому залежить від особливостей тієї слідчої (розшукової) або судової дії, в якій він бере участь. Розглянемо деякі з них.

Найбільш відповідальною слідчою (розшуковою) дією, при проведенні якої залучається спеціаліст, є огляд (ст.ст. 237, 238, 239, 241 КПК України). Спеціаліст, беручи участь в огляді, застосовує свої спеціальні знання й навички для виявлення, фіксації і вилучення слідів злочину, предметів, документів, що є речовими доказами, використовуючи для цього науково-технічні засоби та прийоми. Нормативним документом МВС України передбачене направлення спеціалізованої пересувної лабораторії експертної служби для участі у проведенні огляду місця події за резонансними злочинами, пов'язаними із вчиненням вбивства або умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого із застосуванням вогнепальної зброї; розбійного нападу із застосуванням вогнепальної зброї з постраждалими особами; зґвалтування неповнолітньої чи неповнолітнього, малолітньої чи малолітнього або таке, що спричинило особливо тяжкі наслідки; дорожньо-транспортної пригоди, під час якої загинуло двоє і більше осіб або госпіталізовано до медичних закладів п'ятеро і більше осіб; пожежі, під час якої загинуло двоє і більше осіб або госпіталізовано до медичних закладів п'ятеро і більше осіб; вибуху, загрози вибуху або виявлення саморобних вибухових пристроїв [125, Ч. III п. 1].

На різних стадіях огляду місця події, надаючи допомогу слідчому, спеціаліст вирішує такі організаційно-тактичні завдання: визначає межі огляду;

виявляє об'єкти, на яких вірогідно знаходяться сліди злочину; встановлює порядок їх огляду; визначає, які техніко-криміналістичні методи і засоби необхідно застосувати в ході огляду і в якому порядку; виявляє сліди, які могли бути залишені знаряддями злочину; на підставі виявлених слідів висуває версії про особу злочинця, а іноді і жертву злочину; визначає засоби, необхідні для закріплення і вилучення слідів, об'єктів огляду; напрями подальшого використання інформації, отриманої в результаті огляду; спектр експертиз, які необхідно призначити для дослідження знайдених слідів злочину.

Однією із цілей участі спеціаліста в оглядах, обшуках є застосування спеціальних знань для дослідження об'єктів, які несуть значний обсяг інформації про подію злочину, механізм і осіб, які його вчинили, про зміни властивостей об'єктів у результаті протиправних дій. Однак здебільшого ця інформація має латентний (схований) характер і може бути виявлена тільки в результаті дослідження її носія. Як правило, така інформація стає очевидною після проведення експертного дослідження. Водночас практика розслідування злочинів і розгляду справ у судах показує, що потреба в ній актуальна вже в ході проведення слідчої (розшукової) дії, а також у ході судового розгляду. Дана інформація дозволяє швидко організувати розшук злочинців «по гарячих слідах» і вжити інших заходів щодо виявлення злочинця. Подібне вивчення об'єктів, які іменують «попередніми дослідженнями», ми розглядали вище як різновид непроцесуальної форми аналізу властивостей об'єктів.

У перебігу слідчої (розшукової) дії або поза рамками процесуальних дій спеціаліст зі своєї ініціативи чи вказівки слідчого здійснює попередні дослідження об'єктів [332, с. 51–55; 355, с. 21]. Спеціаліст допомагає слідчому вирішити таке важливе питання, які сліди й об'єкти, обставини можуть мати значення для кримінального провадження; він бере активну участь у диференціації слідів для встановлення, чи залишені вони передбачуваним злочинцем, належать потерпілому або іншій особі. Із цією метою спеціаліст застосовує криміналістичні

засоби й методи дослідження таких слідів відразу ж після їхнього огляду і повідомляє результати дослідження слідчому [379, с. 74]. Проведені спеціалістом дослідження, які не замінюють експертизу, можуть мати процесуальний характер у випадку їх відповідного документального закріплення в додатках до протоколу слідчої (розшукової) дії, передбачених ч. 2 ст. 105 КПК України. Таким чином, попереднє дослідження може бути визначене як дослідження, здійснюване спеціалістом в умовах процесуальної дії або після неї, що носить експресний характер і спрямоване на одержання орієнтуючої інформації про суб'єктів, засоби й інші обставини вчиненого злочину. Найбільше значення попередні дослідження мають під час огляду місця події з урахуванням його невідкладного характеру й дефіциту інформації про розслідувану подію. Істотну роль вони можуть зіграти і при проведенні інших слідчих (розшукових) дій для перевірки висунутих версій про походження й характер доказів, що виявляються, напрямів їх подальшого дослідження і використання.

Після завершення огляду і попереднього дослідження об'єктів (якщо воно проводилося) здійснюються вилучення та упакування слідів і предметів, а також зразків для експертного дослідження. При цьому використовуються рекомендовані криміналістикою методи і прийоми, які забезпечують схоронність вилучених предметів та слідів для наступного їхнього експертного дослідження, а також використання у процесі розслідування і судового розгляду. Спеціалісту доцільно самому виконувати цю роботу, тому що нерідко об'єкти вилучаються разом зі слідами, а на них можлива наявність не виявлених при огляді мікрослідів і мікрооб'єктів. Спеціаліст також допомагає слідчому у правильному описі об'єктів, особливо складних обладнань, механізмів, зброї та ін., забезпечує правильність відбиття в ньому даних, що характеризують об'єкти огляду, їх взаємозв'язок з іншими слідами й об'єктами. До обов'язків спеціаліста входить виявлення не тільки слідів злочину (у широкому змісті слова), але й ознак, що індивідуалізують об'єкт огляду, які повідомляються слідчому для опису у протоколі.

Допомога спеціаліста неоціненна під час отримання зразків для експертизи (ст. 245 КПК України), які необхідні для проведення ідентифікації людей, знарядь злочину, транспортних засобів, ділянок місцевості та ін. [227, с. 111]. Практиці відомі численні випадки позитивних для слідства результатів отримання зразків, вилучених за участю спеціаліста, і чимала кількість негативних, коли вони були отримані без допомоги спеціаліста. Закон (ст. 245 КПК України) не встановлює переліку зразків, які можуть бути отримані у підозрюваного, обвинуваченого, свідка і потерпілого. Не регламентується також порядок отримання експериментальних зразків від тварин і трупів. Тому залучення спеціаліста для участі у відібранні таких зразків має істотне значення для проведення судово-медичних, дактилоскопічних, фоноскопичних та інших експертиз. Як показує слідча практика, отримання подібних зразків майже неможливе без допомоги спеціаліста. Він допомагає слідчому визначити кількість, якість, форму і склад необхідних зразків, підібрати технічні засоби для їхнього відібрання, знайти умови, місце й інші обставини, при яких проведення даної слідчої дії буде більш повним, що відповідає високому професійному рівню і вимогам законності. Наприклад, беручи участь в відібранні зразків почерку для почеркознавчої експертизи, спеціаліст не тільки створює і варіює умови їх отримання, але проводить попереднє дослідження для визначення їх доброякісності, порівнянності із представленим на дослідження рукописом і в разі необхідності здійснює додатковий відбір зразків від особи, що перевіряється [135, с. 165–167]. Безпосередня участь спеціаліста в отриманні зразків може виражатися у:

- а) наданні практичної допомоги сторонам кримінального провадження чи суду шляхом виконання окремих процедур: попереднього аналізу і подальшої вибірки певної групи об'єктів для експертного дослідження, здійснення відбору зразків від об'єктів, що перевіряються, упакування відібраних зразків тощо;
- б) застосуванні технічних засобів при вилученні зразків і їхньому закріпленні;
- в) наданні

консультацій з питань кількості, способу відібрання, якості зразків та ін. [101, с. 115].

Відповідно до ч. 1 ст. 245 КПК України, отримання зразків для проведення експертизи «здійснюється судом або за його дорученням спеціалістом». На наш погляд, норма вимагає уточнення, оскільки з неї витікає, що спеціаліст самостійно може здійснювати заходи і дії, пов'язані з отриманням зразків. Ю.К. Орлов висловив думку, що за процесуальною природою зразки для експертизи є різновидом похідних речових доказів [236, с. 30]. Т.В. Варфоломєєва вказує, що зразки для порівняльного дослідження виступають в якості самостійних засобів доказування [40, с. 6]. Таким чином, законодавець наділяє спеціаліста невластими йому повноваженнями зі збирання доказів, з чим не можна погодитися. У криміналістиці зразки поділяються на вільні (виникають до вчинення злочину), умовно вільні (виникають після вчинення злочину, але не у зв'язку із проведенням експертиз) та експериментальні (виникають після вчинення злочину і отримуються спеціально для проведення експертизи). Вільні та умовно вільні зразки отримують шляхом витребування (ст. 93 КПК України), проведення обшуку (ст. 234 КПК України), огляду (ст. 237 КПК України), тимчасового доступу до речей і документів (ст. 165 КПК України). Вочевидь, що такі зразки самостійно спеціаліст отримати не може, тим більше, якщо для цього потрібно запровадити примусові заходи. Експериментальні зразки можуть бути отримані спеціалістом, але для набуття ними достовірності процедура повинна здійснюватися у присутності уповноваженого органу (особи). Якщо отримання зразків вимагає тривалої процедури, окремого приміщення, спеціальних умов, застосування примусових заходів та ін., то здійснення вказаної процесуальної дії слід доручити органу, який проводив досудове розслідування за участю відповідного спеціаліста. Тому доцільно уточнити ч. 1 ст. 245 КПК України щодо отримання зразків спеціалістом та з урахуванням того, що експериментальні

зразки від предметів і речей можуть отримуватися й експертом під час проведення експертизи, якщо вказані дії є етапом методики дослідження.

Важливою є роль спеціалістів під час допиту свідків, потерпілих, підозрюваних і обвинувачених зі спеціальних питань, хоча участь спеціаліста у провадженні зазначених слідчих дій законом прямо не передбачена. Технічна допомога спеціаліста реалізується під час допиту застосуванням аудіо- та (або) відеозапису (ч. 5. ст. 225 КПК України). Однак, крім фіксації показань особи, яка допитується, спеціаліст бере активну участь безпосередньо у процесі допиту шляхом підготовки та постановки питань, які стосуються сфери професійної діяльності допитуваного. Практика свідчить, що кримінальне провадження не може бути проведене повно і всебічно без участі спеціаліста під час розслідування злочинів проти безпеки та експлуатації транспортних засобів; екологічних; пов'язаних із порушенням правил безпеки ведення робіт; у сфері економіки; вчинених із застосуванням технічних засобів (тероризм, диверсія, розкрадання або псування майна із застосуванням технічних засобів, технічна підробка документів і т. п.) тощо [100, с. 25–26]. На стадії підготовки до допиту спеціаліст може допомогти слідчому сформулювати питання, що вимагають спеціальних знань у певних галузях науки, техніки. На основній стадії допиту, після того як слідчий з'ясував усі обставини, що його цікавили, спеціаліст з дозволу слідчого задає допитуваній особі запитання, що вимагають уточнення, які стосуються деталей, пов'язаних зі спеціальними знаннями. У змагальному процесі може скластися ситуація, коли у допиті беруть участь два спеціалісти: один – з боку обвинувачення, інший – з боку захисту. У такій ситуації спеціалісти можуть по черзі ставити запитання учасникам процесуальної дії, а також сторони можуть задавати питання спеціалістам. Після завершення допиту спеціаліст надає допомогу слідчому в аналізі отриманої інформації, визначає напрями її подальшого використання. Наприклад, рекомендує проведення певного роду, виду

судових експертиз та в разі звернення слідчого допомагає сформулювати питання експерту.

Таким чином, спеціаліст під час допиту сприяє слідчому не тільки фіксувати за допомогою технічних засобів хід і результати допиту, але й виявляти докази (фактичні дані), зокрема допомагає краще, точніше і повніше зрозуміти допитуваного, який вживає в показаннях спеціальні терміни; розібратися у діючих спеціальних правилах, інструкціях та інших документах; встановити спосіб вчинення злочинних дій; виявити помилкові свідчення, що стосуються спеціальних питань. Крім того, присутній під час допиту свідків або потерпілих спеціаліст створює зі слів допитуваної особи мальований портрет шуканого злочинця. Відомо, що досить часто дані, що повідомляються в ході допиту про зовнішній вигляд особи, яка зникла з місця злочину, раніше незнайомого потерпілому або свідку, не мають інформаційної цінності, оскільки не містять ознак, що індивідуалізують розшукуваного. У подібних ситуаціях доцільним є виготовлення спеціалістом суб'єктивного портрета вже у процесі допиту, а не після його завершення. Практика показала ефективність такої спільної роботи слідчого і спеціаліста з фіксації інформації про ознаки зовнішності шуканого злочинця [51, с. 21–22].

Проведений аналіз першої функції спеціаліста у кримінальному провадженні показує, що його допомога включає не лише технічне, але й організаційно-тактичне сприяння сторонам та суду не тільки у фіксації, а у всьому процесі збирання (пошуку, виявлення, фіксації, вилучення) доказів, їх дослідженні під час досудового розслідування та судового розгляду.

Другою функцією спеціаліста, яка визначена у ч. 1 ст. 71 КПК України, є надання консультацій «з питань, що потребують спеціальних знань і навичок». Слід зазначити, що консультаційна або довідково-консультаційна діяльність осіб, які володіють спеціальними знаннями, тривалий час використовується під час розслідування злочинів і достатньою мірою відображена в юридичній літературі

[34, с. 36, 72; 112, с. 10–12; 142, с. 75–76; 152, с. 90–91; 296, с. 110–111; 305, с. 25–26]. Цю форму використання спеціальних знань у кримінальному провадженні називали непроцесуальною, оскільки її надання та результати не знаходили відображення в матеріалах кримінального провадження [296, с. 111]. Водночас ця форма використання спеціальних знань на практиці одержала широке поширення, а в результаті тривалих дискусій сформувалася думка про доцільність законодавчого врегулювання консультативної форми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні [136, с. 53]. Незважаючи на закріплення в чинному кримінально-процесуальному законі консультацій як однієї з форм використання спеціальних знань, ряд питань продовжують залишатися дискусійними. Це стосується питання про термінологію, зміст, форму фіксації і доказове значення результатів такої діяльності.

У законі використовується неоднозначна термінологія щодо консультативної діяльності спеціаліста. Згідно з ч. 2 ст. 71, ч. 1 ст. 360 КПК України, спеціаліст надає «консультації», відповідно до ч. 3 ст. 71, ч. 2 ст. 105 КПК України – «пояснення», а у ч. 1 ст. 360 КПК України йдеться про «роз'яснення». Письмову форму мають пояснення, що додаються до протоколу процесуальної дії (ч. 2 ст. 105 КПК України), та роз'яснення, що оформлюються під час судового розгляду (ч. 1 ст. 360 КПК України). Консультації у суді надаються в усній формі (ч. 1 ст. 360 КПК України). Про форми отримання консультацій під час досудового розслідування в законі не вказується. У цьому зв'язку Р.Л. Степанюк приходить до висновку, що такі консультації продовжують залишатися непроцесуальною формою використання спеціальних знань [344, с. 211]. Подібне твердження не може сприйматися беззастережно, оскільки консультації закріплені у кримінальному процесуальному законі і, як правильно відмічається у літературі, є процесуальною формою використання спеціальних знань [188, с. 68]. На нашу думку, одночасне введення в теорію та правозастосовну практику таких термінів, як «роз'яснення» і «пояснення», не сприяє розумінню суті цієї функції спеціаліста.

І.В. Пиріг трактує консультацію як «допомогу, що виражається в усних роз'ясненнях, довідках зі спеціальних питань, що можуть виникнути або виникають при підготовці та проведенні слідчих дій, процесуальному оформленні їх результатів» [242, с. 262]. Таким чином, автор вважає консультацію загальним терміном, який поєднує різні види допоміжної функції спеціаліста. Для встановлення ієрархії у зазначених поняттях слід звернутися до їх етимології.

У словнику української мови даються такі визначення: «роз'яснення» – те, що вносить ясність, сприяє розумінню чого-небудь [326, с. 872]; «пояснювати» – робити ясним, зрозумілим; розкривати особливості якоїсь речі або ж явища, вказувати на їхні певні ознаки [325, с. 496]; «консультація» – порада фахівця з якого-небудь питання [323, с. 267]; «довідка» – відомості, що одержує або подає хто-небудь за результатами запиту [321, с. 334]. Як витікає із наведених визначень, терміни «роз'яснення» та «пояснення», що використовує законодавець, етимологічно співпадають, тому у використанні одного з них немає сенсу. Оскільки у ст.ст. 18, 20, 42, 56, 64¹, 68, 69 71, 95 та ін. КПК України стосовно різних учасників кримінального провадження та доказів застосовується термін «пояснення», у ч. 3 ст. 71 йдеться про «залучення спеціаліста або використання його пояснень», то з урахуванням необхідності одноманітного застосування процесуальної термінології вважаємо за доцільне залишити у законі лише термін «пояснення». В. Фастовець зазначає, що поясненнями можуть бути зауваження, доповнення, а також повідомлення інших відомостей щодо певних обставин кримінального провадження [370, с. 81]. Ми також вважаємо, що пояснення є родовим поняттям, яке включає консультації та довідки.

Слід погодитися із пропозицією О.В. Крутя і Г.М. Надгорного про розмежування діяльності спеціалістів на довідкову та консультативну [162, с. 33]. Довідки стосуються спеціальних відомостей загального характеру безвідносно до обставин кримінального провадження, наприклад, щодо сучасних можливостей судових експертиз та їх видів, методик дослідження, видів зброї та їх

особливостей, умов експлуатації обладнання, правил техніки безпеки та ін. Консультація – це порада, думка спеціаліста, яка надається ініціатору запита на підставі ознайомлення із матеріалами кримінального провадження і торкається обставин, безпосередньо пов'язаних із розслідуваною подією. Для слідчого консультації надаються щодо найбільш ефективних прийомів, які необхідно здійснити з метою виявлення, фіксації, вилучення та дослідження доказів, постановки питань щодо дослідження виявлених об'єктів та ін. [413, с. 183]. Очевидно, що для дачі консультацій спеціалісту необхідно ознайомитися з матеріалами кримінального провадження. При цьому спеціаліст не підмінює експерта, тому що його пояснення не мають доказового значення. Водночас чітку межу між довідковою та консультативною діяльністю спеціаліста провести складно, оскільки довідки можуть перетворитися у консультації та навпаки. Але в будь-якому разі вони є поясненнями сторонам та суду, які залучили спеціаліста. 85 % опитаних слідчих відповіли, що користувалися поясненнями спеціалістів у своїй практичній діяльності (див. додаток А).

Пояснення спеціаліста мають значення для вирішення процесуальних та організаційно-тактичних завдань. Процесуальна фіксація пояснень спеціаліста є важливою як підстава для прийняття подальшого процесуального рішення сторонами чи судом. Наприклад, пояснення спеціаліста використовуються для проведення нової експертизи, відібрання додаткових зразків порівняння, подання клопотання захисником щодо допиту свідка – службової особи та ін. Пояснення відіграють велику роль при оцінці висновків судових експертів. Оскільки сторони та суд не володіють знаннями щодо методики проведення експертного дослідження, то вони об'єктивно не в змозі оцінити обґрунтованість висновку експерта. Визнання сторонами чи судом наукової необґрунтованості проведеного експертом дослідження передбачає наведення певних аргументів, встановлення помилок у висновку експерта. На такі помилки експерта може вказати тільки спеціаліст, який надає пояснення з приводу проведеної експертизи.

Отримані письмові та усні пояснення спеціалістів мають організаційно-тактичне значення, служать орієнтиром для прийняття подальших організаційних або тактичних рішень слідчим, судом, захисником [337, с. 26]. По-перше, необхідність в одержанні консультацій чи довідок виникає при висуванні слідчих версій і складанні планів розслідування за найбільш небезпечними, замаскованими злочинами, в яких потрібно встановити не лише конкретні факти, але і способи вчинення, роль кожного підозрюваного в них, а також у справах про злочини, пов'язані з аваріями, великими руйнуваннями тощо. Як правильно зауважує О.В. Таран, важко, наприклад, обійтися без пояснень спеціаліста для висування версій, складання і корегування плану розслідування злочинів, пов'язаних із порушенням вимог законодавства про охорону праці [357, с. 19]. По-друге, довідково-консультативна допомога спеціаліста неоціненна під час підготовки до призначення експертизи. Як вважає О.М. Зінін, особливо ефективними є поради спеціаліста в наступних випадках [112, с. 131]:

- у разі необхідності призначення повторного, додаткового, комплексного дослідження об'єктів;
- при появі об'єктів, що раніше не зустрічалися у слідчій практиці (потрібно сформулювати діагностичне завдання поряд з ідентифікаційним, визначити, які матеріали можуть знадобитися експерту, якої спеціальності повинен бути експерт);
- якщо недостатньо розроблена експертна методика (спеціаліст підкаже, які питання можуть бути вирішені за допомогою методики і яким може бути доказове значення результатів дослідження);
- якщо необхідно провести дослідження з нових видів експертиз (інформація про розвиток судових експертиз, появу їх нових видів і можливості цих експертиз не завжди своєчасно надходить до слідчих і судових органів, тому спеціаліст ще під час проведення слідчих дій за його участю – оглядів місць

подій, обшуків та ін. – може дати пораду слідчому про необхідність проведення експертизи, яка нещодавно з'явилась в арсеналі судово-експертних установ).

По-третє, пояснення, які надаються спеціалістом як поза, так і в процесі проведення слідчих (розшукових) дій, дозволяють слідчому оперативно отримати орієнтуючу інформацію, необхідну для прийняття тактичних рішень, щодо напрямів пошуку злочинця, знарядь злочину, свідків-очевидців, транспортних засобів та ін. Пояснення спеціаліста допомагають слідчому оцінити докази, своєчасно вирішити питання про призначення експертизи, визначити коло питань, адресованих експертові [336, с. 6]. Так, згідно з нормативними документами експертної служби МВС України, за результатами проведення огляду місця події залучені спеціалісти консультують слідчого з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок щодо порядку та особливостей пакування слідів та об'єктів-слідоносіїв, можливості дослідження виявлених слідів, об'єктів, речей, документів, доцільності вирішення тих чи інших питань, а також потреби залучення для цього інших спеціалістів [125, Ч. IV, п. 1]. На нашу думку, якщо в протоколі фіксуються наочні, очевидні дані, що сприймали всі учасники слідчої дії, то в поясненнях, на наш погляд, можуть вказуватися не тільки особливості використання технічних засобів, але й рекомендації спеціаліста, винесені за результатами попередніх досліджень, зроблених на місці проведення процесуальної дії. У літературі існують пропозиції оформляти результати попередніх досліджень на місці події в інформаційно-пошукових картках [318, с. 139]. Слід погодитися із С.О.Тороповим щодо оформлення попередніх досліджень у вигляді формалізованого бланка, який заповнюється у двох примірниках: один призначений для ініціатора залучення спеціаліста, другий – для керівника експертного підрозділу (в цілях контролю і виявлення можливих помилок спеціаліста) [366, с. 114].

Для розв'язання процесуальних завдань письмові пояснення спеціаліста фіксуються у додатках до слідчих (розшукових) дій, оголошуються в судовому

засіданні і приєднуються до матеріалів кримінального провадження, усні пояснення – протоколюються. Цілком очевидно, що на стадії досудового розслідування, також як під час судового розгляду, необхідно законодавчо передбачити можливість отримання письмових чи усних пояснень спеціаліста сторонами та слідчим суддею, про що внести відповідні доповнення до кримінально-процесуального закону. Якщо пояснення спеціаліста сприяють вирішенню організаційно-тактичних завдань, то, на нашу думку, немає необхідності в їх процесуальній фіксації.

Згідно з ч. 8 ст. 95 КПК України, пояснення спеціаліста, висловлені в усній або письмовій формі, не відносяться до джерел доказів. Вважаємо помилковою думку В.Я. Марчака про віднесення усних консультацій спеціаліста до процесуального статусу джерела доказів на підставі ч. 6 ст. 95 КПК України [204, с. 103]. Помилка автора в тому, що відповідна норма стосується осіб, які дають показання (ч. 1 тієї ж статті), але спеціаліст до них не належить. Не є джерелами доказів – «документами» також письмові пояснення спеціаліста (ч. 2 ст. 99 КПК України). Оскільки інформація, що міститься у консультаціях та довідках, не є доказом, то, як ми зазначали вище, спеціаліст, на відміну від експерта, для надання пояснень може застосовувати свої знання в галузі права. Нерідко висококваліфіковані фахівці у міжнародному, фінансовому, податковому та іншому праві надають допомогу сторонам або суду в складних ситуаціях кримінального провадження. Такі консультації, на наш погляд, дозволять зняти проблему проведення так званих «правових» експертиз, змістом яких є довідкові, наукові відомості, професійна думка фахівця [224, с. 6]. В.Ю. Шепітько уточнює, що в сучасних умовах виникають складні юридичні питання, котрі не були віднесені до програми професійної підготовки слідчого або судді. У цьому випадку мова повинна йти не про призначення експертизи, а про залучення відповідних фахівців для надання консультацій [393, с. 500]. Вірно зазначає Ю.М. Грошевий, що «висновки спеціалістів у галузі права про тлумачення тих чи

інших норм, які повинні застосовуватися в кримінальній справі, не можуть бути віднесені до судової експертизи» [79, с. 698]. Тому законодавчу заборону залучати спеціалістів для вирішення юридичних питань, як це зроблено в ряді країн близького зарубіжжя (ч. 3 ст. 96 КПК Республіки Азербайджан, ч. 3 ст. 84 КПК Республіки Вірменія, ч. 3 ст. 87 КПК Республіки Молдова), не можна визнати правильною.

Таким чином, спеціаліст у кримінальному провадженні виконує дві процесуальні, допоміжні функції: перша пов'язана зі збиранням (формуванням), дослідженням доказів, друга – наданням пояснень, у тому числі з юридичних питань, з метою дослідження та оцінки доказів, прийняття процесуальних та організаційно-тактичних рішень.

У ст. 71 КПК законодавець не називає професії осіб, що залучаються як спеціалісти. У зазначеній статті закріплено родове поняття спеціаліста. Деякі вчені до спеціалістів у процесуальному значенні цього терміна відносять педагогів, психологів, перекладачів, осіб, які розуміють знаки німих і глухих [34, с. 34; 52, с. 15; 77, с. 50; 296, с. 60; 302]. Проте багато авторів вказують на те, що процесуальна компетенція вказаних учасників провадження відрізняється від компетенції спеціалістів [130, с. 208; 142, с. 19; 266, с. 95; 308, с. 114]. Ми вважаємо, що ст. 71 і ст.ст. 224, 226, 228, 238, 239, 241, 354, 491 КПК України співвідносяться як загальна норма і спеціальні. У спеціальній нормі мова також йде про спеціаліста, але замість терміна «спеціаліст» закон вказує безпосередньо професію особи, спеціальні знання якої можуть бути використані під час проведення конкретної процесуальної дії. Це перекладач, судово-медичний експерт, педагог, психолог, лікар. У зазначених нормах законодавець передбачив обов'язкові випадки участі спеціаліста названих професій. Зазначимо, що в КПК деяких країн як спеціалісти прямо вказані обізнані особи, котрі беруть участь у слідчих (процесуальних) діях: педагог (ч. 1 ст. 96 КПК Республіки Азербайджан, ст. 64 КПК Киргизької Республіки); педагог та психолог (ст. 62 КПК Республіки

Білорусь); педагог, психолог та лікар (ст. 80 КПК Республіки Казахстан); лікар, педагог та інші особи, які мають відповідні освіту, спеціальність та досвід (ч. 1 ст. 97 КПК Республіки Туркменістан, ст. 69 КПК Республіки Узбекистан). Вважаємо доцільним закріпити таку ж норму у вітчизняному Кримінальному процесуальному кодексі.

На підставі дослідження діяльності та функцій спеціаліста у кримінальному провадженні нами пропонуються зміни та доповнення до ст.ст. 71, 223, 245, 360 КПК України (див. додаток Б).

Розглянемо близьку до усних пояснень спеціаліста форму залучення обізнаних осіб, до якої відносяться висновки та думки підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, які ґрунтуються на спеціальних знаннях (ч. 6 ст. 95 КПК України). На відміну від пояснень спеціаліста, показання вказаних учасників кримінального провадження є процесуальними джерелами доказів (ч. 2 ст. 84 КПК України).

У процесуальній літературі неодноразово розглядалася фігура «обізнаного свідка», сутність та доказове значення його показань. Вперше про такого учасника процесу згадується у Статуті кримінального судочинства 1864 р. Стаття 356.5 Статуту передбачала виклик до суду в якості досвідчених людей лікарів, вихователів, вчителів, а також «допитаних на досудовому слідстві свідків» [369]. Вчені виділяють дві групи обізнаних свідків [417, с. 94]. До першої належать обізнані особи, які випадково опинилися очевидцями розслідуваної події і більш точно описують сприйняті ними факти завдяки наявності у них спеціальних знань (до них можуть бути віднесені, наприклад, інженер з техніки безпеки, лікар, військовослужбовець, водій тощо). Показання таких свідків містять відомості про факти, але при цьому вони не роблять жодних висновків. Такого учасника процесу згадував відомий процесуаліст І.Я. Фойницький, який писав, що досвідчені свідки найбільш цінні, оскільки завдяки володінню спеціальними знаннями вони «мали можливість більш правильно зрозуміти побачене і звернути увагу на обставини,

які були неважливими для інших і тому непоміченими, а насправді дуже суттєвими» [374, с. 271]. Другу групу складають свідки, які на підставі своїх спеціальних знань роблять висновок про обставини, яких вони безпосередньо не сприймали [236, с. 52–53]. Наприклад, при допиті як обізнаного свідка ревізора, який проводив документальну ревізію, він може зробити висновок про причини виявленої їм нестачі матеріальних коштів. Підставою наведеної диференціації свідків є відоме з теорії доказів положення, згідно з яким предметом показань свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого є інформація щодо сприйнятих ними фактів, а також інформація у вигляді пояснення цих фактів, припущення, доводів [359, с. 575–576]. На нашу думку, поділ свідків та інших зазначених учасників за вказаною підставою страждає на логічну помилку. Не викликає сумніву, що очевидці та інші учасники злочинних дій, крім повідомлення про факти, також можуть формулювати висновки, які впливають з обставин злочину, на основі своїх спеціальних знань. Специфіка свідчень такого обізнаного свідка-очевидця в тому, що обставини, матеріальна обстановка, які він сприймав, зазвичай вимагають інтерпретації з позицій відповідних спеціальних знань, тому в таких свідченнях важливі не тільки «голі» факти, а й їх тлумачення фахівцем [236, с. 52]. І навпаки, свідки-«неочевидці» можуть вказувати на фактичні дані без доповнення їх якими-небудь висновками. Наприклад, при розслідуванні аварії на підприємстві оператор технічного обладнання не тільки краще інших очевидців розповість про положення тумблерів і показання приладів на пульті управління, але і пояснить причину аварії на підставі своїх знань та навичок. Його безпосередній керівник, відсутній на місці аварії, може надати інформацію про режими технологічного процесу без пояснення причин події.

Таким чином, висновки чи думки на основі своїх спеціальних знань може формулювати як свідок-очевидець, так і будь-який інший свідок. Усі перераховані положення справедливі по відношенню до підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого. Істотною рисою, що впливає на достовірність висновків і відрізняє

обвинуваченого, підозрюваного і потерпілого від свідка, є їх заінтересованість у результатах розслідування, оскільки вони мають у кримінальному провадженні процесуальний інтерес. Вказану обставину слід враховувати і при визначенні допустимості показань обвинувачених, підозрюваних і потерпілих, даних на основі спеціальних знань.

У показаннях потерпілого, свідка, підозрюваного і обвинуваченого, як вже зазначалося, можна виділити відомості щодо безпосередньо сприйнятих ними фактів чи явищ і висновки, дані на основі спеціальних знань. Перший вид інформації відрізняється обсягом і деталізацією від фактів, повідомлених звичайним «необізнаним» свідком, і не вимагає яких-небудь додаткових вимог до визнання її допустимої. Однак висновки (умовиводи) обізнаних осіб зазвичай потребують інтерпретації з позицій відповідних спеціальних знань, а для визнання їх доказами вимагають особливих умов допустимості.

У зв'язку з викладеним звернемо увагу, що в ч. 6 ст. 95 КПК України йдеться про «висновки» і «думки» осіб, які дають показання на основі спеціальних знань. Використання в одній нормі двох термінів свідчить про те, що законодавець надає їм різне значення. На наш погляд, думка не має ознак, властивих висновкам, оскільки відсутній аналіз вихідних даних на основі спеціальних знань. Представляється, що якщо «висновок» обізнаних осіб обґрунтовується фактичними і науковими даними, «думка» є, по суті, довідкою, яка базується тільки на спеціальних знаннях і досвіді особи в якій-небудь галузі науки, техніки і т. д. На відміну від висновку (умовиводу), думка обмежується лише апеляцією до попереднього досвіду в аналогічній ситуації або з аналогічного питання. За своїм змістом «думка» аналогічна довідковим даним, які повідомляє спеціаліст. Тому якщо за «показаннями-висновками» можна визнати доказове значення, то «свідчення-думки», на наш погляд, такими не є.

Відповідно до ч. 2 ст. 89 КПК України, висновки, дані на основі спеціальних знань, не є доказами і не досліджуються у разі їх очевидної недопустимості. У

зв'язку з цим важливого значення набуває визначення допустимості висновків, отриманих під час допиту обізнаних осіб. На нашу думку, умовами допустимості висновків, даних обізнаними свідками, є: наявність у особи спеціальних знань; формулювання висновків у межах компетенції; обґрунтування висновків встановленими у кримінальному провадженні фактами та загальновідомими серед фахівців певного профілю положеннями; супровід висновків посиланнями на літературні, службові, нормативні та інші джерела, що містять спеціальні дані; відсутність необхідності проведення експертного дослідження будь-яких об'єктів. Оскільки потерпілий, підозрюваний і обвинувачений є заінтересованими в результаті провадження особами, то для допустимості їх показань необхідно додати ще одну важливу умову – під час допиту повинен брати участь спеціаліст тієї галузі спеціальних знань, які використовуються допитуваними для формулювання умовиводів. Завдання спеціаліста полягає в контролюванні правильності застосування допитуваною особою спеціальних знань, достовірності використовуваних даних і джерел, на які він посилається.

2.3 Правове положення перекладача у кримінальному провадженні

Конституційний принцип рівності людей у правах, закріплений у ст. 21 Конституції України, обумовив об'єктивну необхідність закріплення в КПК України не тільки правил про мову кримінального процесу, але й механізмів їх застосування під час кримінального провадження за участю перекладача. Участь перекладача нерозривно пов'язана з реалізацією у слідчій та судовій діяльності однієї із загальних засад кримінального провадження, відображеної у ст. 29 КПК України, – мови, якою здійснюється кримінальне провадження. Нормативні положення ст. 10 Конституції України, ст.ст. 14, 15 Закону України «Про засади державної мовної політики» [273], ст. 29 КПК України про мову, якою здійснюється кримінальне провадження, повністю узгоджуються із

загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, закріпленими в п.п. «а» п. 3 ст. 14 «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» [221] та п. 2 ст. 5, п.п. «а», «е» п. 3 ст. 6 «Конвенції про захист прав людини та основних свобод» [148]. Декларація прав і свобод людини і громадянина встановила, що «рівність прав і свобод гарантується державою як незалежно від національності, так і від мови громадян» і що кожна людина «має право на користування рідною мовою» [86]. Відповідно до зазначених документів, кожна особа повинна бути в терміновому порядку і детально повідомлена мовою, яку вона розуміє, про характер і підстави пред'явленого їй кримінального обвинувачення, а також про право користуватися безкоштовною допомогою перекладача, якщо вона не розуміє мови, яка використовується в суді, або не говорить цією мовою. Норми чинного кримінального процесуального законодавства, що визначають суть статусу перекладача і зміст його діяльності в рамках кримінального провадження, повністю відповідають нормам міжнародного права, які, як відомо, у разі своєї ратифікації Україною у формі міжнародного договору, автоматично стають складовою частиною її правової системи, мають пряму дію на її території та є пріоритетом по відношенню до вітчизняних юридичних норм.

Окремі аспекти участі перекладача у кримінальному процесі як гарантію забезпечення принципу мови судочинства досліджували такі вітчизняні та закордонні науковці, як: А.В. Абшилава, І.І. Бунова, М.А. Джафаркулієв, О.П. Головинська, Г.Я. Імамутдінова, Т.М. Кузик, В.Т. Маляренко, О.В. Мархевка, М.І. Леоненко, О.П. Кучинська, Р.Д. Рахунов, Г.П. Саркисянц, С.В. Швець, С.П. Щерба та інші. Правовий статус, роль перекладача у досудовому розслідуванні та судовому розгляді, окремі вимоги та гарантії його незалежності встановлені у низці статей чинного кримінального процесуального закону України. Водночас деякі неточності, прогалини щодо залучення перекладача та вимоги до його професійних і особистих властивостей вимагають усунення чи удосконалення.

Перш за все звернемося до процесуальних підстав залучення перекладача. Згідно зі ст. 29 КПК України, необхідність у послугах перекладача виникає у випадках, коли учасник кримінального провадження: а) «не володіє» державною мовою; б) «недостатньо володіє» державною мовою». Аналогічні умови наводяться у КПК Республіки Білорусь (ст. 21), Грузії (ст. 11), Республіки Казахстан (ст. 30), Російської Федерації (ст. 18), Республіки Узбекистан (ст. 20). Більш жорсткі умови у вигляді тільки «не володіння мовою, на якій ведеться судочинство» пред'являються до учасників процесу згідно з КПК Республіки Азербайджан (ст. 26), Республіки Вірменія (ст. 15), Киргизької Республіки (ст. 23), Латвійської Республіки (ст. 11), Республіки Молдова (ст. 16), Республіки Таджикистан (ст. 18), Республіки Туркменістан (ст. 28), Республіки Естонія (ст. 10). У кожній із зазначених норм законодавець робить акцент на «володінні мовою» як на обставині, залежно від якої особи, що беруть участь у кримінальному провадженні, набувають певних прав, а слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд – певних обов'язків щодо забезпечення цих прав.

Звернемо увагу, що відповідно до вказаних вище положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Конвенції про захист прав людини та основних свобод передбачається надання допомоги перекладача, коли обвинувачений «не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею», обвинувачений і арештований мають право бути поінформовані «зрозумілою для них мовою» про характер і причини відповідно обвинувачення та підстави арешту [148, ст.ст. 5, 6; 221, ст. 14]. Як бачимо, у міжнародно-правових документах із прав людини вказується на «розуміння мови» кримінального судочинства, не висувається вимога щодо «володіння державною мовою» як обставина, від якої залежить право скористатися допомогою захисника чи перекладача. Поняття «розуміння» та «володіння» значно відрізняються за своєю суттю, вони не розкриваються в юридично-словниковій, юридично-енциклопедичній літературі та в юридичних коментарях. Але ж очевидно, що для

практичного застосування положень законів про мову судочинства є надзвичайно важливим визначення критеріїв володіння особами державною мовою, встановлення суб'єкта чи суб'єктів визначення рівня володіння державною мовою тією чи іншою особою, передбачення відповідальності такого суб'єкта чи суб'єктів за неналежне визначення рівня володіння державною мовою тією чи іншою особою.

Етимологія вислову «володіння мовою» означає «мати повну обдарованість, відрізнятись чимось серед інших людей знаннями, голосом, володіти пером, майстерно викладати на папері свої думки і т. ін.» [38, с. 114]. На думку В. Маляренка, «володіти мовою» означає вміння розуміти, мати максимальний словниковий запас, бездоганно знати всі правила мови, майстерно говорити, писати і читати, тобто бути освіченою людиною [197, с. 13]. Володіти мовою – це бездоганно говорити, писати, знати усі її правила, мати великий словниковий запас, знати спеціальну термінологію. Крім філологів, які мають відповідну вищу освіту, для яких знання мови є професійним обов'язком, звичайна людина навряд чи може сказати, що вона значною мірою володіє мовою. Можна вважати «володіння мовою» як уміння розуміти усну й письмову мову, а також швидко висловлюватися і писати певною мовою. Термін «розуміти мову» означає правильно сприймати сказане або написане. «Недостатнє володіння мовою» слід трактувати як часткове розуміння усної і письмової мови, труднощі в написанні та висловлюванні. Верховний Суд України стоїть на позиції, що особами, які не володіють мовою судочинства, необхідно вважати тих, хто не розуміє або погано розуміє таку мову і не може вільно розмовляти нею [354, с. 30]. Тобто «не володіння мовою» означає нерозуміння усної і письмової мови, неможливість писати й висловлюватися.

Чинне законодавче формулювання, безумовно, ускладнює роботу слідчих, прокурорів, слідчих суддів, суддів, оскільки певна частина населення України і багато іноземців розуміють українську мову, але не володіють нею. Так,

російськомовне населення України, громадяни інших держав, які тривалий час проживають, навчаються і працюють на території України, мають тут сім'ї, розуміють українську мову. Більшість із них не отримали відповідної підготовки і не пройшли курс навчання з української мови, однак розуміють її у повсякденному житті. Не рідкість, коли люди, спілкуючись один російською мовою, а другий – українською, чудово розуміють один одного і не потребують перекладача, хоча не володіють іншою мовою. Відтак, виникає запитання: чи доцільно вимагати від особи володіння мовою, якщо вона її розуміє? При необхідності специфічні юридичні терміни можуть бути роз'яснені особі слідчим, захисником, суддею.

Порівняння двох термінів «розуміти мову» та «володіти мовою» свідчить, що вживати перший термін доцільніше і правильніше, ніж використовувати термін «володіти мовою» чи «достатньо володіти мовою». Особами, які не розуміють мову судочинства, є також особи, які в силу сенсорних недоліків не чують і не розуміють усну мову і (або) не можуть вільно спілкуватися мовою судочинства. У відповідності до закону в такому випадку в якості перекладача обов'язково запрошується особа, яка володіє жестомімічною або (і) дактильною мовою і розуміє мову жестів глухих, глухонімих. У КПК України та інших держав законодавець віддає перевагу терміну «володіти», всупереч передбаченому міжнародно-правовими актами та більш точному за суттю терміну «розуміти».

Слід взяти до уваги досвід литовських законодавців, які передбачають, що учасники процесу мають право використовувати рідну мову або «мову, яку вони розуміють» (ст. 8 КПК Республіки Литви). Дещо схожі положення існують у чинному процесуальному законі. Так, відповідно до ч. 4 ст. 208 КПК України, уповноважена службова особа, яка здійснила затримання особи, повинна «негайно повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється». Схожу конструкцію мають і деякі інші норми (ч. 2 ст. 345, ч. 1 ст. 348, ч. 3 ст. 349, ч. 1 ст. 352, ч. 1 ст. 353, ч. 1 ст. 380

КПК України). Таким чином, на наш погляд, при конструюванні ст. 29 КПК України, яка регламентує засада мови, якою здійснюється кримінальне провадження, слід використовувати термін «не розуміння мови» замість «не володіння мовою».

Перекладач відіграє ключову роль у мовних контактах і відносинах учасників кримінального провадження, без нього неможливе проведення процесуальних дій, захист прав, свобод і законних інтересів учасників процесу, якщо хтось із них не розуміє державної мови. Участь перекладача в доказуванні знаходиться у прямому зв'язку з інститутом безпосередності у збиранні та дослідженні доказів. Між сторонами, судом і особою, чиї свідчення планується отримати (підозрюваним, обвинуваченим, свідком чи потерпілим), у цьому випадку виникає проміжна ланка у вигляді перекладача. Інформація проходить через свідомість перекладача, заломлюється в ньому, а потім вже надходить до адресата. Тим самим первинний засіб доказування (показання, висновок), будучи переведеним на іншу мову, стає похідним.

Аналіз правової основи діяльності перекладача дозволяє зробити висновок, що його участь у кримінальному провадженні обумовлена, в першу чергу, необхідністю забезпечення і захисту в ході кримінального судочинства низки основних прав людини, які мають конституційну природу і зумовленість: права на етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність (ст. 11 Конституції України), а також у разі, коли перекладач забезпечує міжособистісну комунікацію підозрюваного (обвинуваченого) та його захисника, – права на правову допомогу (ст. 59 Конституції України). Цілком поділяємо точку зору С.П. Щерби, згідно з якою «перекладач, запрошений для обов'язкової участі у кримінальному провадженні, сприяє здійсненню функції обвинувачення (перекладає обвинувальний акт, обвинувальну промову), функції захисту (перекладає показання, доводи та аргументи підозрюваного, обвинуваченого, промову захисника і т. ін.), функції відправлення правосуддя (перекладає вголос вирок

суду)» [405, с. 45]. Отже, перекладач, здійснюючи свої процесуальні функції, виступає сполучною ланкою між учасниками кримінального провадження та особами, які не розуміють державної мови. Цей зв'язок забезпечує нормальний хід кримінального провадження і реалізацію завдань у сфері кримінальної процесуальної діяльності [64, с. 12]. Таким чином, діяльність перекладача являє собою найважливішу гарантію здійснення принципів мови судочинства, права на захист і слугує ефективним засобом охорони законних інтересів учасників кримінального провадження.

Поняття перекладача і вимоги, пред'явлені до нього та його процесуальної діяльності, належним чином не розкриваються в чинному кримінально-процесуальному законодавстві України. З огляду на значущість процесуальної фігури перекладача, необхідно чітко визначити передумови вирішення цілого ряду конкретних питань, пов'язаних із встановленням того, чи відповідає зазначена особа вимогам компетенції або якими є критерії її неупередженості, а також за яких обставин необхідною є участь перекладача та які існують приводи для його запрошення чи відводу. У зв'язку з тим, що чинне кримінально-процесуальне законодавство не закріплює поняття перекладача, доцільно було б передбачити в КПК України визначення даного поняття, яке є відповідною умовою та гарантією реалізації принципу національної мови у кримінальному судочинстві.

У літературі правники надають різні тлумачення цього учасника процесу. В.В. Назаров вважає, що перекладач – це «суб'єкт кримінального провадження, який володіє мовою, якою провадиться судочинство, і мовою, якою володіє підозрюваний, обвинувачений, підсудний, і призначений особою, яка провадить дізнання, слідчим, прокурором, суддею (судом) для перекладу слідчих і судових дій, документів» [229, с. 128]. Слід вказати, що автор не бере до уваги наявність інших учасників кримінального провадження, які потребують перекладача (спеціаліст, експерт та ін.). На думку В.П. Шибіко, «перекладач – це особа, яка в

порядку, передбаченому ст. 68 КПК, залучена до участі в кримінальному провадженні сторонами, слідчим суддею чи судом і володіє, крім мови, якою здійснюється кримінальне провадження, іншою мовою, необхідною для перекладу» [158, с. 197]. В.М. Тертишник, виходячи з аналізу чинного кримінально-процесуального законодавства, зазначає, що «як перекладач до участі в кримінальному процесі може бути залучена будь-яка не заінтересована в результаті справи особа, що володіє мовою, якою ведеться судочинство, а також мовою, якою володіють та користуються будь-які учасники кримінального процесу» [361, с. 78]. О.П. Кучинська зазначає, що «перекладачем у кримінальному провадженні є особа, яка вільно володіє державною мовою, технікою спілкування з глухими, німими та глухоніми особами, а також вільно володіє мовою учасника процесу, який потребує перекладу на мову, якою він володіє, та щодо якого винесено постанову (ухвалу) уповноваженими на те особами (органами)» [176, с. 140]. Автори коментарів КПК України пишуть, що перекладачем може бути будь-яка об'єктивна і не заінтересована у результатах кримінального провадження особа, яка володіє мовою, якою ведеться судочинство, а також мовою, якою володіють та користуються будь-які учасники процесу [159, с. 218], особа повинна вільно володіти необхідною мовою і бути не заінтересованою у результатах кримінального провадження [161, с. 197]. Л.Л. Васильєва-Кардашевська під перекладачем розуміє особу, яка досягла повноліття, володіє мовами, які необхідні для перекладу, не заінтересована у результаті справи і призначена слідчим, прокурором у випадках, коли підозрюваний або обвинувачений не володіють або недостатньо володіють мовою, якою ведеться провадження у справі [42, с. 21]. У даному визначенні обмежене коло учасників процесу, яким може бути потрібний перекладач. М.А. Джафаркулієв розуміє під перекладачем особу, яка досягла повноліття, володіє мовами і спеціальною термінологією, знання яких необхідне для повного, точного виконання ним у рамках слідчих і судових дій перекладу; яка не виконує

функцію даного учасника процесу у даній справі; не заінтересована в результаті справи, прийняла на себе функції перекладу і призначена слідчим, прокурором, суддею або судом у випадках, передбачених у законі [89, с. 81]. На думку Н.В. Софійчука, під перекладачем слід розуміти «... фахівця, який залучається до участі в кримінальному судочинстві у випадках, передбачених кодексом, вільно володіє мовою, знання якої необхідне для перекладу, а так само сурдоперекладу» [339, с. 21]. На наш погляд, виділення сурдоперекладу в наведених вище визначеннях як самостійного виду перекладу у кримінальному судочинстві не є виправданим, оскільки процесуальний статус перекладача і сурдоперекладача нічим не відрізняється. Заслуговує на увагу визначення О.П. Головінської, на думку якої «перекладач – це повнолітня особа, яка притягається до участі у кримінальному судочинстві у випадках, передбачених кримінально-процесуальним кодексом, вільно володіє мовами, знання яких необхідне для перекладу. У виняткових випадках допускається залучення в якості перекладача особи, яка досягла 16-річного віку» [64, с. 16]. У всіх наведених визначеннях спільною є вимога щодо знання перекладачем двох мов, одна з яких – державна, а також відсутність вказівки про можливість його залучення стороною захисту.

Вітчизняний законодавець чітко не визначив вимоги, які пред'являються до перекладача. Лише зі змісту ст.ст. 68, 77, 79 КПК України випливає, що він має бути компетентним, не заінтересованим у результатах провадження та не повинен участі у кримінальному провадженні як інший учасник процесу. Виходячи з аналізу кримінального процесуального законодавства, юристи пред'являють до перекладача різні вимоги. На думку Р.Д. Рахунова, перекладачем може бути особа, яка: досягла вісімнадцятирічного віку; володіє необхідними знаннями у відповідних мовах; не була заінтересована у результатах справи. Крім того, на його думку, важливою характеристикою перекладача слід вважати відсутність судимості, оскільки «потрібні гарантії доброчесності перекладача, що виключають можливість зловживань. Відсутність судимості є однією з таких

гарантій» [285, с. 268–269]. О.П. Головінська виділяє наступні ознаки, яким має відповідати перекладач у кримінальному провадженні: вільне володіння мовою, знання якої необхідне для перекладу; призначення особи перекладачем слідчим, прокурором, суддею або судом; незаінтересованість у результаті справи – як пряма, так і непряма [64, с. 12]. П.Л. Петрухін висуває також три вимоги до перекладача: компетентність, вільне володіння мовами, необхідними для перекладу; незаінтересованість; неприпустимість суміщення функцій перекладача з виконанням інших процесуальних обов'язків по кримінальній справі [238, с. 82–83]. М.А. Джафаркулієв виділяє сім узагальнених ознак перекладача: володіння мовами, з яких і на які йде переклад; незаінтересованість; призначення слідчим, прокурором або судом; вступ у справу в разі, якщо хто-небудь із учасників не володіє мовою судочинства; компетентність; несумісність функції перекладу з іншими функціями в судочинстві; досягнення особою певного віку [40, с. 264–266]. І.І. Бунова вважає, що до перекладача повинні пред'являтися вимоги: компетентності, тобто вільного володіння як мінімум двома мовами – кримінального судочинства і мовою учасника, який не володіє або недостатньо володіє мовою, на якій ведеться кримінальне провадження; знання юридичної, а при необхідності іншої термінології; знання методики перекладу; незаінтересованості у кримінальному провадженні; повноліття [37, с. 12]. Я.М. Ішмухаметов висуває три вимоги до особи, яка залучається як перекладач: незаінтересованість у результатах справи; вільне володіння усною та письмовою мовою, необхідною для здійснення перекладу; повноліття [120, с. 151].

Як правильно зауважує О.В. Мархевка, позиція кожного автора не суперечить вимогам КПК України, різною мірою відображаючи рівень теоретичного узагальнення законодавчого матеріалу [202, с. 394]. Проте деякі ознаки викладача, наведені у літературних джерелах, дублюють одна одну. Так, володіння мовами, з яких і на які йде переклад, означає компетентність перекладача. Несумісність функції перекладу з іншими функціями у

кримінальному провадженні корелює з ознакою незаінтересованості у результатах кримінального провадження. Залучення до провадження у разі, якщо хто-небудь із учасників не володіє мовою чи недостатньо володіє державною мовою, є не ознакою перекладача, а передумовою, підставою залучення перекладача до участі у кримінальному провадженні.

Аналіз літератури та законодавства дозволяє виділити певні критерії, що обумовлюють залучення обізнаної особи як перекладача, та вимоги, які до неї висуваються.

Незаінтересованість, незалежність, відсутність процесуальних суміщень. При вирішенні питання про особу, яка може виступати в якості перекладача, необхідно враховувати її незаінтересованість у результатах кримінального провадження (ст.ст. 77, 79 КПК України). В якості перекладача не повинні залучатися особи, які є стороною у кримінальному процесі, оскільки у них є такий інтерес. Тому на початку провадження необхідно з'ясувати взаємини запрошеної як перекладач особи із представниками сторін з метою виключення заінтересованого учасника процесу. Ми згодні з думкою В.Д. Адаменко: «Представником в процесі не може бути громадянин, якщо він бере участь у справі в якості понятого, перекладача, свідка. Понятий, перекладач і свідок не можуть одночасно бути представниками по одній і тій же справі через заінтересованість їх у результаті як представників. Цей інтерес спричинить необ'єктивність показань свідка, дій перекладача і понятого» [6, с. 50].

Крім заборони суміщення процесуальних функцій, вважаємо, що в якості перекладача не можуть залучатися особи, які перебувають у підпорядкуванні у керівників органів, які здійснюють кримінальне провадження. Таким чином, не можуть виступати в якості перекладачів працюючі в системі правоохоронних органів чи в суді співробітники. Неприпустимість роботи в якості перекладача зазначених осіб пояснюється тим, що у обвинуваченого і його захисника будуть підстави поставити під сумнів незалежність і незаінтересованість перекладача.

Перекладачем не повинні бути особи, які є родичами кого-небудь із представників сторін або суду, оскільки можна говорити про передбачувану заінтересованість перекладача в силу наявності родинних зв'язків. Попередження перекладача про неприпустимість розголошення даних кримінального провадження, а також про відповідальність за завідомо неправдивий переклад не є безумовним гарантом того, що він, будучи заінтересованим у наданні допомоги своїм родичам, не піде на порушення вказаних йому обмежень. Звісно ж, що і з морально-етичних позицій неприпустимо ставити перекладача у складну ситуацію вибору, коли він повинен здійснювати переклад, перебуваючи в родинних або службових відносинах із представниками сторін у кримінальному процесі [230, с. 109].

Досягнення шістнадцятирічного віку. Деякі вчені вважають, що перекладачем має виступати тільки повнолітня особа, яка досягла 18 років [120, с. 151; 284, с. 43]. На думку Р.В. Абшилави, притягнення особи молодше 18 років може мати місце тільки у виняткових випадках, коли проведення слідчої або процесуальної дії не терпить зволікання і в цій екстремальній ситуації неможливо знайти іншого перекладача в даній місцевості [1, с. 54]. Вимога до вікового обмеження пояснюється тим, що, по-перше, необхідно забезпечувати захист психіки неповнолітніх від можливих негативних впливів; по-друге, необхідно враховувати, що неповнолітні не знають специфіки перекладу, тонкощів і техніки його здійснення; по-третє, можлива загроза застосування до неповнолітнього впливу у зв'язку з виконанням ним обов'язків перекладача. Вважаємо, що наведені аргументи не переконливі, особливо у разі необхідності перекладу рідкісної мови.

Процесуальний закон не передбачає яких-небудь вікових обмежень для участі особи у справі як перекладача, однак, відповідно до чинного кримінального законодавства, суб'єктом злочину, за який передбачено кримінальну відповідальність за завідомо неправильний переклад (ст. 384 КК України), може бути особа, яка бере участь у кримінальному чи цивільному процесі як перекладач

і яка досягла 16-річного віку. Також дані положення не суперечать трудовому законодавству (ст. 187 Кодексу законів про працю України), згідно з яким «неповнолітні, тобто особи, що не досягли 18 років, у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх». Таким чином, перекладачем може бути обізнана особа з 16 років.

Вільне володіння усною та письмовою державною мовою і мовою, яка необхідна для перекладу, наявність навиків перекладу. Як відзначає Ю.І. Стецовський, «перекладач може брати участь у справі, якщо він вільно володіє мовами, необхідними для перекладу, знає предмет дослідження і вміє точно передавати інформацію» [348, с. 22]. Відповідно до ч. 4 ст. 68 КПК України перед початком процесуальної дії сторона кримінального провадження, яка залучила перекладача, чи слідчий суддя або суд повинні пересвідчитися в компетентності перекладача. Однак у процесуальному законі не розкрито зміст поняття компетентності або, навпаки, некомпетентності перекладача.

На наш погляд, законодавець у формулюванні норми допустив неточність, оскільки до залучення особи як перекладача можна встановити тільки її компетенцію. Компетенція (від латинського *compete* – відповідати, бути придатним) перекладача – це наперед задані обов’язкові вимоги до освітньої підготовки, сукупності знань, способів діяльності, коло повноважень, досвіду, якостей особистості; це складна, інтегрована, багатоаспектна якість особистості. Професійна компетенція визначає обсяг знань та навичок, якими повинен володіти перекладач. Проаналізувавши зміст перекладацької компетенції, Т.А. Шовкова стверджує, що в контексті філологічної освіти, майбутні перекладачі мають оволодіти такими лінгвальними компонентами перекладацької компетенції: комунікативною (у білінгвальному форматі), мовною, лінгвістичною, стилістичною, соціокультурною, стратегічною [403, с. 131]. Компетентність – уже існуюча суб’єктивна якість, реальна демонстрація набутих знань і відповідних умінь та навичок людини як суб’єкта професійної діяльності,

здатність їх застосовувати у відповідних професійних ситуаціях [25, с. 8]. Компетентність перекладача можна встановити тільки після того, як він здійснив усний чи письмовий переклад. Зрозуміло, що в подібних випадках потрібний другий, більш компетентний, перекладач.

Деякі автори стверджують, що володіння мовами, знання яких необхідне для перекладу, визначає компетентність перекладача [199, с. 10]. З урахуванням різниці між компетентністю та компетенцією слід зробити певні уточнення.

По-перше, у визначення перекладача і основу оцінки його компетенції необхідно включити обов'язкове володіння мовою, якою здійснюється кримінальне провадження, тобто державною мовою.

По-друге, не можна ототожнювати вимогу «володіння мовою» з «перекладом». «Володіння мовою» – це процес породження думки засобами мови. «Переклад» – це процес адекватної та повноцінної передачі думок, породжених однією мовою, засобами іншої мови. Оскільки «володіння мовою» і «переклад» являють собою різні види мовленнєвої діяльності, то при конструюванні поняття «перекладач» як обізнаної особи слід говорити про наявність у неї навиків перекладу. Як відомо, переклад – це самостійна галузь мовознавства, що володіє теоретичною і методологічною базою. Переклад – це передача тексту писемної чи усної мови засобами іншої мови [371, с. 146–147]. Навчання навикам перекладу являє собою тривалий і складний процес. Ми згодні із С.В. Щербою, що спеціальні знання перекладача передбачають уміння перекладати, а не просто володіти мовами, тому визначальним є наявність навиків перекладу [389, с. 125]. Володіння таким навиком і відрізняє перекладача від звичайного білінгва. У психології зазначається, що ніяка діяльність людини не могла б існувати, якби не було умінь і навичок. Під навиком розуміють спосіб виконання дії, що у результаті тривалих вправ автоматизується [299, с. 82]. Під навиком перекладу мається на увазі вміння автоматично прийняти рішення на перекодування пред'явленого відрізка мовного ланцюга, що позначає ситуацію або елементи

ситуації [215, с. 111–112]. Таким чином, до компетенції перекладача входить володіння навиками перекладу.

По-третє, стосовно до діяльності перекладача у судочинстві компетенцію необхідно розглядати як здатність здійснювати переклад з урахуванням особливостей тексту, мови, яка підлягає перекладу. У кримінальних справах може виникнути необхідність перекладу тексту з економічним або медичним, біологічним, технічним змістом і т. д. Тому не можна погодитися з думкою, що перекладачем може виступати будь-яка особа, яка володіє необхідною мовою, наприклад, вчителі іноземних мов шкіл, а також викладачі середніх спеціальних і вищих навчальних закладів [72, с. 127]. Наявність великої кількості юридичної термінології значно ускладнює переклад у кримінальному провадженні. Хоча більшість учасників кримінального провадження не є фахівцями в галузі права, використання спеціальної юридичної термінології у кримінальному судочинстві уникнути неможливо. У цьому плані судовий переклад представляє найбільшу складність, оскільки вимагає від перекладача вміння оперувати широким колом лексичних одиниць із різних областей людської діяльності: від спеціальних юридичних термінів до сучасних розмовних виразів. О.В. Мархевка наполягає на обов'язковості володіння перекладачем юридичною термінологією та висловами [203, с. 68–69]. Судовий переклад здійснюється в умовах дефіциту часу, в складній емоційній обстановці. Тому, безсумнівно, мають рацію О. Покрещук та С. Фурса, які порушують питання про необхідність залучення в якості перекладача у кримінальному судочинстві не абстрактної особи, що володіє мовою, а професіоналів, які займаються судовим перекладом як основним видом діяльності [246, с. 89]. На наше переконання, обов'язкова вимога до компетенції перекладача володіти спеціальною, у тому числі юридичною, термінологією може висуватися тільки до професіоналів. Навряд чи завжди можна знайти перекладача, який знає юридичні терміни і вирази, особливо, якщо це стосується рідкісних мов або жесто-мімічної чи дактильної мови.

З метою оптимізації роботи органів слідства й суду, виключення можливості заяви учасниками судочинства, що не володіють або недостатньо володіють мовою судочинства, відводу перекладачу через його некомпетентність, необхідно перевіряти спроможність перекладача здійснювати переклад тексту з урахуванням особливостей мови учасника кримінального провадження, а також спеціальних текстів з урахуванням їх специфічного змісту; уміння відтворювати переклад досить швидко, чітко, зі збереженням змістовної інформації. Під час вибору перекладача, особливо у разі, коли він не є професіоналом, неминуче виникає питання про встановлення компетентності обізнаної особи (ст. 68 КПК України). Законодавець не дає відповіді, хто і як повинен визначати ступінь володіння необхідною мовою особою, яка запрошується брати участь у кримінальному провадженні як перекладач, не позначені фактичні обставини, що свідчать про некомпетентність перекладача, механізм його визначення учасниками процесу, а також як діяти у разі встановлення його некомпетентності. Некомпетентність перекладача може спричинити перекручення інформації, порушення прав та законних інтересів інших учасників судочинства і в остаточному підсумку привести до висновків, що не відповідають фактичним обставинам злочину, до незаконного і несправедливого рішення, судової помилки. Наприклад, у випадку, якщо сурдоперекладач погано розуміє глухонімого, то він може припуститися помилки в перекладі, яка вплине на оцінку отриманої інформації.

Процесуальний закон не дає поняття некомпетентності, тому його трактування проводиться правознавцями. У сучасній українській мові некомпетентність означає відсутність достатніх знань, певної обізнаності когонебудь у чому-небудь [324, с. 328]. С. Щерба вважає, що до ознак некомпетентності перекладача можна віднести «погане знання мови судочинства або погане знання рідної мови або іншої мови, з якої та на яку провадиться переклад показань, документів і матеріалів справи». Л. Костіна під

некомпетентністю розуміє невміння правильно передавати запитання і відповіді [151, с. 92]. На думку Х. Мамедової, некомпетентність може виражатися у незнанні діалекту, на якому висловлюється учасник процесу; у відсутності чи втраті навичок вільного перекладу розмовної мови; у невірному володінні мовою, з якої або на яку здійснюється переклад [198, с. 123]. Про некомпетентність перекладача пишуть у разі його низької загальної грамотності, обмеженого словникового запасу, неволодіння навичками письмового перекладу, неспроможності адекватно сприймати слова або вирази, які підлягають перекладу тощо [2, с. 59]. На думку І.І. Бунової, некомпетентність визначається не тільки недостатнім знанням у галузі мови, низкою загальною грамотністю, відсутністю здатності адекватно сприймати слова або вирази, але й незнанням вимог мови кримінального судочинства, юридичної термінології, відсутністю розвитої мови і кругозору для подання інформації, недоліком психологічної стійкості, умінням здійснювати переклади юридичних текстів і усного мовлення, робити переклади різного виду, у тому числі синхронного, сурдопереводу, неволодінням інформацією про питання організації діяльності правоохоронних органів і правосуддя [36, с. 207]. На нашу думку, наведені вимоги до перекладача дещо завищені. Некомпетентність – протилежна категорія компетентності. Тому «некомпетентність перекладача» можна тлумачити як не володіння усною та письмовою державною мовою, усною та письмовою мовою або жесто-мімічною чи дактильною мовами, які потрібні для перекладу, відсутність навичок перекладу. Некомпетентність перекладача може проявитися у відсутності здатності адекватно сприймати слова або вирази, що підлягають перекладу, переводити їх точно у відповідності до змісту сказаного, передавати особливості діалекту і т. д.

Проблему, що розглядається, доцільно розділити на дві складові – встановлення компетенції та компетентності перекладача. Як вказувалось вище, до початку процесуальних дій або перекладу документів кримінального

провадження по відношенню до особи можна встановити тільки її компетенцію як перекладача. На перевірку компетенції сторонам або суду обов'язково повинні бути надані відомості про освіту, професію, посаду особи (диплом про закінчення відповідного навчального закладу, довідка з місця роботи на посаді перекладача та ін.) [159, с. 218]. В. Бозров та В. Кобяков слушно вказують, що уповноважені особи мають з'ясувати, чи має особа навички перекладу, щоб не порушити зміст тексту, який перекладається, чи орієнтується у спеціальній термінології [30, с. 14]. У разі необхідності доцільно навести довідки про особу, яку планується залучити в якості перекладача, за місцем роботи або навчання. Перевірка компетентності включає встановлення володіння державною мовою та мовою, необхідною для перекладу, наявності навиків перекладу. Ступінь володіння державною мовою цілком повністю доступна сторонам та суду шляхом спілкування з особою, залученою як перекладач. Частково можна встановити компетентність володіння особою мовою того учасника кримінального провадження, який потребує перекладача. Під час попередньої бесіди необхідно з'ясувати, наскільки вільно особа володіє мовами, знання яких буде потрібно при провадженні процесуальних дій, чи має досвід і навички перекладу з однієї мови на іншу. Від точності перекладу мови, питань і відповідей, а також документів залежить правильність оцінки доказів. Суд, сторони повинні, як нам представляється, брати участь у забезпеченні якісного перекладу шляхом складання списку термінів, які будуть використовуватися під час провадження процесуальної дії, щоб перекладач міг підготуватися до майбутнього перекладу.

Оскільки сторони і суд не володіють мовою, якою розмовляє особа, що не розуміє мову судочинства, то з об'єктивних причин вони не можуть повністю встановити компетентність, тобто ступінь володіння особою, запрошеною як перекладач, необхідною мовою. Слід погодитися з думкою О.В. Гриненко, що пріоритет у виборі перекладача належить особі, яка його потребує [74, с. 200]. Це обумовлено тим, що особа, яка не розуміє мову судочинства, має вільно

спілкуватися з перекладачем мовою, якою вона володіє. Тому сторони чи суд, щоб переконатися в компетентності перекладача, мають запропонувати йому обмінятися фразами з особою, яка потребує послуг перекладача, і таким чином з'ясувати, чи розуміють вони один одного. У разі встановлення, що ці особи розуміють один одного, то з урахуванням наявності або відсутності обставин, що тягнуть відвід, вирішується питання про допуск обізнаної особи до кримінального провадження як перекладача. Якщо особа, яка не володіє мовою судочинства, і перекладач не розуміють один одного, то можна говорити про неможливість забезпечення реалізації принципу мови судочинства. Тому якщо особа, яка не розуміє мову судочинства, заявляє про те, що перекладач її не розуміє, то це свідчить про його некомпетентність і має бути вирішено питання про його заміну.

Відвід некомпетентного перекладача можливий, якщо перекладач уже бере участь у справі. Для визначення некомпетентності перекладача В. Задерако вважає необхідним призначати мовну експертизу [104, с. 121], з чим можна погодитися, адже слідчому та суду важко самотійно визначити рівень фактичної компетентності перекладача, особливо за наявності у нього документів про освіту, підвищення кваліфікації тощо. Проте серед сучасного переліку судових експертиз мовна експертиза відсутня [128].

Деякі особливості має процедура відводу сурдоперекладача. При спілкуванні з глухим, німим або глухонімим необхідно в'ясувати, якою він володіє здатністю розуміти перекладачів: читаючи з губ або за допомогою жесто-мімічних знаків, або дактильної (ручної) азбуки. Якщо обраний слідчим перекладач не розуміє жестів або міміку глухонімого, не може сприйняти і перевести місцеві діалекти, то він також вважається некомпетентним. Необхідно враховувати, якщо перекладач погано розуміє глухонімого, він може припуститися помилки в перекладі, яка матиме негативний вплив на оцінку отриманої інформації.

Відповідно до процесуального закону, підозрюваний, обвинувачений (ч. 3 ст. 42 КПК України), потерпий (ч. 1 ст. 58 КПК України) мають право заявляти

будь-які відводи, а свідок (ч. 1 ст. 66 КПК України) має право заявляти відвід перекладачу, процесуальні підстави якого перераховані у ст.ст. 77, 79 КПК України. Однак серед підстав відводу не вказана некомпетентність перекладача, незважаючи на необхідність її встановлення відповідно до ч. 4 ст. 68 КПК України. Вважаємо, що вказану процесуальну прогалину необхідно усунути в процесуальному законі. Крім встановлення сторонами чи судом некомпетентності перекладача, на наше переконання, перекладач, визнавши свою некомпетентність, тобто відсутність знань, необхідних для перекладу, а також досвіду для здійснення перекладу (синхронного, послідовного і т. п.) зобов'язаний заявити самовідвід від участі у кримінальному провадженні.

Прийняття процесуального рішення про залучення перекладача. Законодавець не вказує, яким чином перекладач процесуально залучається до кримінального провадження. Виходячи із загальних вимог до процесуальних рішень (ст. 110 КПК України), можна вважати, що умовою допуску особи як перекладача до участі у провадженні є ухвала суду чи слідчого судді, постанова слідчого чи прокурора, у яких обізнана особа попереджається про відповідальність, яку вона несе як учасник кримінального провадження. Даний процесуальний документ приймається після того, як буде встановлено, що ця особа володіє компетенцією та компетентністю, не заінтересована і т. д. Вважаємо, що у змагальному процесі при наявності підстав сумніватися в компетентності залученого до кримінального процесу перекладача сторона захисту та потерпілий можуть самостійно залучити іншу обізнану особу на договірній основі. Ще однією обов'язковою умовою залучення обізнаної особи як перекладача є отримання від неї попередньої згоди на подібну участь у кримінальному провадженні. Отримання згоди необхідне у зв'язку з тим, що прямо із закону не випливає обов'язок громадянина бути перекладачем. Він може відмовитися від участі у процесі і на відміну від свідка його не можна притягнути

до відповідальності за це, бо згідно зі ст. 43 Конституції України, «використання примусової праці забороняється».

На підставі проведеного аналізу можна навести перелік умов та вимог щодо особи, котра залучається до кримінального провадження як перекладач:

1. Процесуальні умови залучення перекладача:

– не розуміння учасником провадження письмової чи усної державної мови.

2. Процесуальні вимоги до перекладача як учасника процесу:

– незаінтересованість у результатах кримінального провадження;

– незалежність від учасників кримінального провадження або їх родичів;

– відсутність суміщень із функціями інших учасників кримінального провадження;

– досягнення шістнадцятирічного віку.

3. Вимоги до перекладача як обізнаної особи:

– компетентність, тобто володіння усною та письмовою мовою судочинства, усною, письмовою, дактильною чи жестомімічною мовою, необхідною для перекладу;

– наявність навиків перекладу.

4. Процесуальні підстави залучення особи як перекладача:

– винесення постанови слідчим, прокурором, ухвали слідчим суддею, судом або укладання договору зі стороною захисту, потерпілим.

Під час кримінального провадження за участю іншомовних громадян організаційна робота з пошуку та обов'язкового залучення перекладачів лягає на сторони та суд. Виникає практичне питання стосовно того, звідки повинен запрошуватися перекладач. Слідча та судова практика склалася так, що втрачається багато часу в пошуках особи, яка б відповідала всім вимогам закону. Опитування слідчих показало, що близько чверті з них залучали перекладача, а обізнаних осіб вибирали серед: співробітників бюро перекладів – 42 %, викладачів іноземної мови вищих навчальних закладів – 21 %, викладачів іноземної мови

шкіл – 9 %, родичів допитуваного – 7 %, інших осіб – 27 % (див. додаток А). На нашу думку, найкращим є запрошення обізнаних осіб не тільки у сфері мовознавства, а й у питаннях юридичного характеру, адже вони мають свою специфіку і особливості. Щодо питання, звідки має запрошуватись перекладач, єдиної думки не існує. Так, Я.М. Ішмухаметов пропонує користуватися банками даних перекладачів, які створюються в органах юстиції [119, с. 12]; М.А. Джафаркулієв виступає з пропозицією створити бюро перекладачів при органах прокуратури [88, с. 9]; Л. Костіна пропонує створити перелік атестованих судових перекладачів [151, с. 93]; М.І. Леоненко пише про створення спеціалізованих бюро перекладачів у кожному регіоні України та створення єдиного Державного реєстру бюро перекладачів і окремих перекладачів [179, с. 170]; Є.О. Семенов розглядає можливість створення бюро перекладів або аналогічних юридичних осіб при будь-яких державних органах – судах, прокуратурах, органах юстиції [313, с. 129]. Слід зазначити, що у нашої країни є свій власний історичний досвід створення об'єднань перекладачів в інтересах судочинства. Так, на Буковині (1774–1918 рр.) в усіх судах першої інстанції країв, провінцій, губерній, а також у колегіальних судах великих міст були запроваджені посади перекладачів. Осіб на ці посади обирали на конкурсній основі з числа адвокатів та нотаріусів, враховуючи при цьому їх рівень освітньої підготовки, моральні якості, службові переконання. Перекладачі складали присягу, що будуть чесно виконувати свої обов'язки, забезпечувати достовірність перекладу. У зв'язку з цим вони були зобов'язані засвідчувати своїм підписом і печаткою відповідність перекладу оригіналу [69, с. 110].

На наш погляд, доцільно створити державний Реєстр судових перекладачів, як це зроблено для судових експертів. До реєстру, ведення якого слід покласти на МЮ України, мають бути включені дані щодо професіональних перекладачів, які:

- 1) мають досвід участі у кримінальних провадженнях; 2) крім загальної

компетенції зі знання державної та іншої мови, володіють навиками перекладу; 3) знаються на юридичній термінології; 4) перевірені у компетентності.

На основі викладених у підрозділі міркувань пропонуємо уточнення та доповнення до ст.ст. 68, 79 КПК України (див. додаток Б).

2.4 Педагог і психолог у процесуальних діях за участю малолітніх та неповнолітніх

Відповідно до ст.ст. 226, 227, 354, 491 КПК України, до слідчих (розшукових) і судових дій, у яких беруть участь малолітні або неповнолітні, необхідно залучати педагога або психолога. Проблеми залучення педагога (психолога) до участі у кримінальному провадженні розглядались у роботах вітчизняних та закордонних вчених: Л.Ю. Ароцкера, Н.І. Гуковської, Р.І. Зайнулліна, В.О. Коновалової, В.М. Костицького, Н.А. Курмаєвої, М.В. Ліфанової, І.А. Макаренко, С.В. Матвєєва, Е.Б. Мельникової, Г.М. Міньковского, Л.А. Міфтаховой, Ю.П. Михальчук, М.І. Порубова, Б.В. Романюка, О.Ю. Скічко, С.В. Тютюєва, О.В. Харчікова, В.Ю. Шепітько та ін.

Однак дотепер викликає дискусію питання щодо процесуального статусу, компетенції, прав та обов'язків, завдань педагога (психолога) у процесуальних діях за участю малолітніх та неповнолітніх. Вказані проблеми загострилися у зв'язку із прийняттям нового КПК України, в якому щодо участі педагога (психолога) є певні прогалини та протиріччя. Аналіз зазначених норм показує, що для КПК України 2012 р., як і для КПК України 1960 р., характерна недостатня регламентація правового положення педагога та психолога у кримінальному процесі, не визначена їх роль у процесуальних діях. Законом не названі завдання, для вирішення яких педагог або психолог залучаються до кримінального провадження, не вказані спеціальні вимоги, яким вони повинні відповідати, не врегульовані в повному обсязі їх права та обов'язки.

Науковцями найбільш докладно розглянута участь педагога та психолога під час проведення допиту малолітнього та неповнолітнього. Допит є складною комплексною процедурою, що знаходиться на стику криміналістики, судової психіатрії та психології. Серед юристів немає єдності погляду на допустимість і корисність допомоги педагогів під час допиту. Н.І. Гуковська вважає, що допомога педагога при допиті неповнолітніх є досить сумнівною, оскільки наявність сторонніх людей заважає створенню довірчої атмосфери, сковує допитуваного. Присутність педагога бентежить підлітка, він не хоче показати себе з негативного боку. Педагог відчуває себе теж не кращим чином, оскільки для нього участь у допиті є незвичною. На підставі вищесказаного автор доходить висновку, що присутність педагога на допиті служить найчастіше перешкодою, а не підмогою у встановленні психологічного контакту з неповнолітнім обвинуваченим [81, с. 111]. Е.Б. Мельникова, навпаки, зазначає, що «необхідність врахування вікових особливостей психіки неповнолітніх вимагає участі педагога. Відсутність його може створити відому неповноту у проведенні допиту і відбитися на його якості» [211, с. 77–78]. А.І. Вінберг [47, с. 32], В.М. Махов [209, с. 84] підтримують думку про те, що участь педагогів та інших спеціалістів позитивно впливає на результати процесуальної дії. А.С. Васильєва та С.В. Калінін рекомендують запрошувати психолога на допит неповнолітніх свідків і потерпілих для того, щоб оцінити можливість зазначених осіб адекватно сприймати і відтворювати інформацію [41, с. 33]. Хоча такі властивості особистості визначаються шляхом проведення психологічної (психолого-психіатричної експертизи), ця рекомендація може бути прийнята, оскільки у кримінальному процесуальному законі України немає норми, що зобов'язує слідчого (суд) призначити відповідну експертизу щодо свідка чи потерпілого.

Більшість учених вважають обов'язковим залучення педагога (психолога) на допит за участю малолітніх та неповнолітніх у зв'язку із необхідністю врахування особливостей їх особистості та психологічного стану. Цілком очевидно, що

неповнолітні, малолітні відрізняються від дорослих за основними інтелектуальними та вольовими характеристиками. Інтелект неповнолітніх визначається звуженим кругозором, відсутністю життєвого досвіду, недостатністю теоретичних знань і практичних навичок. У процесі розвитку у підлітка відбуваються серйозні фізіологічні зміни. Посилене функціонування гормональної системи підвищує нервову збудливість. До вікових психологічних особливостей малолітніх та неповнолітніх, які скоїли злочин, можна віднести наступні: підвищена комфортність, навіювання, в основі поведінки може лежати чужа система цінностей; психологічна залежність від предметного світу, що служить регулятором відносин усередині вікових груп, при цьому речі можуть поставити в залежність від дарувальників, збуджувати до заздрості та агресії; схильність до особливих стереотипів, які мають зовнішній прояв, можуть проявлятися як символи групової належності; схильність до референтної (авторитетної) групи або референта (найбільш авторитетної особи); негативізм; демонстрація незалежності може спонукати до антисоціальної поведінки; бравада, схильність до ризикових дій, жага до пригод, цікавість; легковажне ставлення до людських вад і слабкостей; довірливість, невміння пристосовуватись до конкретних умов життя, розгубленість у конфліктних життєвих ситуаціях [290, с. 57]. Малолітні та неповнолітні у більшій мірі, ніж дорослі, схильні до емоційного сприйняття навколишнього світу, тоді як логічний аналіз сформованої ситуації може здійснюватися ними не повною мірою. Встановлення та урахування цих особливостей є, безумовно, важливим під час підготовки та перебігу проведення процесуальних дій за участю неповнолітніх та малолітніх.

Серед науковців неоднозначно характеризуються цілі залучення та функції педагога (психолога) у процесуальних діях. Так, у літературі можна зустріти висловлювання про те, що слідчий зобов'язаний запрошувати педагога на допит неповнолітнього з метою забезпечення реального захисту прав і законних інтересів допитуваного [39, с. 15–16; 105, с. 80; 192, с. 5; 257, с. 96], або про те, що

педагог є гарантом правильного проведення допиту [35, с. 101,147; 300, с. 85; 373, с. 82]. Повністю погодитися з наведеним не можна. По-перше, реальний захист прав та інтересів малолітнього та неповнолітнього – це безпосереднє завдання захисника, який, на відміну від педагога та психолога, має для цього більше повноважень, наданих йому законом. По-друге, навряд чи педагогу відомо, що означає «правильне проведення допиту». Тут необхідно враховувати і процесуальні приписи, і тактичні рекомендації, вироблені криміналістикою, які знають, як правило, тільки професійні учасники кримінального судочинства (слідчий, прокурор, суддя, адвокат), а не педагог чи психолог, котрі, можливо, навіть уперше залучені до участі в допиті.

Вважаємо, що для визначення функції педагога, психолога, які залучені до слідчих, судових дій за участю малолітніх та неповнолітніх, слід розрізняти кінцеву ціль і проміжні завдання [166]. Кінцева мета залучення фахівців співпадає із ціллю процесуальної дії та досягається за допомогою вирішення проміжних завдань. Так, кінцевою метою участі педагога (психолога) під час огляду (ст.ст. 237–239 КПК України) є виявлення слідів злочину; під час допиту (ст. 224 КПК України) – сприяння в отриманні об'єктивних, повних, правдивих показань; пред'явлення для впізнання (ст.ст. 228–230 КПК України) – сприяння у ідентифікації об'єкта, що пред'являється; слідчого експерименту (ст. 240 КПК України) – сприяння у встановленні можливості здійснення яких-небудь дій, здатності до візуального або слухового сприйняття і т. д. [407, с. 61, 76, 101]. Для досягнення зазначених цілей психолог, педагог вирішують проміжні завдання при їх залученні до проведення процесуальних дій із малолітніми та неповнолітніми:

1. Процесуальні завдання. Вирішення цих завдань спрямоване на отримання достовірних доказів.

1.1. Сприяння отриманню повних та правдивих показань [341, с. 52; 363, с. 103]. Необхідно уточнити, що метою допиту є встановлення не достовірних, як зазначають деякі науковці [116, с. 21], а правдивих показань, оскільки

достовірність, тобто відповідність дійсності, встановлюється шляхом аналізу показань з урахуванням як об'єктивних (термін події, відстань до об'єкта спостереження, освітленість, тривалість спостереження й ін.), так і суб'єктивних (вік, психіка, розумовий розвиток дитини) факторів. Оцінка отриманих показань неповнолітнього з точки зору достовірності може здійснюватися тільки суб'єктом доказування, яким не є педагог (психолог). Залучення до участі у слідчих (розшукових) діях педагога чи психолога має сприяти забезпеченню дачі правдивих показань малолітнього та неповнолітнього, тобто таких свідчень, які не утаюються та навмисно не перекручуються допитуваним. Такі свідчення є основою всебічного, повного, об'єктивного дослідження обставин скоєного злочину [98, с. 67].

1.2. Допомога у встановленні обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні [206, с. 14; 282, с. 80; 288, с. 89]. З урахуванням особистості допитуваного підозрюваного, обвинуваченого і заздалегідь сформульованих питань, вибраних прийомів допиту встановлюються й уточнюються мотиви його поведінки, обстановка скоєння злочину, його дії, дії співучасників, наявність підбурюючих осіб та ін. У потерпілих і свідків з'ясовується час, місце, умови обстановки скоєння злочину, використані злочинцем предмети і знаряддя, його зовнішність та дії, вимовлені ним слова та вирази і т. д.

1.3. Допомога у закріпленні доказів, зокрема контролі правильності викладу показань у протоколі. Педагог чи психолог повинні простежити, щоб у протоколі з використанням тих же самих слів і виразів були викладені всі обставини, про які допитувалась дитина або підліток. У цьому зв'язку педагогу (психологу) має бути надано право по закінченні процесуальної дії знайомитися з протоколом і робити письмові зауваження про зміст, форму питань, повноту і точність відповідей допитуваного [180, с. 7]. Так, показання малолітнього або неповнолітнього у протоколі допиту повинні бути записані простими, зрозумілими йому реченнями,

з урахуванням особливостей мови допитуваного. За результатами пред'явлення для впізнання слід чітко сформулювати відповідь малолітнього чи неповнолітнього, який впізнає («той самий предмет (людину)» або «схожий») та перерахувати ознаки, за якими здійснювалось впізнання. Протокол процесуальної дії має оголошуватися не малолітньому, неповнолітньому, а педагогу (психологу) та законному представнику. Вони ж своїми підписами (на кожній сторінці і в кінці) засвідчують правильність запису показань малолітнього чи неповнолітнього у протоколі [293, с. 334].

2. Тактичні завдання. Вирішуються на підставі використання спеціальних знань під час підготовки процесуальної дії, її проведення, фіксації та оцінки отриманих результатів. Розглянемо вказані завдання на прикладі допиту.

2.1. На підготовчому етапі – фахівець надає допомогу у вивченні особистості підлітка, виявленні індивідуальних особливостей, специфіки формування особистості, що може бути використано при обранні найбільш доцільних методів (тактичних прийомів) психічного впливу під час подальшого допиту [373, с. 82]. Так, А.Я. Вишинський ще в 1939 р. стосовно неповнолітніх, незалежно від їх процесуального статусу у кримінальному процесі, писав: «Тільки отримавши вичерпні дані як про характер самої дитини і ступінь її розвитку .... слідчий може правильно провести допит і тим самим підвищити достовірність показань неповнолітнього» [55, с. 11]. Погоджуємося із думкою С.В. Матвєєва [207, с. 11] та В.Ю. Шепітька [392, с. 13], що педагог (психолог) може надати істотну консультативну допомогу слідчому перед допитом неповнолітнього у визначенні особливостей його характеру, сприйняття, запам'ятовування, відтворення інформації, інтелектуальних особливостей, стану нервової системи та інших властивостей. Роль фахівця неоціненна у процесі формулювання питань, які повинні бути доступні допитуваному з урахуванням рівня його розвитку.

2.2. На робочому етапі допиту фахівець безпосередньо надає допомогу у встановленні психологічного контакту з допитуваним; створенні невимушеної

обстановки; забезпеченні оптимального емоціонального стану підлітка [300, с. 83; 311, с. 100; 314, с. 165; 395, с. 340; 401, с. 37]; залученні до відвертого спілкування; обранні найбільш доцільних методів психічного впливу [373, с. 82]; формулюванні педагогічно правильних доступних питань; забезпеченні оптимального емоційного стану допитуваного [14, с. 76, 104; 99, с. 194; 133, с. 64; 208, с. 133] і т. д.

Допит для підлітка є стресовою ситуацією, в якій він відчуває стан тривоги, напруги, хвилювання. Зустрічаються випадки, коли неповнолітній у силу стресового стану не здатний зрозуміти значення не тільки юридичних понять, наприклад, прав, які зачитує слідчий, але й цілком повсякденну мову. Завдання педагога (психолога) полягає в тому, щоб переключити увагу, заспокоїти допитуваного, а при дачі показань не дати упустити якісь незначні, на погляд малолітнього або неповнолітнього, обставини справи. Встановлення психологічного контакту з допитуваним є особливо важливим, якщо підліток замкнутий, нетовариський, недовірливий, насилу налагоджує відносини з оточуючими. Педагог (психолог) з урахуванням віку, ступеня розвитку, сугестивності та інших властивостей підлітка здатний правильно визначити зміст і структуру питань, а також їх послідовність. Педагог повинен сприяти тому, щоб питання формулювалися слідчим звичною неповнолітньому мовою, включали ясні і усвідомлювані ним поняття, були конкретними, не містили двозначностей та спеціальних термінів.

2.3. На заключному етапі допиту фахівець сприяє фіксації та оцінці отриманих від допитуваного показань. На підставі аналізу поведінки малолітніх та неповнолітніх у цілому під час допиту, реакції на окремі поставлені питання педагог (психолог) робить висновок про правдивість отриманих відповідей, а у разі сумніву у деяких показаннях – рекомендує провести додатковий допит із акцентом на встановлення певних обставин події із застосуванням інших тактичних прийомів.

3. *Спеціальні завдання*, спрямовані на охорону психічного здоров'я малолітнього або неповнолітнього від негативного впливу незвичайної для них обстановки.

М.І. Порубов вважає, що педагог, дбаючи про дотримання прав та інтересів неповнолітнього, виконує функції його законних представників у випадках, коли вони або його близькі родичі не беруть участі у допиті [256, с. 109]. Такий висновок не відповідає вимогам кримінального процесуального закону. М.В. Ліфанова виділяє дві функції педагога та психолога у кримінальному судочинстві: функцію надання допомоги слідчому, суду та функцію із захисту законних прав та інтересів малолітнього і неповнолітнього [183, с. 19]. Вважаємо, що функція захисту з убезпечення малолітнього, неповнолітнього від небажаного впливу з боку слідчого, суду має не загальний характер. Це обумовлено тим, що під час кримінального провадження щодо неповнолітніх підозрюваного або обвинуваченого участь захисника обов'язкова (ч. 2 ст. 52 КПК України), тому захист прав та інтересів неповнолітнього покладається на захисника. Участь захисника у слідчих (розшукових) діях із малолітніми чи неповнолітніми свідками і потерпілими не обов'язкова (ст. 227 КПК України). У цьому випадку педагог і психолог з метою охорони психічного здоров'я малолітнього або неповнолітнього від негативного впливу незвичайної для нього ситуації (невірний тон, непродумане формулювання запитань слідчого та ін.) можуть частково виконувати правозахисну функцію [174, с. 21]. Так, під час допиту педагог (психолог) повинен захистити малолітнього або неповнолітнього від неприпустимих з точки зору педагогіки і психології звернень, тону, прийомів спілкування. Г.М. Мінковський зазначав, що знання педагогом теорії психології та педагогіки дозволить у разі необхідності своєчасно «застерегти слідчого від застосування невірних прийомів допиту» [213, с. 119]. На нашу думку, більш точно слід говорити не про прийоми допиту, які розробляються криміналістичною тактикою, а прийоми, способи спілкування з малолітнім або неповнолітнім з

позиції фахівця в галузі дитячої психології. Погоджуємося з думкою Л.А. Міфтахової, що педагог (психолог) має право відводити некоректно сформульовані навідні питання, що можуть заплутати допитуваного, а також ті, що здатні травмувати дитячу психіку, оскільки він відповідає за недопущення негативного впливу на особистість малолітнього, неповнолітнього в умовах обстановки кримінального провадження [218, с. 18]. У цьому сенсі можна стверджувати, що педагог (психолог) виконує, за термінологією С.А. Шейфера, «правозахисну» функцію [390, с. 150].

У процесуальній і криміналістичній науці не існує єдиної точки зору з питання щодо процесуального статусу педагога чи психолога. Думки вчених з цієї проблеми різні, а в деяких моментах і діаметрально протилежні.

Одна група науковців висловлює думку, що педагог та психолог є самостійними учасниками кримінального процесу. Так, І.А. Макаренко пише, що педагога слід визнати самостійною процесуальною фігурою, оскільки він «не вписується» у статус спеціаліста [192, с. 5]. На думку М.С. Строговича, «абсолютно неправильно викликаного до слідчого педагога для участі в допиті неповнолітнього обвинуваченого ототожнювати із спеціалістом» [350, с. 477]. Е.Б. Мельникова [147, с. 505], М.І. Порубов [256, с. 106] вказують, що педагог наділений більш широкими правами, які для спеціаліста не передбачені, а саме: правом ставити запитання неповнолітньому, робити зауваження про правильність та повноту наявних у протоколі допиту записів, а також тим, що він по відношенню до слідчого є більш самостійним. М.В. Лифанова стверджує, що незважаючи на загальну ознаку – наявність спеціальних знань як у спеціаліста, так і у педагога чи психолога, останні у процесуальному сенсі не є спеціалістами [183, с. 19]. В.Д. Арсеньєв, В.Г. Заблоцький пропонують розглядати участь педагога в допиті неповнолітніх як самостійну процесуальну форму застосування спеціальних знань [15, с. 72].

В.Г. Власенко [50, с. 57], С.Б. Ложкін [186, с. 8], Б.В. Романюк [296, с. 113], О.В. Харчіков [376, с. 11] та інші правники вважають, що педагог та психолог виконують процесуальну функцію спеціаліста, оскільки володіють спеціальними знаннями в галузі вікової психології та педагогіки і сприяють у провадженні слідчих дій. О.В. Стрельцова зазначає, що не виникає сумнівів, що педагог та психолог є носіями спеціальних знань, і вони залучаються до допиту в якості спеціалістів [349, с. 19–20]. Підтримуючи цю точку зору, С.В. Матвеев стверджує, що педагог – спеціаліст, а не який-небудь інший учасник процесу, оскільки перед початком допиту йому роз'яснюються саме права та обов'язки, передбачені для спеціаліста [206, с. 15]. О.Ю. Скічко пропонує провести заміну терміна «педагог» на термін «спеціаліст у галузі вікової або педагогічної психології» і закріпити його участь як обов'язкову, так і факультативну у всіх слідчих діях за участю неповнолітніх [317, с. 33–35]. Такої ж думки дотримуються й інші процесуалісти та криміналісти, які розглядають педагога як спеціаліста, який володіє знаннями і навичками в галузі дитячої, підліткової, юнацької психології і бере участь у слідчих та судових діях [32, с. 185; 208, с. 63; 211, с. 38–39]. Зауважимо, що визначення педагога (психолога) як спеціаліста на законодавчому рівні закріплено у ст. 96 КПК Республіки Азербайджан, ст. 62 КПК Республіки Білорусь, ст. 80 КПК Республіки Казахстан, ст. 64 КПК Киргизькій Республіки, ст. 97 КПК Республіки Туркменістан, ст. 69 Республіки Узбекистан. Автори науково-практичного коментаря КПК України 2012 р. також додержуються думки, що ці фахівці є різновидом процесуальної фігури спеціаліста [159, с. 227, 568, 570]. Вище ми вказували на підтримку цієї позиції, однак наведено додаткові аргументи.

Педагог і психолог є носіями спеціальних знань у галузі педагогіки, дитячої та юнацької психології. На думку Т.М. Бородкіної, той факт, що педагог чи психолог не іменується спеціалістом, не означає, що вони ними не є, оскільки їм притаманні всі ознаки спеціаліста [34, с. 35]. Очевидно, що педагог чи психолог,

які залучаються під час проведення слідчих (розшукових), судових дій за участю малолітніх або неповнолітніх, надають слідчому, судді, стороні захисту безпосередню допомогу у збиранні доказів. Педагог (психолог), також як і спеціаліст, надає пояснення під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Консультації стосуються психіки допитуваного, його психологічного типу, форми питань, вибору прийомів проведення процесуальних дій та ін. Педагог (психолог) може консультувати слідчого, суддю, захисника, допомагаючи сформулювати питання експерту, якщо, наприклад, призначається психологічна або психолого-психіатрична експертиза щодо конкретного неповнолітнього. Також педагог (психолог) здатний надати довідкову інформацію, пов'язану з педагогікою або віковою юнацькою психологією (ст. 360 КПК України). Таким чином, зазначені у ст. 71 КПК України завдання залучення спеціаліста співпадають із розглянутими завданнями, що вирішуються педагогом або психологом у ході проведення процесуальних дій за участю малолітніх чи неповнолітніх.

Важливою практичною проблемою при проведенні процесуальних дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи є питання, які ставляться на розсуд слідчого, прокурора, суду – коли виникає необхідність у залученні фахівця, то кого саме: педагога або психолога чи обох треба запросити для участі в конкретній дії як обізнаних осіб у педагогіці та психології.

Більш зрозуміло вирішується питання із лікарем. У ст.ст. 226, 227, 354, 491 КПК України вказано, що лікар залучається «за необхідності», тобто не обов'язково у всіх допитах. На нашу думку, ситуації, коли виникає необхідність залучення лікаря, а також його спеціалізація визначаються виходячи з наявності у малолітніх та неповнолітніх учасників процесуальної дії певних захворювань і прогнозованої потреби надання медичної допомоги під час проведення слідчої дії.

Щодо слідчих ситуацій, які викликають необхідність залучення педагога або психолога для проведення процесуальних дій із малолітніми та неповнолітніми, то

серед вчених триває дискусія. Є.В. Елагіна, Г.С. Григорян вважають, що педагог запрошується для надання допомоги у врегулюванні питань, пов'язаних з особливостями неповнолітнього, для здійснення позитивного впливу на нього, а до допомоги психолога вдаються для вирішення питань щодо виявлення психічних вад, психологічних особливостей неповнолітнього [98, с. 69]. На думку Ю.П. Михальчук, педагог запрошується для надання допомоги у встановленні особливостей підлітка (його захоплення, ставлення до навчання, дружніх відносин і т. д.) і для позитивного впливу на нього. Психолог же запрошується для надання допомоги слідчому у виявленні психічних недоліків і вирішення питань, пов'язаних із психологічними особливостями неповнолітнього обвинуваченого [219, с. 36–38]. Як правильно зауважила І.А. Макаренко, педагога можна допитати про захоплення неповнолітнього, його навчання, дружні стосунки. «Свідчення педагога в якості свідка по даним обставинам будуть ефективні при підготовці до допиту неповнолітнього обвинуваченого. Тому доцільність запрошення на допит педагога для зазначеної мети є вельми сумнівною. Не зовсім ясно, що розуміє автор під наданням позитивного впливу на підлітка під час допиту?» [193, с. 52]. Не можна погодитися із пропозицією авторів відносно функції психолога щодо виявлення психічних вад допитуваного під час допиту. Для цього повинна бути призначена судова психологічна (комплексна психолого-психіатрична) експертиза, при провадженні якої психолог або психіатр матиме процесуальний статус експерта. Крім того, психологічні особливості та наявність психічних недоліків повинні з'ясовуватися слідчим не в ході допиту неповнолітнього обвинуваченого, а до проведення цієї слідчої дії, щоб визначити правильну і найбільш ефективну тактику допиту [363, с. 110].

І.А. Макаренко обґрунтовує необхідність участі у допиті неповнолітнього саме педагога [192, с. 7]. Навпаки, професор В.М. Костицький стверджує про необхідність залучення до процесуальних дій насамперед фахівця в галузі дитячої та юнацької психології, і лише за відсутності такого і як виняток – педагога [150,

с. 16]. Е.Б. Мельникова [212, с. 96], С.В. Матвеев [207, с. 13] також вважають, що більш корисними під час допиту будуть спеціальні знання психолога або лікаря-психотерапевта, що дозволить забезпечити повноту допиту за допомогою правильно сформульованих питань. Л.Ю. Ароцкер вказує, що не кожен педагог може сприяти отриманню показань неповнолітнього, тому у кожному випадку допиту неповнолітніх свідків слід залучати психолога [14, с. 103]. Л.А. Міфтахова [218, с. 14], І.С. Сем'янова [315, с. 14] та інші науковці [222] рекомендують залучати психолога, а не педагога на допит розумово відсталих підлітків, а також тих, яким властиві яскраво виражені індивідуально-психологічні особливості (надмірна імпульсивність, помітне переважання процесів збудження над процесами гальмування і т. п.). Ми дотримуємося вказаної точки зору про доцільність залучення в першу чергу психолога, а як виняток – педагога. Цікаво відмітити, що на практиці спостерігається зворотна ситуація: педагог залучався опитаними слідчими у 22 % випадків, а психолог лише у 2 % (див. додаток А). Вважаємо, що це пов'язано із тим, що педагога значно легше знайти, ніж відповідного фахівця із психології.

Альтернативна пропозиція законодавця про залучення педагога або психолога має історичне коріння. Психологічна наука в СРСР із середини 30-х до середини 60-х років XX ст. розвивалася здебільшого в рамках і у зв'язку з педагогікою. Психологічні дослідження проводилися в рамках педагогіки, тому законодавець, вкладаючи в участь педагога розуміння необхідності застосування спеціальних психологічних знань, не міг доручити залучення в якості спеціаліста до цих дій когось іншого, крім педагога [150, с. 32]. Лише в 1976 р. у постанові Пленуму Верховного Суду СРСР підкреслювалась необхідність залучення фахівців у галузі дитячої та юнацької психології до провадження у справах неповнолітніх [265, п. 7]. Зазначимо, що у ст. 485 КПК України передбачено в якості однієї з обставин, яка підлягає встановленню у справах неповнолітніх, – визначення рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи

неповнолітнього. Саме психологічна наука досліджує закономірності функціонування і розвитку психіки.

На нашу думку, для супроводу малолітнього або неповнолітнього у кримінальному провадженні необхідний саме фахівець з освітою в області психології особистості. Для допиту малолітніх, неповнолітніх необхідно залучати не просто педагога, а фахівця-психолога у психології тієї групи дітей, до якої належить учасник кримінального провадження. У сучасній науці немає єдиної загальноприйнятої класифікації періодів росту і розвитку дітей та їх вікових меж [59, с. 56; 233, с. 23; 412, с. 12], але на Міжнародному симпозіумі з вікової періодизації (м. Москва, 1965 р.) [175, с. 25] запропонована наступна класифікація дітей за віком: 1) новонароджений: 1-10 днів; 2) немовля: 10 днів – 1 рік; 3) раннє дитинство: 1-2 року; 4) перший період дитинства: 3-7 років; 5) другий період дитинства: 8-12 років для хлопчиків і 8-11 років для дівчаток; 6) підлітковий вік: 13-16 років для хлопчиків і 12-15 років для дівчаток; 7) юнацький вік: 17-18 років для юнаків і 16-18 для дівчат. Наведена періодизація розроблена для визначення особливостей фізіологічного і психічного розвитку, які потрібно враховувати при вихованні і навчанні дітей. На наш погляд, вона відповідає й тим завданням, які вирішуються при виборі психологів для проведення процесуальних дій. Тому більш точно можна визначити, що для участі у процесуальних діях у залежності від віку малолітнього або неповнолітнього необхідно залучати психолога – фахівця в дитячій, підлітковій або юнацькій психології.

На практиці виникає питання – як тактично правильно вибрати педагога для участі у допиті – знайомого чи незнайомого допитуваному. Справедливою є думка Н.Г. Калугіної, що в одних випадках участь знайомого педагога сприяє нормальній обстановці і встановленню психологічного контакту з допитуваним, в інших – ні. Неправильно організований допит не тільки не несе в собі необхідного виховного навантаження, але і в ряді випадків призводить до тяжких переживань [133, с. 54]. Психологи відзначають, що в присутності однієї людини особа

відчуває себе затишно і комфортно, а у присутності іншої – відчуває дискомфорт. Але дорослим людям підвладно контролювати і управляти своїми емоціями, що для малолітніх та неповнолітніх є досить важким у силу притаманних їм вікових особливостей в умовах напруженої для них ситуації. Це цілком зрозуміло і з позиції соціальної психології, оскільки при спілкуванні особа, а в даному випадку педагог, може виступати або як фасилітатор, або як інгібітор. Соціальна фасилітація у психології визначається як стимулюючий вплив соціальних чинників на думки, почуття, активність людини. Фасилітація виникає на основі позитивних почуттів суб'єктів взаємодії по відношенню один до одного і до здійснення спільної діяльності [11, с. 259]. Відповідно фасилітатор – це людина, яка позитивно впливає на загальний настрій групи і сприяє ефективній діяльності кожного суб'єкта. Соціальна інгібіція, навпаки, характеризує гальмівний, негативний вплив соціальних факторів або конкретної людини на поведінку і самопочуття співрозмовника, що виникає зазвичай в умовах негативного ставлення один до одного суб'єктів взаємодії. Інгібітор, таким чином, – протилежність фасилітатора.

Саме з урахуванням цих понять слідчому, прокурору, суду відповідно до слідчої, судової ситуації необхідно вирішувати питання про участь того чи іншого конкретного педагога (психолога) в діях за участю малолітніх та неповнолітніх. Не кожен педагог (психолог) може сприяти отриманню повних і достовірних показань неповнолітнього. Тому в ході підготовки до майбутньої процесуальної дії необхідно уважно підходити до вибору особи, яка буде виконувати функцію педагога (психолога). Здається, що ця людина повинна не тільки володіти знаннями в галузі педагогіки і психології, але і мати досвід роботи з неповнолітніми тієї вікової групи, до якої належить допитуваний. Питання про те, знайомий або не знайомий з дитиною, підлітком педагог (психолог) повинен запрошуватися для участі у процесуальній дії, необхідно вирішувати залежно від конкретних обставин кримінального провадження і з урахуванням думки самого

неповнолітнього. Якщо запрошується знайомий педагог, то між ним і малолітнім, неповнолітнім не повинно бути неприязних відносин, конфлікту і т. п., інакше педагог однією своєю присутністю буде негативно впливати на підлітка, дитину, що не дозволить досягти мети процесуальної дії.

У ст. 3 КПК України розкривається поняття основних термінів кодексу, в тому числі учасників кримінального судочинства, якими є особи, котрі беруть участь у кримінальному провадженні. Пояснень щодо педагога або психолога в переліку немає. Відсутність визначення термінів «педагог» та «психолог» у КПК України дає можливість слідчим досить довільно їх трактувати, що може спричинити участь у кримінальному провадженні некомпетентних осіб. У якості педагогів слідчі злучали учителів загальноосвітніх шкіл – 34 %; вихователів дошкільних закладів, шкіл-інтернатів, дитячих будинків, виправних колоній – 22 %; співробітників місцевих відділів освіти – 14 %; викладачів професійно-технічних, середніх спеціальних навчальних закладів – 12 %; працівників позашкільних закладів та ін., а також наукових співробітників, які досліджують проблеми педагогіки як науки – 9 %, викладачів вищих навчальних закладів – 7 % (див. додаток А). Таке розширене тлумачення дозволяє залучати в якості педагога у кримінальному провадженні широке коло осіб – не тільки вчителів загальноосвітніх шкіл, які мають диплом про педагогічну освіту, але й викладачів вузів, які ніколи не працювали з певними віковими категоріями неповнолітніх, працівників інспекцій у справах неповнолітніх, які ніколи не займалися освітньою діяльністю. Зустрічаються випадки, коли до участі у слідчих діях залучаються педагоги, у яких немає досвіду роботи з даною категорією неповнолітніх, наприклад, педагоги початкової школи для участі в допиті неповнолітнього віком від 16 до 18 років.

Введення в КПК України статті «Педагог, психолог», в якій би розкривалися вимоги до цих учасників процесу, їх функції і визначався порядок залучення цих осіб, аналогічний порядку залучення особи як спеціаліста, дозволив би визначити

статус педагога та психолога у кримінальному провадженні. Крім того, на нашу думку, доцільно закріпити у КПК України пріоритет участі психолога у слідчих (розшукових) та судових діях за участю малолітніх та неповнолітніх, вказавши, що в якості психолога може бути допущена тільки та особа, яка має вищу психологічну освіту за спеціалізацією в галузі дитячої, підліткової, юнацької психології, стаж роботи за фахом не менше трьох років. Педагог може брати участь у кримінальному судочинстві у справах неповнолітніх лише як виняток при неможливості забезпечення присутності психолога. Так, наприклад, у Німеччині, коли виникає питання про правдивість показань неповнолітніх, особливо у справах про сексуальні злочини, на допит обов'язково запрошується експерт-психіатр або психолог [232, с. 51].

Розглянемо процесуальні повноваження педагога та психолога. Аналіз Кримінального процесуального кодексу показує, що в нормах, в яких йдеться про участь педагога або психолога у процесуальних діях за участю малолітнього та неповнолітнього, існують певні розбіжності, які є принциповими.

На досудовому слідстві під час проведення допиту (ст. 226 КПК України) й інших слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи незалежно від її процесуального статусу забезпечується участь педагога або психолога (ст. 227 КПК України). У суді при допиті малолітнього свідка чи потерпілого присутність педагога або психолога обов'язкова, а при допиті неповнолітнього свідка чи потерпілого залучення вказаних обізнаних осіб здійснюється лише «за розсудом суду» (ст. 354 КПК України). Під час допиту неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, який не досяг шістнадцятирічного віку або якщо його визнано розумово відсталим, участь педагога або психолога не обов'язкова, а визначається тільки за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника (ст. 491 КПК України).

Наведені норми показують, що у процесуальному законі виникла парадоксальна ситуація, коли обсяг і зміст правового регулювання участі педагога (психолога) в допиті неповнолітнього різняться в залежності від стадії процесу, а під час судового розгляду – від того, яким процесуальним статусом володіє особа і якого віку вона досягла на момент проведення процесуальної дії. Позиція законодавця є непослідовною, тому підтримуємо точку зору А.Я. Гінзбурга, який пише, що «законодавець, вирішуючи питання про участь педагога або лікаря в допиті неповнолітнього, повинен виходити з психологічних особливостей підлітків одного віку, а не з їх процесуального становища» [61, с. 7]. Врахування слідчим, судом особистісних характеристик лежить в основі встановлення і підтримки психологічного контакту з допитуваним [293, с. 335]. Саме тому, на наш погляд, педагога або психолога слід обов'язково залучати до участі у допиті неповнолітньої особи незалежно від стадії кримінального провадження, процесуального статусу неповнолітнього (підозрюваний, обвинувачений, свідок чи потерпілий) та віку.

На відміну від таких учасників кримінального судочинства, як захисник, законний представник, спеціаліст, експерт, чії права та обов'язки регламентовані в КПК України в повному обсязі, повноваження педагога та психолога не визначені. Деякі права педагога і психолога у кримінальному провадженні вказані у ст. 227 КПК України – за дозволом слідчого «ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі», ст. 491 КПК України – «ставити запитання неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому», ст. 354 КПК України – «протестувати проти запитань та ставити запитання» малолітньому або неповнолітньому свідку. Єдиним обов'язком вказаних фахівців є «присутність» (ст.ст. 226, 354 КПК України) або «участь» під час проведення допиту (ст.ст. 227, 491 КПК України). У перерахованих статтях не обумовлюються цілі присутності чи участі педагога або психолога на допиті. Фактично єдиним правом є можливість ставити питання, причому оскільки педагог і психолог не є

учасниками кримінального провадження з боку обвинувачення, то не зрозуміло, які питання вони мають право ставити.

Проаналізувавши ст. 491 КПК України, в якій сформульована вимога участі педагога або психолога при допиті неповнолітнього, можна дійти висновку, що педагог і психолог повинні мати реальну можливість захистити психіку неповнолітнього в певних випадках. Однак права педагога та психолога, зазначені в цій же статті, а саме задавати питання неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому, не дають можливості фахівцям захистити психіку неповнолітнього, навіть якщо вони бачать, що це потрібно зробити. У зв'язку з цим, на наш погляд, слід розширити права педагога та психолога, надавши їм можливість не тільки ставити запитання, але й інформувати слідчого, суддю, законного представника і захисника про стан неповнолітнього, необхідність у зв'язку з психічним станом останнього зупинити допит, змінити характер його проведення. Це положення слід розширити відносно малолітніх і неповнолітніх та до всіх процесуальних дій, де вони беруть участь. Введення такого права істотно захистило б права малолітнього і неповнолітнього учасника кримінального процесу.

Виникає питання: яким чином педагог (психолог) може реалізовувати цю правозахисну функцію? Як, наприклад, він повинен діяти, якщо в ході допиту помітить, що слідчий (суд) намагається чинити на підлітка вплив, використовуючи неприпустимі способи, або його поведінка негативно сприймається малолітнім, неповнолітнім? Слід підтримати думку М.М. Хлинцова: «якщо в процесі допиту педагог побачить, що слідчий веде допит тактично неправильно, він може порадити перервати його і висловити свої міркування з цього питання» [377, с. 186]. Вважаємо, що в подібних ситуаціях педагогу (психологу) необхідно надати право заявляти клопотати про зупинення процесуальної дії або її припинення достроково.

Найчастіше слідчими залучаються різні педагоги або психологи для участі в декількох слідчих (розшукових) діях. У законі не говориться, що з одним і тим же малолітнім, неповнолітнім повинна працювати в якості педагога (психолога) одна і та ж особа. Неодноразово ж залучати до участі в слідчих діях одного педагога (психолога) практично неможливо, оскільки в більшості випадків фахівці неохоче погоджуються на участь у кримінальному судочинстві. Порядок же обов'язкового залучення конкретного педагога законом не передбачений. Зобов'язань щодо явки на слідчі, судові дії у осіб, які виступають у кримінальному провадженні в якості педагога або психолога, на відміну від законних представників і захисників, немає. Таким чином, у випадку, коли педагог (психолог) вперше бачить малолітнього чи неповнолітнього на процесуальній дії, не знає його психологічного стану, віку, він не може брати активну участь у дії і вибирає пасивну позицію.

Як вказано вище, завдання педагога (психолога) – допомога у встановленні психологічного контакту, адаптація питань з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей психіки малолітнього або неповнолітнього, вибір разом зі слідчим (прокурором, судом) прийомів проведення допиту. У зв'язку з цим, на нашу думку, слід закріпити право педагога (психолога) на ознайомлення із особистісними характеристиками малолітнього або неповнолітнього до початку процесуальної дії. Доцільно передбачити в КПК України право педагога (психолога) заявляти клопотання про ознайомлення з наявними в матеріалах кримінального провадження даними, що характеризують малолітнього або неповнолітнього, а також про короткочасне побачення з малолітнім, неповнолітнім і законним представником до початку слідчої (судової) дії, особливо якщо вони не знайомі. Конфіденційна «ознайомча» бесіда з малолітнім, неповнолітнім дозволить педагогу (психологу) виявити особливості особистості допитуваного, скласти його психологічний портрет, а потім викласти свої висновки та рекомендації (усно чи письмово) з побудови та проведення допиту.

Вивчивши особистісні особливості допитуваного, педагог (психолог) може рекомендувати тривалість, місце допиту і особливості (тактичні прийоми) його проведення.

Слід доповнити ст. 79 КПК України про відвід психолога, педагога від участі у кримінальному провадженні, що гарантуватиме неупереджене, об'єктивне ставлення до малолітнього або неповнолітнього. Законодавче закріплення правового статусу психолога і педагога, акцентування уваги на цілях, заради яких вони запрошуються, повинні послужити імпульсом до того, щоб слідчі активніше залучали їх до участі у кримінальному провадженні. Адже психолог, педагог можуть надати значну допомогу у визначенні особливостей сприйняття, запам'ятовування, відтворення інформації, властивостей, станів нервової системи, акцентуацій характеру, інтелектуальних особливостей, роз'яснити сутність психологічних особливостей неповнолітніх різних вікових груп. Психолог і педагог допомагають встановлювати психологічний контакт з неповнолітніми, виробляють разом зі слідчим, використовуючи свої спеціальні знання в психології, вірну тактику проведення слідчих дій, формулюють питання з урахуванням особливостей психіки неповнолітніх. Автор переконаний, що активна взаємодія слідчого, прокурора, судді з психологом (педагогом) є одним із найважливіших способів, що допомагають уникнути як лжесвідчення, так і добросовісної помилки в ході отримання свідчень від малолітніх та неповнолітніх. Тим самим забезпечується достовірність показань неповнолітніх. А це, в свою чергу, служить основою для всебічного, повного, об'єктивного дослідження обставин скоєного злочину, притягнення до кримінальної відповідальності саме осіб, винних у вчиненні злочину, і призначення їм справедливого покарання.

Підсумовуючи наведене вище, вважаємо доцільним доповнити КПК України статтею 71¹ «Педагог, психолог» та уточнити ст.ст. 29, 68, 226, 227 щодо мови судочинства, умов участі, прав, обов'язків педагога та психолога у слідчих

(розшукових) та судових діях за участю малолітніх та неповнолітніх (див. додаток Б).

2.5 Ревізор і перевіряючий у кримінальному провадженні

Ревізії та перевірки являють собою окрему форму використання спеціальних знань у діяльності з розслідування злочинів. Необхідність у провадженні ревізій і перевірок найчастіше виникає при розслідуванні злочинів у сфері економіки (злочинні ухилення від сплати податків, митних платежів, легалізація (відмивання) грошових коштів, привласнення або розтрата чужого майна та ін.), злочинних порушень правил техніки безпеки, екології навколишнього середовища, протипожежних, санітарно-епідеміологічних правил та ін.

Проблеми призначення, проведення ревізій, доказового значення їх результатів та процесуального статусу ревізора у процесуальній та криміналістичній літературі розглядали В.І. Галушкін, В.В. Степанов [58], В. Глібко, А. Євтушенко [63], А.М. Гольдман [65], О.П. Гришина [77], Б.В. Романюк [295], П.К. Пошюнас [267], Л.А. Сергєєв [316], В.Г. Танасевич [356], В.В. Шадрін, К.В. Шадрін, Э.Ф. Мусін [385], Л.Г. Шапіро [386] та інші вчені. Роль та значення перевірок у літературі розглядались лише в ракурсі розслідування окремих видів злочинів. Тому слід визначити правову сутність ревізій та перевірок, результати проведення яких використовуються у кримінальному провадженні.

Ревізії та перевірки відносяться до засобів, роль яких у збиранні кримінально-релевантної інформації при розслідуванні злочинів досі повно і чітко не визначена. Певні вказівки на можливість використання ревізій та перевірок у кримінальному процесуальному судочинстві містяться у статтях 93 та 99 КПК України. У початковій редакції ст. 36 і ст. 40 КПК України прокурор і слідчий

були уповноважені призначати проведення ревізій та перевірок. Але на підставі Закону України від 14.10.2014 № 1697-VII це право було скасовано.

Зазначимо, що в деяких країнах пострадянського простору вимагати проведення ревізій та перевірок мають право слідчі: ст. 85 КПК Республіки Азербайджан, ст. 55 КПК Республіки Вірменія, ст. 103 КПК Республіки Білорусь, ст. 37 КПК Грузії, ст. 125 КПК Республіки Казахстан, ст. 36 КПК Киргизької Республіки, ст. 57 КПК Республіки Молдова, ст. 144 КПК Російської Федерації, ст. 86 КПК Республіки Таджикистан, ст. 133 КПК Республіки Туркменістан, ст. 87 КПК Республіки Узбекистан. Незважаючи на те, що інститут витребування висновків ревізій та актів перевірок отримав закріплення у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві, багато питань реалізації даної форми спеціальних знань продовжують залишатися невирішеними. Одне з них пов'язане з відсутністю у процесуальному законі України роз'яснення сутності ревізії та перевірки, що обумовлює різне тлумачення науковцями та практиками цих понять. Посилення правових гарантій, забезпечення засади законності у кримінальному судочинстві настійно вимагає, щоб питання, пов'язані із проведенням ревізій і перевірок, одержали відображення у кримінальному процесуальному законі, у якому також слід розкрити зміст цих понять, оскільки особи, які проводять ревізії і перевірки, мають характерні ознаки та особливості залучення.

Характеризуючи стан правового регулювання проведення ревізій і перевірок у процесі кримінального провадження, слід відзначити його суттєві недоліки. У процесуальному законі відсутні роз'яснення сутності ревізій і перевірок, матеріали яких віднесені до джерел доказів (ст. 99 КПК України). Залишається невирішеною проблема кримінально-процесуального врегулювання процедури (механізму) їх проведення за вимогою правоохоронних органів. Наведене обумовлює різне тлумачення вченими і практиками цих понять. Розглянемо основні структурні елементи ревізій та перевірок як контрольних заходів.

Ревізія (від латинського *revisio* – перегляд) розглядається як форма контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірністю обліку і звітності [21, с. 33]. Згідно із законодавством, ревізія здійснюється шляхом документальної і фактичної перевірки певного комплексу або окремих питань фінансово-господарської діяльності підконтрольної установи, яка повинна забезпечувати виявлення наявних фактів порушення законодавства, встановлення винних у їх допущенні посадових і матеріально відповідальних осіб [275, ст. 4]. Реалізація державної політики у сфері державного фінансового контролю покладена на ДФІ України та її територіальні органи. Документальна перевірка передбачає контроль за звітністю, господарськими договорами та іншими документами, а фактична перевірка проводиться шляхом інвентаризації, обстеження та контрольного обміру виконаних робіт, правильності застосування норм витрат сировини і матеріалів, виходу готової продукції та ін. [262, п. 16].

Перевірка визначається як форма контролю, що проводиться з метою встановлення фактичного стану дотримання законодавства, виконання завдань і прийнятих рішень [43, с. 619]. У фінансово-господарській діяльності перевірка здійснюється відносно державних закупівель і полягає у документальному та фактичному аналізі дотримання підконтрольними установами законодавства про державні закупівлі [275, ст. 5]. Таким чином, перевірка являє собою як самостійну форму фінансового контролю, так і допоміжну дію, що забезпечує здійснення контролю в рамках ревізії. Крім фінансово-господарської діяльності перевіркам підлягають й інші види діяльності у різних галузях суспільства та виробництва. Залежно від сфери контролю перевірки можуть бути спрямовані на встановлення дотримання екологічного, санітарно-епідеміологічного, протипожежного та іншого законодавства. Перевірки проводяться органами ДСЕС, ДСГНПБ, ДСНС України та інших відомств і служб.

Так, органами ДСНС України здійснюється державний нагляд (контроль) у сфері цивільного захисту, техногенної та пожежної безпеки [263, Ч. I, п. 3]. Великий перелік завдань стоїть перед ДСЕС України: контроль за дотриманням вимог санітарного законодавства, проведення санітарних заходів, контроль за дотриманням показників вмісту шкідливих для здоров'я людини речовин і інгредієнтів у тютюнових виробах та ін. [248, ст. 4]. Серед завдань ДСГНПБ України – організація та здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням законів та інших нормативно-правових актів з питань промислової безпеки, охорони праці, безпечного ведення робіт юридичними і фізичними особами, безпеки робіт у сфері поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення та ін. [249, п. 3].

Слід зазначити, що у відомчих документах перевірки іноді іменуються «розслідуваннями» або «дослідженнями». Наприклад, органи ДСГНПБ України проводять розслідування аварій і нещасних випадків, аналізують їх причини, проводять технічне розслідування обставин та причин виникнення аварій, пов'язаних із використанням газу в побуті та ін. [249, п. 4]. Унаслідок пожеж на підприємствах, в установах, організаціях та рухомому складі залізничного транспорту організовуються службові розслідування з метою встановлення причин їх виникнення [123, п. 1.2]. Органи ДСЕС України здійснюють епідеміологічні розслідування, спрямовані на встановлення причин та умов виникнення і розповсюдження інфекційних хвороб, професійних захворювань, масових неінфекційних захворювань (отруєнь) та радіаційних уражень людей [247, п. 4]. Під час митного контролю здійснюються перевірки, що мають назву «дослідження (аналізи, експертизи) товарів» [217, ст.ст. 357, 515].

Розглянемо окремі сторони ревізій та перевірок як засобів отримання доказової інформації про подію злочину [173].

Об'єктами аналізу (дослідження) ревізій та перевірок є: а) службові документи; б) предмети; в) матеріальні комплекси; г) люди; д) тварини та

розслини. До документів відносяться облікові, звітні, реєстраційні, фінансові та інші акти, накази організаційно-розпорядчого характеру, пов'язані із господарською, виробничою, адміністративною діяльністю підконтрольних установ. Предметами виступають обладнання, інструменти, сировина, готова продукція, товари, гроші та інші матеріальні цінності. Матеріальними комплексами, що підлягають перевірці, є приміщення, споруди, виробничі ділянки, системи безпеки, ділянки місцевості тощо. Живі особи досліджуються в ході розслідування нещасних випадків, внаслідок яких потерпілими отримані травми, отруєння, інші ушкодження здоров'я. Тварини й рослини підлягають аналізу у випадку забруднення, отруєння шкідливими речовинами, іншого екологічного порушення навколишнього середовища.

Предмет ревізій та перевірок можна поділити на загальний і конкретний. До загального предмета відносяться фактичні дані, що необхідно встановити під час контролю і які заздалегідь вказані в законодавчих та відомчих нормативних актах. Так, перевірка діяльності аварійно-рятувальних служб ДСНС України здійснюється з метою встановлення наявності нормативно-правових, нормативно-технічних та організаційно-розпорядчих документів, порядку комплектування та підготовки особового складу; стану засобів індивідуального захисту рятувальників; стану спеціального технічного оснащення та ін. [252, п. 12]. Конкретний предмет утворюють фактичні дані про стан дотримання або наявності порушень вимог законодавства, котрі необхідно встановити під час проведення ревізії та перевірки на певних об'єктах контролю. Наприклад, конкретний предмет ревізії відображається у програмі ревізії, яка складається у ході її підготовки [262, п. 7], конкретний предмет перевірки пожежної і техногенної безпеки, цивільного захисту певної установи прописаний у посвідченні на проведення перевірки [263, Ч. II, п. 8], предмет перевірки суб'єкта господарювання щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства вказаний у направленні, яке державний інспектор отримує перед перевіркою [260, п. 4.1]. Під час розслідування злочинів

конкретний предмет контрольних дій визначається завданнями, що стосуються обставин кримінального правопорушення. Ревізії, перевірки дозволяють досліджувати фінансово-господарчу й іншу діяльність підприємств, установ, організацій з метою виявлення (підтвердження) фактів скоєння протиправних дій, встановлення часу, періоду та механізму їх вчинення, визначення розміру заподіяного матеріального збитку, способів, які застосовувалися для приховання слідів злочинної діяльності та ін. Конкретним предметом перевірок можуть стати факти порушення спеціальних та правових норм чинного законодавства, правових актів у певній галузі (наприклад, сфері цивільного захисту, техногенної та пожежної безпеки [253, п.п. 7, 12], використання бюджетних коштів [262, п. 1]), встановлення винних осіб тощо [262, п. 2].

Змістом проведення ревізій та перевірок є процедура, яка за своєю суттю співпадає із дослідженням будь-то людей, документів або інших матеріальних об'єктів.

Методами, що використовуються перевіряючими особами, є візуальне обстеження, обчислювання, співставлення, випробування, а в деяких випадках для встановлення властивостей речовин, матеріалів, товарів, стану об'єктів застосовуються лабораторні та інструментальні дослідження і випробування.

За *організаційними ознаками* ревізії та перевірки поділяють на планові і позапланові. Планові контрольні заходи здійснюються відповідно до попередньо розроблених і затверджених планів, застосовуються для рівномірного охоплення об'єктів, дотримання сталої періодичності перевірок, а також уникнення необґрунтованої повторюваності та дублювання контрольних заходів. Позаплановий відомчий контроль проводиться в строки, не передбачені затвердженим планом. Він здійснюється у зв'язку з нештатними обставинами, наслідком яких є негативні тенденції або за якими необхідно невідкладно прийняти адміністративне рішення, спрямоване на виправлення кризової ситуації. Так, позапланові перевірки ДСНС України проводяться через настання аварії,

смерті потерпілого внаслідок нещасного випадку або професійного захворювання, що було пов'язане з діяльністю суб'єкта господарювання [251, п. 2.5; 263, Ч. II, п. 13]. Позапланові перевірки органами ДСЕС України здійснюються залежно від санітарної та епідемічної ситуації, а також за повідомленнями підприємств, установ і організацій та за заявами громадян [247, п. 9]. Позапланова ревізія органами ДФІ проводиться у зв'язку із порушенням вимог закону при проведенні планової ревізії, реорганізації (ліквідації) підконтрольних установ та ін. В аспекті нашого дослідження важно позначити, що позапланові ревізії та перевірки проводяться за зверненням правоохоронного органу, в якому містяться факти, що свідчать про порушення підконтрольними установами законів України, перевірку додержання яких віднесено законом до компетенції органів державного контролю [259, ст. 2.2; 275, ст. 11].

Підстави проведення ревізій та перевірок поділяються на фактичні та правові. Фактичними підставами є необхідність реалізації відповідних планів, що складаються на певний термін (планові ревізії та перевірки), або наявність даних, з яких випливає необхідність проведення позапланових ревізій та перевірок як особливих форм контролю, пов'язаних із тим, що настала нестандартна ситуація: нещасний випадок, пожежа, епідемія та ін. (позапланова відомча ревізія, перевірка). Фактичними підставами для призначення ревізій під час кримінального провадження є дані, що свідчать про можливість встановлення певних злочинних дій у діяльності конкретних осіб шляхом проведення ревізії, або коли слід перевірити обставини, які мають значення для справи, встановлені під час проведення ревізії, що виконувалася раніше; клопотання підозрюваного про перевірку його показань шляхом дослідження первинних документів і облікових реєстрів, що спростовують пред'явлене обвинувачення; необхідність перевірки за первинними документами і обліковими реєстрами зізнання підозрюваного; обґрунтоване повідомлення експерта-бухгалтера про неможливість надати висновок без попереднього проведення ревізії [17, с. 229; 356, с. 9–10]. Правовими

підставами проведення ревізій та перевірок є: а) накази, що видаються у відомствах і службах, які здійснюють контрольні функції; б) звернення керівника правоохоронного органу або рішення суду [262, п. 28].

Суб'єктами проведення ревізій і перевірок є ревізори та перевіряючі особи. Ревізор – це службова особа, якій доручено проведення ревізії, тобто контролю фінансово-господарської діяльності певної установи, організації та ін. [325, с. 471]. Як правило, ревізором призначається співробітник ДФІ України або її територіального органу; нагляд (контроль) за додержанням і виконанням вимог законодавства у сферах пожежної і техногенної безпеки та цивільного захисту здійснює посадова особа ДСНС України [263, Ч. I, п. 7]; державний санітарно-епідеміологічний нагляд покладений на посадових осіб ДСЕС України [247, п. 6] та ін. Суб'єкти контролю є обізнаними особами у фінансовій, економічній, господарській, протипожежній сфері, з техніки безпеки та в інших галузях знань, що застосовують під час проведення ревізій та перевірок. У деяких випадках склад перевіряючих імперативно вказаний у нормативних актах. Так, відомче розслідування нещасного випадку або аварій здійснюється комісією, до якої входять керівник (спеціаліст) служби охорони праці підприємства, представник Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань за місцезнаходженням підприємства, представник первинної профспілки, представник підприємства та інші особи [264, п. 11]. Як ми вказували вище, із процесуальної точки зору суб'єкти перевірок можуть застосовувати як спеціальні, так і правові знання, а самі вони можуть бути заінтересованими в результатах розслідування або залежними від інших осіб, що необхідно враховувати під час оцінки та використання матеріалів ревізій і перевірок у кримінальному провадженні.

Документ, що складається за результатами проведення ревізій та перевірок, фіксує факт їх проведення і отримані результати. Вказаний підсумковий документ у нормативах іменується по-різному. В органах ДФІ України за результатами

ревізії складається «акт ревізії» [262, п. 3]; в органах ДСНС України проведена перевірка суб'єкта господарювання втілюється в «акті перевірки» або «довідці» про додержання (виконання) вимог законодавства у сферах пожежної і техногенної безпеки, цивільного захисту [126, п. 4.1; 263, Ч. III, п. 12]; за результатами розслідування складається «акт проведення розслідування (спеціального розслідування) нещасного випадку (аварії), що стався (сталася)» [264, п. 14]; після проведення контролю за дотриманням вимог природоохоронного законодавства складається «акт перевірки» [274]; результати проведених ревізій та перевірок державних закупівель викладаються в «акті» [262, п. 35; 275, ст.ст. 4, 5]; службовий документ, який підтверджує факт проведення документальної перевірки, містить її результати і є носієм доказової інформації про виявлені порушення вимог законодавства з питань державної митної справи, податкового, валютного та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, іменується «актом перевірки» [261, п. 3]. Як правило, акти перевірок мають уніфіковану форму бланків.

До актів та довідок додаються матеріали, на підставі яких був оформлений підсумковий документ: первинна документація або завірені копії документів, які засвідчують відповідні факти; результати оглядів (обстежень) територій, будівель, споруд та приміщень, контрольного обміру виконаних робіт; дані проведених лабораторних досліджень, експертиз, випробувань; довідки за результатами зустрічної звірки; письмові пояснення посадових осіб та працівників об'єкта контролю, причетних до виявлених порушень та ін.

О.П. Гришина стверджує, що акт ревізії, на відміну від висновку експерта, не містить вивідного знання, а являє собою просту констатацію фактів про фінансово-господарську діяльність підприємства, установи, організації [77, с. 161]. На нашу думку, це помилкове висловлення, оскільки констатуюча частина акта ревізії повинна містити висновок про наявність або відсутність порушень законодавства, а також у разі наявності – визначений в установленому

законодавством порядку розмір збитків, завданих державі чи об'єкту контролю внаслідок таких порушень [262, п. 35].

У зв'язку з розмаїттям підсумкових документів, що відбивають результати контрольних заходів, звертає увагу недоліки законодавчої техніці. Невдало сформульовані положення частин 2, 3 ст. 93 КПК України про витребування та отримання «висновків ревізій та актів перевірок», а також п. 4 ч. 2 ст. 99 КПК України, згідно з яким до документів як джерел доказів належать «висновки ревізій та акти перевірок». Як випливає із вищенаведеного, після проведення ревізії складається «акт ревізії», результати перевірок можуть оформлюватися «актами» або «довідками», а до підсумкового документа долучаються додатки. Тому вважаємо, що до ст.ст. 93, 99 КПК України слід внести поправки та замінити «висновки ревізій» і «акти перевірок» на більш загальний термін – «матеріали ревізій та перевірок» (див. додаток Б).

Доказове значення висновків ревізій та актів перевірок визначається тим, що вони згідно зі ст. 99 КПК України віднесені законодавцем до таких джерел доказів, як «документи». Як правильно вказує Г.М. Міньковський, матеріали ревізій і перевірок незалежно від того, за чією вимогою вони призначені, мають однакове доказове значення [359, с. 684].

Правова природа ревізій та перевірок може бути розглянута на двох рівнях. Перший рівень визначає законність здійснення певної форми контролю, проведення його строго до вимог законів (підзаконних нормативів). Наведені вище приклади проведення ревізій і перевірок відповідно до нормативів різних міністерств, служб та відомств свідчать про ретельну регламентацію цих форм контролю, починаючи від завдань, прав, обов'язків перевіряючих осіб, підготовки і проведення контролю, до складання підсумкового документа. Цей рівень характеризує ревізії та перевірки як спосіб державного (відомчого) контролю, що здійснюється з метою виконання завдань контрольно-ревізійної служби. У даному аспекті діяльність особи, яка проводить ревізію або перевірку, має загальний

характер та виконання нею своїх функціональних обов'язків обумовлюється завданнями контролюючих органів у цілому.

Другий рівень визначає кримінально-процесуальний статус ревізій та перевірок, який характеризує їх як спосіб встановлення обставин кримінального правопорушення. Не викликає сумніву адміністративно-правовий статус ревізій та перевірок як форм контролю, що здійснюються до початку і поза межами кримінального провадження. Щодо процесуального статусу ревізій та перевірок, які проводяться під час досудового слідства, то в літературі (в основному щодо ревізій) існують протилежні думки, які можна об'єднати у три групи:

1. Проведення ревізії – процесуальна дія. Так, А.В. Дулов [95, с. 102–104], В.І. Галушкин та В.В. Степанов [58, с. 47], Ю.О. Калінкін [132, с. 59], Г.М. Міньковський [214, с. 89], І.М. Сорокотягін [338, с. 21–22], Л.Г. Шапіро [386, с. 137–138] вважають, що проведення ревізії у кримінальному судочинстві слід визнавати самостійною формою використання спеціальних знань, яка у випадку призначення слідчим, прокурором втрачає адміністративний характер і перевтілюється із засобів господарського контролю на кримінально-процесуальну дію, тому що передбачена процесуальним законом. П.П. Іщенко [121, с. 11], З.П. Клімова [141, с. 6–7], Б.В. Романюк [296, с. 75] посилюють цю позицію, вказуючи, що проведення ревізії є слідчою дією.

2. Проведення ревізії – змішана процесуальна та адміністративна дія. Т.М. Арзуманян, В.Г. Танасевич [12, с. 12], О.О. Бондаренко [32, с. 152], А.М. Гольдман [66, с. 37], Г.М. Міньковський [214, с. 89], Г.Г. Мумінова-Савіна [225, с. 34], С.С. Остроумов, С.П. Фортинський [237, с. 187, 257–258], О.В. Селіна [312, с. 26], Л.О. Сергєєв [316, с. 12–15] стверджують про змішану процесуальну природу ревізії, яка є дією адміністративно-правового характеру, котра здійснюється у кримінально-процесуальній формі. Потрапляючи до сфери кримінального судочинства, ревізія перевтілюється у спосіб збирання доказів у

справі, який полягає в перевірці слідчим чи прокурором за допомогою ревізора господарської та фінансової діяльності установи, підприємства або організації.

П.П. Іщенко [121, с. 10], Л.О. Сергєєв [316, с. 16, 84–85], І.Л. Петрухін [239, с. 61–62] вказують, що оскільки вимога слідчого про проведення ревізії адресується певній посадовій особі, яка повинна призначити ревізора, то між слідчим та цією посадовою особою виникають процесуальні відносини. Що ж стосується ревізора, то його діяльність не є процесуальною та здійснюється в межах адміністративно-правового регулювання. Докази збирає не ревізор, а слідчий, який за допомогою ревізії отримує матеріали і шляхом їх вивчення встановлює фактичні дані про обставини злочину, що мають значення судових доказів. Таким чином, автори вважають, що процесуальним способом збирання доказів є не проведення ревізії як такої, не дії ревізора, а діяльність слідчого, що спрямована на проведення ревізії і використання у процесі розслідування акту ревізії.

З даною точкою зору не погоджуються В.Д. Арсеньєв та В.Г. Заблоцький, які відзначають, що вимога про проведення ревізії спочатку дійсно адресується посадовій особі, а не ревізору, але в подальшому після призначення ревізора відносини виникають безпосередньо між ним та слідчим. На думку авторів, особа, яка відповідає за проведення ревізії, є певним посередником між слідчим та ревізором, функції якої обмежуються лише наданням ревізора в розпорядження слідчого [15, с. с. 75–76]. Однак слід зазначити, що у ревізора не з'являються ознаки самостійного процесуального суб'єкта. Він є лише учасником збирання доказів (або їх надання) та перевірки (дослідження) і оцінки матеріалів, що в подальшому отримують статус судових доказів. Діяльність ревізора при цьому має непроцесуальний характер.

3. Проведення ревізії – не процесуальна, а адміністративна дія. В.М. Галкін [57, с. 23], Г.І. Грамович [70, с. 18], О.М. Гольдман [66, с. 34], Н.Я. Дондик [93, с. 11], О.П. Гришина [77, с. 161], Ю.К. Орлов [236, с. 43], П.К. Пошюнас [267,

с. 46, 48], М.О. Селіванов [309, с. 4], О.В. Селіна [312, с. 26], В.В. Шадрін [384, с. 103], С.А. Шейфер [391, с. 70–71], М.Г. Щербаковський та О.А. Кравченко [406, с. 54] та інші правники вважають, що ревізії не мають ознак процесуальної дії, оскільки процесуальний закон не регламентує порядок їх проведення. Тому вони лежать за межами кримінально-процесуальної діяльності і мають адміністративно-правовий характер. Обґрунтовується це, по-перше, тим, що ревізори не є суб'єктами кримінального провадження, у зв'язку з чим не мають будь-яких прав, не мають обов'язків та не несуть відповідальності за свої дії; по-друге, посадові особи, які проводять ревізії та перевірки, виконують доручення і підпорядковуються безпосередньо посадовій особі контролюючого органу [259, п. 2.1]. М.І. Камлик [134, с. 223] і В.Д. Понікаров [22, с. 98] відзначають, що ревізор, виконуючи службове доручення, підпорядковується не слідчому, а керівнику організації, який призначає ревізію і керує діями ревізора. Ми підтримуємо твердження О.О. Бондаренка, що в даних випадках між слідчим та ревізором (перевіряючим) процесуальних відносин не виникає [32, с. 102]. Права і обов'язки ревізора (перевіряючого) ґрунтуються на нормах адміністративного права. При цьому використовується існуючий адміністративно-правовий інститут в інтересах розслідування кримінальних справ.

Останню думку поділяють Г.А. Атанесян [18, с. 9–10], В.М. Глібко, А. Євтушенко [63, с. 39], Г.Г. Зуйков [234, с. 117], В.М. Махов [208, с. 207], Г.М. Міньковський [359, с. 374] та інші вчені, які пишуть, що ревізія є інститутом адміністративного права, а ревізор – суб'єктом адміністративно-правових відносин. В. Глібко і О. Євтушенко звертають увагу, що ревізія, яка проводиться за постановою слідчого, є засобом перевірки і додаткового підтвердження у справі інформації, отриманої із процесуальних та інших джерел, даними облікової документації підприємства [63, с. 39].

Проведений аналіз думок науковців дозволяє зробити висновок, що для визначення процесуальної природи ревізій та перевірок необхідно розчленувати

вимоги сторін обвинувачення і захисту про надання висновків ревізій та актів перевірок згідно зі ст. 93 КПК України від безпосереднього проведення цих видів контролю.

Витребування матеріалів ревізій та перевірок входять до компетенції певних учасників кримінального процесу, регламентовані КПК України і тому відносяться до процесуальних дій. Л.М. Лобойко вказує, що кримінально-процесуальні дії – це дії, врегульовані нормами кримінально-процесуального права, що проводяться в межах чинності кримінально-процесуального закону, визначеної законом компетенції та в часових межах кримінального процесу, результати яких мають самостійне юридичне значення [184, с. 235]. Як впливає з цього визначення, процесуальні дії характеризуються двома ознаками. По-перше, вони здійснюються учасниками кримінального провадження і судом. По-друге, процесуальні дії є способами забезпечення процесуальних прав. Як суд, так і сторони можуть здійснювати у кримінальному процесі не всі дії, які здадуться їм придатними, а тільки ті, на які уповноважені законом, тобто які відповідають їх процесуальним правам. Відносно ревізій та перевірок закон регламентує порядок прийняття процесуального рішення про витребування певних форм контролю, але не визначає порядку проведення ревізій і перевірок. У процесуальній формі фіксується не хід дій відповідних обізнаних осіб зі складання документів, а лише підстави для цих дій і їх результати (висновки). Тому витребування матеріалів ревізій та перевірок безумовно є кримінально-процесуальними діями, оскільки вони впливають із прав сторони обвинувачення та сторони захисту, що закріплені у процесуальному законі [296, с. 53].

Проведення ревізій та перевірок кримінально-процесуальне законодавство не регламентує. Ревізії та перевірки лежать за рамками кримінального процесу і являють собою адміністративно-господарську діяльність, що регулюється відомчими актами [359, с. 374]. Необхідно враховувати, що відомчі ревізії та перевірки регулярно проводяться поза кримінальним провадженням, незалежно

від слідчого і не регламентуються КПК України. Таким чином, поняття «проведення ревізій та перевірок» є сукупністю двох пов'язаних, але незалежних складових – кримінально-процесуальної, що регламентується процесуальним законом і відображає права сторін кримінального провадження, та адміністративної, що визначається відомчими нормативами щодо безпосереднього проведення ревізій та перевірок.

Як вказувалось вище, процесуальними підставами проведення контрольних заходів є «звернення правоохоронного органу» або «рішення суду» [262, п. 27, 28]. Свої дії слідчий, прокурор, суд реалізують відповідно до ст. 110 КПК України через процесуальні рішення, які є правовими актами [43, с. 781]. У кримінальному провадженні процесуальне рішення органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду – це оформлений відповідно до вимог закону правовий акт, який містить відповіді на правові питання, що виникають у ході кримінального провадження [159, с. 316]. Отже, процесуальне рішення – це правозастосовний акт владно-розпорядчого характеру, виражений у встановленій законом формі, пов'язаний з вирішенням правових питань, що виникають у процесі кримінального провадження та містять владні приписи щодо вчинення певних правових дій чи настання певних правових наслідків [10, с. 8–9]. Рішення суду втілюється в ухвалі, а слідчого та прокурора – у постанові. Однак у кримінальному процесуальному кодексі законодавцем скасована можливість винесення слідчим та прокурором постанови про призначення ревізій та перевірок. Водночас сучасна практика свідчить про необхідність здійснення певних форм контролю, які до початку кримінального провадження не були проведені. Не випадково 96 % опитаних слідчих вважають неправильним рішення законодавця про скасування у ст. 40 КПК України права слідчого на призначення ревізій та перевірок (див. додаток А). У сучасних умовах вимога слідчого та прокурора щодо проведення ревізій і перевірок та надання їх результатів відрізняється від вимог сторін, викладених у ст. 93 КПК України.

Йдеться не просто про подання документів, вже існуючих та складених поза зв'язком із досудовим розслідуванням, а про доручення скласти такі документи саме в інтересах кримінального провадження. Вважаємо, що прокурор та слідчий в даному випадку мають звернутися з клопотанням до слідчого судді щодо проведення ревізій або перевірок.

Отримання матеріалів ревізій та перевірок залежить від часу їх надання і може здійснюватися такими способами:

1. До початку кримінального провадження.

1.1. Отримання матеріалів відомчих ревізій, перевірок разом із повідомленням посадових осіб органів державних контролюючих органів про виявлення фактів злочинних порушень (ст. 214 КПК України). Службові, відомчі ревізії та перевірки (планові і позапланові) проводяться в межах адміністративно-господарської діяльності на об'єктах контролю для рішення завдань, що закріплені відповідними нормативними актами. Коли ревізією та перевіркою виявлено порушення, за які передбачено кримінальну відповідальність або які містять ознаки корупційних правопорушень, матеріали таких ревізій передаються до правоохоронних органів [250, п. 4; 262, п. 48]. У цієї ситуації отримані матеріали ревізій та перевірок є первинною (сигнальною) кримінально-релевантною інформацією, що надходить до правоохоронних органів та вимагає початку кримінального провадження.

1.2. Отримання матеріалів відомчих ревізій, перевірок разом із заявою або повідомленням представника юридичної особи (організації, установи, підприємства та ін.), де здійснювались ревізії та перевірки, якими виявлені злочинні порушення, що завдали майнової шкоди (ст. 214 КПК України).

1.3. Отримання слідчим матеріалів ревізій, перевірок, проведених за завданнями посадових осіб відповідних оперативних підрозділів, разом із заявою (рапортом) уповноваженої особи правоохоронного органу (ст. 214 КПК України). Вказані ревізії та перевірки проводяться за зверненням правоохоронних органів

поза межами кримінального провадження. Підставами проведення ревізій вважаються письмове доручення, вимога, пропозиція керівника правоохоронного органу. Так, відповідно до чинного міжвідомчого акта, за зверненням керівника правоохоронного органу організовується проведення планових та позапланових ревізій [259, п. 2.3]. Планові ревізії об'єкта контролю включаються до плану контрольно-ревізійної роботи контролюючого органу на наступний плановий період. Позапланові виїзні ревізії проводять на підставі інформації про факти, що свідчать про порушення підконтрольною установою законів. Правовою підставою є рішення суду про дозвіл на проведення ревізії [262, п.п. 28, 29]. У вказаній ситуації під «інформацією» про факти правопорушення, на наш погляд, маєтись на увазі в першу чергу первинна інформація, отримана в ході оперативно-розшукової діяльності, а засобом перевірки такої інформації та встановлення ознак злочину є залучення спеціалістів ДФІ України для проведення ревізій.

2. Після початку кримінального провадження.

2.1. Отримання матеріалів ревізій та перевірок, проведених за рішенням суду, ініційованих сторонами кримінального провадження. Причини, з яких ревізія призначається після початку кримінального провадження, можуть бути наступними: у слідчого є дані про те, що особа, якій винесена підозра, будучи пов'язана з різними підприємствами цивільно-правовими або трудовими відносинами, в різний час вчинила на цих підприємствах розкрадання матеріальних цінностей і грошових коштів.

2.2. Отримання слідчим, прокурором матеріалів ревізій та перевірок шляхом витребування (ст. 93 КПК України). Здійснюється в тих випадках, коли ревізії та перевірки були проведені, але їх результати в матеріалах кримінального провадження відсутні. Оскільки акти ревізій та перевірок існують у готовому вигляді, приєднання їх до справи обмежується лише витребуванням документальних носіїв результатів їх виконання.

2.3. Витребування та отримання стороною захисту матеріалів проведених

ревізій, перевірок (ст. 93 КПК України) та надання їх слідчому, прокурору (ст. 42 КПК України) для включення до матеріалів кримінального провадження.

Відсутність у КПК України процесуальної фігури ревізора і перевіряючого призводить до дискусії з приводу їх правового статусу. Неминуче виникає питання, в якій якості виступають у кримінальному судочинстві особи, які проводили перевірки. А.В. Дулов вказує, що «виходить досить дивна картина – ревізія у процесі розслідування, це процесуальна дія, а проводить її особа, яка не передбачена кримінальним процесом як самостійна процесуальна фігура» [95, с. 104]. Відзначена багато років тому проблема залишається актуальною і в нинішній час. Розглянемо статус у кримінальному провадженні обізнаних осіб, які проводять ревізії та перевірки. У літературі висловлена думка про те, що при проведенні ревізії за дорученням правоохоронних органів ревізор набуває статусу кримінально-процесуальної фігури [295, с. 170]. Вважаємо це твердження помилковим. У ст. 3 КПК України серед учасників кримінального провадження ні «ревізор», ні «особа, яка проводить перевірку» не згадуються, хоча ці особи залучаються для вирішення питань, що вимагають застосування спеціальних знань.

У зв'язку із відсутністю у процесуальному законі відповідних учасників, В.І. Галушкін і В.В. Степанов пропонують закріпити права та обов'язки особи, яка проводить ревізію або перевірку в рамках кримінального процесу. Вказується на необхідність вставлення підстав, за якими ревізору, перевіряючому може бути заявлений відвід як з боку сторони захисту, так і обвинувачення, що особливо важливо у разі залучення до перевірки обізнаної особи, яка не працює в державних контрольних органах [58, с. 98–101]. У зв'язку з цим, В.Г. Дрейден зазначає, що, незважаючи на відсутність процесуальних вимог, слідчий повинен встановити, чи не існують обставини, що перешкоджають об'єктивному проведенню ревізії уповноваженою для її проведення особою. Якщо буде встановлена некомпетентність ревізора або заінтересованість його в результатах

перевірки, слідчий повинен вимагати його заміни. Якщо ревізор або перевіряючий знаходиться в службовій або іншій залежності від особи, яка перевіряється, він не може бути залучений до проведення перевірки [94, с. 25]. Із вказаними пропозиціями не можна погодитися [169].

Як нами зазначалось, безпосереднє проведення ревізій та перевірок – адміністративна дія. Ні ревізор, ні перевіряючий учасниками процесу не являються, тому закріплювати за ним права та обов'язки немає необхідності. Крім того, у разі проведення ревізій і перевірок за рішенням суду, ініційованого слідчим, прокурором, стороною захисту, призначення безпосередньо обізнаної особи (осіб), яким доручаються контрольні заходи, здійснюється відповідними контролюючими органами. Слідчому заздалегідь не відома особа ревізора або перевіряючого. Однак після отримання матеріалів ревізії та перевірок, проведених як до, так і під час перебігу кримінального провадження, ревізори та перевіряючі можуть бути допитані слідчим, прокурором, судом щодо обставин проведеної ними перевірки чи ревізії. У цьому разі обізнані особи стають такими учасниками кримінального провадження, як свідки, з правами та обов'язками, що впливають із цього статусу [359, с. 235]. У результаті допиту за допомогою відповідного спеціаліста можуть бути встановлені обставини, що дозволять оцінити компетентність перевіряючого, повноту проведеної перевірки, відповідність її вимогам відомчих та законодавчих актів. Крім того, під час допиту можна виявити наявність або відсутність фактів щодо сумніву в об'єктивності та достовірності проведеного контрольного заходу: заінтересованість фахівця в результатах кримінального провадження, службова, матеріальна залежність від осіб, які перевіряються, родинні зв'язки та ін.

До ревізій близьким є аудит, який сформувався і дістав розвиток як підприємницька діяльність із незалежної перевірки бухгалтерського обліку та фінансової (бухгалтерської) звітності організацій і індивідуальних підприємців відповідно до Закону України «Про аудиторську діяльність» [271]. Згідно зі ст. 3

цього Закону, аудит – це перевірка даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою висловлення відповідності вимогам законів України, положень (стандартів) бухгалтерського обліку або інших правил. Незалежність аудитора обумовлюється тим, що він не є співробітником державної установи, не підлеглий контрольно-ревізійним органам, дотримується стандартів професійного аудиторського об'єднання (асоціації), не має на підприємствах, що перевіряються, ніяких майнових або особистих інтересів.

Практиці відомі поодинокі випадки, коли висновки аудиторських перевірок подавались до правоохоронних органів за ініціативою керівника організації, в якій проводилась аудиторна перевірка, а за її результатами була встановлена заподіяна організації шкода [44, с. 66]. Однак це здійснювалось замовником аудиту. Водночас в інтересах боротьби зі злочинністю слід вирішити питання, пов'язане з інформуванням аудитором (аудиторською фірмою) правоохоронних органів про виявлені у процесі аудиторської перевірки ознаки злочинів. Закон України «Про аудиторську діяльність» прямо не передбачає обов'язок аудиторів інформувати правоохоронні органи у випадку виявлення ознак злочину. Професійний обов'язок вимагає їх зберігати таємницю про операції юридичних і фізичних осіб, яким надавались аудиторські послуги. По суті, законодавець установив «імунітет» аудиторів, які не представляють до правоохоронних органів інформацію і матеріали у зв'язку з виявленням ознак економічних злочинів. Такий підхід викликає принципові заперечення, обумовлені тим, що в такий спосіб порушуються основи рівності всіх громадян перед законом. Це приводить до підриву як правових, так і моральних підвалин суспільства. У зв'язку з викладеним, вважаємо за необхідне внести до Закону України «Про аудиторську діяльність» відповідні доповнення про те, що якщо в процесі аудиту виявлені порушення, за які передбачено кримінальну відповідальність або які містять

ознаки корупційних правопорушень, аудитори (аудиторські фірми) зобов'язані передати аудиторські висновки до правоохоронних органів.

З урахуванням викладеного у підрозділі можна запропонувати законодавчі уточнення і доповнення до ст. 19 Закону України «Про аудиторську діяльність» та ст.ст. 39, 40, 93, 99 КПК України (див. додаток Б).

Висновки до другого розділу

1. З метою дотримання конституційних прав громадян рекомендовано компенсувати витрати сторони захисту на проведення експертизи, по-перше, з Державного бюджету України у випадку закриття кримінального провадження у разі встановлення відсутності події, а в діянні – складу кримінального правопорушення, не доведення винуватості особи, винесення судом виправдувального вироку, по-друге, особою, яка надала завідомо неправдиве повідомлення про вчинений злочин.

2. У процесуальному законі слід передбачити можливість надання об'єктів, що знаходяться у розпорядженні слідчого (прокурора), стороні захисту для проведення експертизи залученим нею експертом з наступним ознайомленням сторони обвинувачення із питаннями експерту та його висновком. Для дотримання паритету сторін та об'єктивізації кримінального провадження необхідно під час досудового розслідування надати право: потерпілому самостійно залучати експерта; особам, за ініціативою яких проводиться експертиза, які направляються на експертизу або від яких відбираються зразки, – знайомитися з постановою про залучення експерта, ставити питання, надавати додаткові матеріали; у судовому розгляді – суду за наявності підстав, передбачених ст. 242 КПК України, надати право з власної ініціативи доручати проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам. Під час вирішення слідчим, прокурором питання щодо зупинення досудового

розслідування, а судом – винесення рішення про застосування, зміну, продовження чи скасування щодо особи примусових заходів медичного характеру замість отримання непроцесуальних медичних висновків, висновків лікувальної установи чи комісії лікарів-психіатрів пропонується проводити судово-медичну чи судово-психіатричну експертизу.

3. Напрямами реалізації принципу змагальності в судово-експертній галузі є збільшення альтернативних експертиз, виконаних приватними експертами, які не залежать від органів юстиції та правоохоронних, силових відомств (служб), а також скасування державної монополії на проведення криміналістичних, судово-медичних та судово-психіатричних експертиз.

4. Спеціаліст у кримінальному провадженні виконує дві функції: 1) технічне та організаційно-тактичне сприяння сторонам і суду у збиранні (пошуку та виявленні, фіксації, вилученні, збереженні) та попередньому дослідженні доказів; 2) надання пояснень, які включають консультації та довідки, у тому числі з юридичних питань. Довідки стосуються спеціальних відомостей загального характеру безвідносно до обставин кримінального провадження. Консультація – це порада спеціаліста, яка надається на підставі ознайомлення із матеріалами кримінального провадження і торкається обставин, безпосередньо пов'язаних із розслідуваною подією. Перекладач, судово-медичний експерт, педагог, психолог, лікар є спеціалістами, по відношенню до яких законодавець безпосередньо вказав їх професію.

5. Умовами допустимості та доказового значення висновків, наданих підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим, свідком на основі спеціальних знань, є: наявність у особи спеціальних знань; формулювання висновків у межах компетенції; обґрунтування висновків встановленими у кримінальному провадженні фактами та загальновідомими серед фахівців певного профілю положеннями; супровід висновків посиланнями на літературні, службові, нормативні та інші джерела, що містять спеціальні дані; відсутність необхідності

проведення експертного дослідження будь-яких об'єктів, а для заінтересованих у результаті кримінального провадження осіб – участь під час допиту спеціаліста в тій галузі спеціальних знань, які використовуються допитуваними для формулювання умовиводів.

6. Виділено критерії, що обумовлюють залучення перекладача до кримінального провадження:

1) процесуальні умови залучення перекладача – не розуміння учасником провадження усної чи письмової державної мови;

2) процесуальні вимоги до перекладача як учасника процесу: незаінтересованість у результатах кримінального провадження, незалежність від учасників кримінального провадження або їх родичів, відсутність суміщень із функціями інших учасників кримінального провадження, досягнення шістнадцятирічного віку;

3) вимоги до перекладача як обізнаної особи: компетенція, тобто володіння усною та письмовою мовою судочинства, усною, письмовою, дактильною чи жестомімічною мовою, необхідною для перекладу; наявність навиків перекладу;

4) процесуальні підстави залучення особи як перекладача: винесення постанови слідчим, прокурором, ухвали слідчим суддею, судом або укладання договору зі стороною захисту, потерпілим.

7. Рекомендовано створення державного Реєстру судових перекладачів, до якого слід включити дані щодо професійних перекладачів, котрі мають досвід участі у кримінальних провадженнях, володіють навиками перекладу, знаються на юридичній термінології, перевірені у компетентності.

8. Під час участі педагога чи психолога у процесуальних діях за участю малолітніх або неповнолітніх вирішуються: 1) процесуальні завдання, спрямовані на отримання достовірних доказів; 2) тактичні завдання, що спрямовані на підготовку процесуальної дії, її проведення, фіксацію та оцінку отриманих результатів; 3) спеціальні завдання, пов'язані із охороною психічного здоров'я

малолітнього або неповнолітнього від негативного впливу незвичайної для них обстановки. Педагога або психолога слід обов'язково залучати під час допиту неповнолітнього незалежно від стадії кримінального провадження, його процесуального статусу та віку.

9. Витребування матеріалів ревізій та перевірок є процесуальною дією, яка здійснюється сторонами та судом, а безпосереднє їх проведення відноситься до контрольних адміністративних заходів. Під час розслідування злочинів конкретний предмет ревізій та перевірок визначається завданнями, що включають встановлення фактів порушення спеціальних та правових норм чинного законодавства, а також винних осіб. Ревізор та перевіряючий не є особливими суб'єктами кримінального провадження, а можуть бути допитані як свідки. Для уніфікації всіх видів перевірок результати контрольних заходів слід іменувати «матеріали ревізій та перевірок». Запропоновано обов'язково передавати аудиторські висновки до правоохоронних органів, якщо в процесі аудиту були виявлені порушення, за які передбачено кримінальну відповідальність або які містять ознаки корупційних правопорушень.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та запропоноване нове вирішення наукового завдання, що полягає у розробці організаційно-правових засад інституту обізнаних осіб у кримінальному провадженні на підставі комплексного підходу до цієї проблеми. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки і пропозиції, що мають певний ступінь новизни.

1. Виділено п'ять історичних етапів становлення інституту обізнаних осіб в залежності від формування процесуальних правил їх залучення до кримінального провадження і ролі результатів діяльності у доказуванні: 1) кінець XVII ст.–1864 р., 2) 1864–1922 рр., 3) 1922–1960 рр., 4) 1960–2012 рр., 5) з 2012 р. – до сьогодні.

2. Доведено, що спеціальні знання – це знання з будь-якої галузі людської діяльності за виключенням права, що застосовуються обізнаними особами, залученими у кримінальне провадження в межах своєї компетенції. Спеціаліст для надання пояснень та перевіряючий під час здійснення перевірки можуть застосовувати правові знання.

Обізнана особа – це людина, яка в результаті професійного освітянського або самостійного навчання та досвіду оволоділа спеціальними знаннями у певній галузі людської діяльності та навичками щодо їх застосування, безпосередньо або опосередковано, у процесуальній або непроцесуальній формах, обов'язково або на розсуд уповноваженої особи (органу) залучається під час досудового розслідування або судового розгляду з метою сприяння щодо рішення завдань кримінального провадження, а надані нею відомості, висновки та документи використовуються як джерела доказів або орієнтуючої інформації.

3. Розроблено класифікацію обізнаних осіб залежно від участі у процесуальних діях та правової врегульованості їх діяльності:

1) особи, які беруть участь у процесуальних діях:

– діяльність процесуально регламентована: експерт; спеціаліст; перекладач; підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий, які володіють спеціальними знаннями;

– діяльність процесуально неврегульована: судово-медичний експерт, педагог, психолог та лікар;

2) особи, які не беруть участі у процесуальних діях:

– результати діяльності процесуально регламентовані: ревізор, перевіряючий, медичний працівник, психіатр;

– діяльність процесуально нерегламентована: особи, що надають консультації, проводять попередні дослідження об'єктів або перевірку об'єктів та осіб за криміналістичними обліками.

4. З метою реалізації засад змагальності у кримінальному провадженні запропоновано:

1) збирання доказів стороною захисту проводити з обов'язковою фіксацією у протоколі, який підписується адвокатом, учасниками заходів, двома незаінтересованими особами;

2) надати право суду з власної ініціативи вживати заходів для отримання і перевірки доказів, включаючи доручення щодо проведення експертизи;

3) компенсувати витрати сторони захисту на проведення експертизи з Державного бюджету України у випадку закриття кримінального провадження згідно з п.п. 1-3 ч. 1 ст. 284 КПК України, винесення судом виправдувального вироку або особою, яка надала завідомо неправдиве повідомлення про вчинений злочин;

4) надати право: витребувати об'єкти, що перебувають у розпорядженні слідчого, стороною захисту для проведення експертизи; самостійно залучати експерта потерпілим; ознайомитися з постановою слідчого про залучення експерта, ставити питання, давати додаткові матеріали особами, за ініціативою яких проводиться експертиза, які направляються на експертизу або від яких відбираються зразки;

5) рішення про зупинення досудового розслідування, застосування, зміну, продовження чи скасування щодо особи примусових заходів медичного характеру приймати за результатами проведення судово-медичної чи судово-психіатричної експертиз.

Встановлено, що напрямами реалізації засади змагальності в судово-експертній галузі є збільшення альтернативних експертиз, виконаних приватними експертами, які не залежать від органів юстиції та правоохоронних, силових відомств (служб), а також скасування державної монополії на проведення криміналістичних, судово-медичних та судово-психіатричних експертиз.

5. З'ясовано, що спеціаліст у кримінальному провадженні виконує дві функції: а) технічне та організаційно-тактичне сприяння сторонам і суду у збиранні доказів; б) надання пояснень, які включають консультації та довідки, зокрема з юридичних питань. Довідки стосуються спеціальних відомостей загального характеру, а консультації надаються на підставі ознайомлення з матеріалами кримінального провадження і стосуються обставин розслідуваного злочину. Перекладач, судово-медичний експерт, педагог, психолог, лікар є спеціалістами, щодо яких законодавець безпосередньо вказав їх професію.

6. Обґрунтовано умови допустимості та доказового значення висновків, наданих обізнаними підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим, свідком: наявність у особи спеціальних знань; формулювання висновків у межах компетенції; обґрунтування висновків встановленими у кримінальному провадженні фактами та загальновідомими серед фахівців положеннями; посиланнями на літературні, службові, нормативні та інші джерела; відсутність необхідності проведення експертного дослідження об'єктів, а для заінтересованих осіб – участь спеціаліста під час допиту.

7. Сформульовано критерії залучення перекладача у кримінальне провадження, які включають: процесуальні умови (нерозуміння учасником провадження усної чи письмової державної мови); процесуальні вимоги як до учасника про-

цесу (незаінтересованість, незалежність, відсутність суміщень у кримінальному провадженні, досягнення 16-річного віку); вимоги до обізнаної особи (володіння усною та письмовою мовою судочинства, усною, письмовою, дактильною чи жестомімічною мовою, необхідною для перекладу; наявність навичок перекладу); процесуальні підстави залучення (винесення постанови, ухвали або укладання договору). Запропоновано створення державного Реєстру судових перекладачів, до якого включити дані щодо професійних перекладачів, які знаються на юридичній термінології, перевірені на компетентність.

8. Визначено, що для участі у проведенні процесуальних дій з малолітніми та неповнолітніми слід залучати психолога, який має досвід роботи у тій віковій групі, до якої належить малолітній або неповнолітній, і лише як виняток – педагога. Педагог чи психолог у процесуальних діях вирішують:

- 1) процесуальні завдання щодо отримання достовірних доказів;
- 2) тактичні завдання з підготовки процесуальних дій, їх провадження, фіксації та оцінки отриманих результатів;
- 3) спеціальні завдання з охорони психічного здоров'я малолітнього або неповнолітнього від негативного впливу незвичайної для них обстановки.

Педагога або психолога слід обов'язково залучати під час допиту неповнолітнього незалежно від стадії кримінального провадження, його процесуального статусу та віку.

9. Доведено, що витребування матеріалів ревізій та перевірок є процесуальною дією, а їх проведення належить до адміністративних заходів. Під час розслідування злочинів конкретним предметом ревізій та перевірок є факти порушення спеціальних та правових норм, а також встановлення винних осіб. Ревізора та перевіряючого допитують як обізнаних свідків. Запропоновано обов'язково передавати аудиторські висновки до правоохоронних органів, якщо у процесі аудиту виявлено порушення, за які передбачено кримінальну відповідальність або які містять ознаки корупційних правопорушень.

10. Розроблено проекти статей до КПК України: «Педагог, психолог», «Права потерпілого, підозрюваного при залученні експерта»; обґрунтовано зміни до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»; ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»; ст. 19 Закону України «Про аудиторську діяльність»; ст. 185-8 Кодексу України про адміністративні правопорушення; ст.ст. 29, 36, 40, 68, 69, 79, 93, 99, 122, 226, 227, 243, 244, 280, 303, 332, 354, 368, 491, 514, 515 КПК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абшилава Г. В. Процессуально-правовые и гуманитарные проблемы участия переводчика в уголовном судопроизводстве России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Г. В. Абшилава ; Всерос. науч.-исслед. ин-т. – М., 2005. – 241 с.
2. Абшилава Г. Об обстоятельствах, исключающих участие переводчика в производстве по уголовному делу / Г. Абшилава // Уголовное право. – 2004. – № 4. – С. 58–59.
3. Авдєєва Г. К. Проблеми гармонізації законодавства України у галузі судової експертизи із законодавством країн Європейського Союзу / Г. К. Авдєєва // Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5 грудня 2014 р.) – Х. : ХНУВС, 2014. – С. 333–335.
4. Аверьянова Т. В. Субъекты экспертной деятельности / Т. В. Аверьянова // Вестник криминалистики / под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Спарк, 2001. – Вып. 2. – С. 29–37.
5. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : НОРМА, 2006. – 480 с.
6. Адаменко В. Д. Советское уголовно-процессуальное представительство / В. Д. Адаменко. – Томск : Томский гос. ун-т, 1978. – 236 с.
7. Алейніков Г. І. Принцип змагальності сторін та діяльність адвоката-захисника щодо збирання доказів у досудовому слідстві / Г. І. Алейніков // Підприємство, господарство і право. – 2002. – № 1. – С. 87–89.
8. Александров А. С. Диспозитивность в уголовном процессе : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / А. С. Александров ; Нижегород. высш. шк. милиции. – Н. Новгород, 1995. – 27 с.
9. Алексеев Н. С. Очерк развития науки советского уголовного процесса /

Н. С. Алексеев, В. Г. Даев, Л. Д. Кокорев. – Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 1980. – 250 с.

10. Аленін Ю. П. Прийняття процесуальних рішень за новим кримінальним процесуальним законодавством України : посібник / Ю. П. Аленін, В. Г. Пожар, І. В. Гловюк та ін. – Одеса : Фенікс, 2012. – 138 с.

11. Андриенко Е. В. Социальная психология : пособие / Е. В. Андриенко. – М. : Изд. центр «Академия», 2012. – 264 с.

12. Арзуманян Т. М. Бухгалтерская экспертиза при расследовании и судебном разбирательстве уголовных дел / Т. М. Арзуманян, В. Г. Танасевич. – М. : Юрид. литература, 1975. – 119 с.

13. Ароцкер Л. Е. Права, обязанности и роль специалиста при производстве следственных и судебных действий / Л. Е. Ароцкер // Вопросы криминалистики : сб. науч. тр. – М. : Госюриздат, 1962. – Вып. 6–7. – С. 46–54.

14. Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Л. Е. Ароцкер. – М. : Юрид. литература, 1969. – 120 с.

15. Арсеньев В. Д. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заблоцкий. – Красноярск : Красноярский гос. ун-т, 1986. – 152 с.

16. Артикул воинский (1715 г., апреля 26) (Извлечение) // Хрестоматия по истории государства и права России / Ю. П. Титов. – М. : Проспект, 2000. – 472 с.

17. Атанесян Г. А. Судебная бухгалтерия : учебник / Г. А. Атанесян, С. П. Голубятников. – М. : Юрид. литература, 1989. – 352 с.

18. Атанесян Г. А. Формы применения специальных бухгалтерских познаний в советском уголовном процессе : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Г. А. Атанесян ; Моск. гос. ун-т. – М., 1977. – 24 с.

19. Багдасаров Р. В. Принцип состязательности в уголовном процессе

России и стран Европейского Союза / Р. В. Багдасаров. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 216 с.

20. Багдасаров Р. В. Принцип состязательности в уголовном процессе России и странах Европейского Союза : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Р. В. Багдасаров ; Московская акад. экономики и права . – М., 2005. – 28 с.

21. Базась М. Ф. Методика та організація фінансового контролю : підручник / М. Ф. Базась. – К. : МАУП, 2004. – 440 с.

22. Бандурка А. М. Судебная бухгалтерия / А. М. Бандурка, А. А. Бандурка, В. А. Лукин, В. Д. Поникаров и др. – Х. : Титул, 2007. – 468 с.

23. Барабаш А. С. Природа российского уголовного процесса, цели уголовно-процессуальной деятельности и их установление : учебник / А. С. Барабаш. – СПб. : Изд. Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 257 с.

24. Баршев Я. Основания уголовного судопроизводства сї примененіємъ къ російскому уголовному судопроизводству [Электронный ресурс] / Я. Баршев. – СПбгъ: Тип. II Отд. Е. И. В. Канцеляріи, 1841. – 324 с. – Режим доступа : <https://www.litres.ru/yakov-barshev/osnovaniya-ugolovnogo-sudoproizvodstva-s-primeneniem-k-rossiyskomu-ugolovnomu-sudoproizvodstvu>.

25. Бевз Н. В. Переклад як культурний феномен: герменевтико-комунікативний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.04 «Філософська антропологія; філософія культури» / Н. В. Бевз ; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2010. – 20 с.

26. Белкин Р. С. Криминалистика. Учебный словарь-справочник / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1999. – 268 с.

27. Белкин Р. С. Курс криминалистики : пособие / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 837 с.

28. Бершадский Е. М. Международный симпозиум криминалистов социалистических стран, посвященный исследованию микроследов / Е. М. Бершадский, И. Н. Ковтун // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД СССР, 1976. – Вып. 13. – С. 161–164.

29. Бірюкова П. М. Модель змагальності за проектом Кримінального процесуального кодексу (в порівнянні з іншими країнами світу) / П. М. Бірюкова, М. А. Островська // Адвокат. – 2012. – № 4. – С. 12–16.

30. Бозров В. Об участии переводчика в суде / В. Бозров, В. Кобяков // Сов. юстиция. – 1993. – № 8. – С. 14–16.

31. Бондар В. С. Інститут судової експертизи в умовах реформування кримінального судочинства / В. С. Бондар // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матер. IV міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 95-річчю з дня народження проф. М. В. Салтевського (Одеса, 2 листопада 2012 р.). – Одеса : Фенікс 2012. – С. 272–275.

32. Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Бондаренко ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 260 с.

33. Бордюгов Л. Г. Применение и использование специальных знаний в уголовном процессе Украины / Л. Г. Бордюгов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол.: М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 14. – С. 174–183.

34. Бородкина Т. Н. Реализация процессуального статуса специалиста на стадии предварительного расследования / Т. Н. Бородкина. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 120 с.

35. Букаев Н. М. Расследования преступлений несовершеннолетних / Н. М. Букаев, В. В. Мальцев. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. – 160 с.

36. Бунова И. И. Некомпетентность переводчика как основание его отвода от участия в уголовном производстве / И. И. Бунова // Общество и право. – 2010. – Вып. 3 (30). – С. 205–208.

37. Бунова И. И. Участие переводчика в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / И. И. Бунова ; Акад. управл. МВД РФ. – М., 2013. – 18 с.

38. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов.) / В. Т. Бусел. – К. : Перун, 2009. – 1736 с.

39. Бычков А. Н. Участие педагога в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / А. Н. Бычков ; Удмурдский гос. ун-т. – Ижевск, 2007. – 22 с.

40. Варфоломеева Т. В. Производные вещественные доказательства / Т. В. Варфоломеева. – М. : Юрид. литература, 1980. – 48 с.

41. Васильева А. С. О проблемах организации работы психолога в суде / А. С. Васильева, С. В. Калинин // Российский судья. – М. : Юрист, 2006. – № 11. – С. 31–34.

42. Васильева-Кардашевская Л. Л. Конституционный принцип национального языка и его реализация в досудебных стадиях уголовного процесса : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Л. Л. Васильева-Кардашевская ; Юрид. ин-т МВД России. – М., 2002. – 22 с.

43. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво Юридична думка», 2007. – 992 с.

44. Взаємодія при розслідуванні економічних злочинів : монографія / кол.

авт.: А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика, Р. Л. Степанюк та ін. ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. – Х. : Курсор, 2009. – 320 с.

45. Викторский С. И. Русский уголовный процесс [Электронный ресурс] / С. И. Викторский. – М. : Изд. А. А. Карцева; Типогр. Императ. Моск. ун-та, 1912. – 438 с. – Режим доступа : <http://library6.com/books/559091.pdf>.

46. Винберг А. И. Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе / А. И. Винберг. – М. : Госюриздат, 1956. – 219 с.

47. Винберг А. И. Специалист в процессе предварительного расследования / А. И. Винберг // Соц. законность. – 1961. – № 9. – С. 31–33.

48. Висновок щодо проекту Кримінального процесуального кодексу України DG-I (2.11.2011)16 [Електронний ресурс] // Вебсайт Офісу Ради Європи в Україні. – Режим доступу : <http://www.coe.kiev.ua/news/2012/01/Opinion%20on%20Draft%20CPC%20UA%20Ukr.pdf>.

49. Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах / Л. Е. Владимиров. – Тула : Автограф, 2000. – 464 с.

50. Власенко В. Г. Взаимодействие следователя и специалистов при расследовании преступлений / В. Г. Власенко // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы : сб. науч. статей Саратовской юрид. академии / под ред. В. В. Козлова. – Саратов, 1998. – С. 56–59.

51. Волкова А. Е. Формування і використання інформаційно-довідкових колекцій експертної служби МВС України : дис.. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Е. Волкова ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2012. – 278 с.

52. Волкова И. К Участие специалистов в производстве предварительного следствия по делам о преступлениях несовершеннолетних / И. В. Волкова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД УСССР, 1975. – Вып. 11. – С. 14–18.

53. Волколуп О. В. Система уголовного судопроизводства и проблемы ее

совершенствования / О. В. Волколуп. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 267 с.

54. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва / А. Ф. Волобуєв. – Х. : Ун-т внутр. справ, 2000. – 336 с.

55. Вышинский А. Я. Методика допроса несовершеннолетних: пособие для прокуроров и следователей / А. Я. Вышинский // Практик. пособие для следователей : матер. учеб. конф. следователей в прокуратуре Союза ССР. – М. : Юрид. изд-во НКЮ, 1937. – 199 с.

56. Галкин В. М. Принцип состязательности в советском уголовном процессе : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 717 / В. М. Галкин ; Моск. юрид. ин-т. – М., 1951. – 23 с.

57. Галкин В. М. Средства доказывания в уголовном процессе / В. М. Галкин. – М. : ЦНИИСЭ, 1968. – Ч. II. – 96 с.

58. Галушкин В. И. Правовые и криминалистические аспекты использования ревизий и проверок при выявлении и расследовании преступлений : монография / В. И. Галушкин, В. В. Степанов. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 224 с.

59. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология : учеб. пособие для студентов всех специальностей педагогических вузов / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М. : Педагогич. общество России, 2003. – 512 с.

60. Гарисов С. М. Использование специальных познаний в судебном производстве по уголовным делам : монография / С. М. Гарисов, Е. А. Зайцева. – Волгоград : Волгоград. акад. МВД России, 2010. – 196 с.

61. Гинзбург А. Я. Тактика предъявления для опознания / А. Я. Гинзбург. – М. : Юрид. лит., 1971. – 64 с.

62. Глазунова И. В. Теоретические и правовые аспекты участия эксперта в досудебном производстве по уголовным делам (по материалам ФТС России) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / И. В. Глазунова ; Российс. таможенная акад. – М., 2009. – 20 с.

63. Глібко В. Документальна ревізія та використання її результатів у розслідуванні злочинів / В. Глібко, А. Євтушенко // Право України. – 1999. – № 2. – С. 37–39.

64. Головинская Е. П. Процессуально-правовые основы деятельности переводчика по обеспечению принципа языка уголовного судопроизводства : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Е. П. Головинская ; Воронежский гос. ун-т. – Воронеж, 2006. – 23 с.

65. Гольдман А. М. Нормативное регулирование ревизии производственной и финансово-хозяйственной деятельности предприятий и организаций / А. М. Гольдман // Правоведение. – 1980. – № 3. – С. 64–70.

66. Гольдман А. М. Правовые основания и формы применения специальных познаний в советском уголовном процессе / А. М. Гольдман // Вопросы экспертизы в работе защитника : сб. науч. тр. Ленингр. гос. ун-та. – Л., 1970. – С. 27–44.

67. Гольмстен А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства / А. Х. Гольмстен. – М. : Лань, 2014. – 344 с.

68. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве / В. И. Гончаренко. – К. : Вища школа, 1980. – 160 с.

69. Городницька Л. Кримінальне судочинство на Буковині (1774–1918) / Л. Городницька // Право України. – 1999. – № 12. – С. 109–111.

70. Грамович Г. И. Проблемы теории и практики эффективного применения специальных знаний и научно-технических средств в раскрытии и расследовании преступлений : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Криминальный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Г. И. Грамович ; Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1989. – 44 с.

71. Грамович Г. И. Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений : пособие / Г. И. Грамович. – Минск : МВШ МВД СССР, 1987. – 66 с.

72. Грибунов О. П. Некоторые тактические особенности привлечения переводчика к участию в предварительном расследовании / О. П. Грибунов, В. А. Родивилина // Известия Тульского гос. ун-та. Экономические и юридические науки. – 2014. – Вып. 3. – С. 125–128.

73. Григорьева Н. В. Принципы уголовного судопроизводства и доказательства / Н. В. Григорьева // Российская юстиция. – 1995. – № 8. – С. 38–43.

74. Гриненко А. В. Система принципов уголовного процесса и ее реализация на досудебных стадиях уголовного процесса : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / А. В. Гриненко ; Воронежский гос. ун-т. – Воронеж, 2001. – 472 с.

75. Гринюк В. О. Змагальність сторін як передумова незалежності суду / В. О. Гринюк // Право і суспільство. – 2012. – № 6. – С. 196–201.

76. Грицаєнко Л. Р. Змагальність, диспозитивність, рівність сторін – принципи кримінального процесу України / Л. Р. Грицаєнко // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 188–194.

77. Гришина Е. П. Сведущие лица в российском уголовном судопроизводстве: теоретические проблемы доказывания и правоприменительная практика : монография / Е. П. Гришина ; под ред. А. М. Кустова. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 272 с.

78. Гродзинский М. М. Сущность и форма экспертизы в советском уголовном процессе / М. М. Гродзинский // Ученые записки Харьков. юрид. ин-та / отв. ред. М. М. Гродзинский. – Х. : Харьков. гос. ун-т, 1955. – Вып. 6. – С. 55–68.

79. Groshewiy Yu. Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність / Ю. Groshewiy // Вісник Акад. прав. наук

України – Х., 2003. – № 2 (33) – № 3 (34) – С. 686–698.

80. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю. М. Грошевой. – Х., Вища школа, 1975. – 144 с.

81. Гуковская Н. И. Участие третьих лиц в допросе обвиняемого (в порядке обсуждения) / Н. И. Гуковская // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. литература, 1974. – Вып. 21. – С. 110–112.

82. Гусев А. В. Уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы использования специальных познаний в ходе предварительного расследования : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / А. В. Гусев ; Волгоградская акад. МВД РФ. – Волгоград, 2002. – 21 с.

83. Давлетов А. А. Состязательность в современном уголовном процессе России [Электронный ресурс] / А. А. Давлетов. – Режим доступа : http://www.bmpravo.ru/show_stat.php?stat=894.

84. Даев В. Г. Участники уголовного процесса / Н. С. Алексеев, А. И. Бастрыкин, В. Г. Даев и др. // Советский уголовный процесс / под ред. Н. С. Алексеева, В. З. Лукашевича. – Л. : Ленинград. гос. ун-т, 1989. – С. 86–114.

85. Дегай П. И. Учебная книга российского гражданского судопроизводства губерний и областей, на общих правах состоящих, составленная для Императорского училища правоведения Павлом Дегаем [Электронный ресурс] / П. И. Дегай. – СПб. : Типогр. II-го отд. собственной Е. И. В. Канцелярии, 1840. – 315 с. — Режим доступа : <https://www.litres.ru/pavel-degay/uchebnaya-kniga-rossiyskogo-grazhdanskogo-sudoproizvodstva-guberniy-i-oblastey-na-obschih-pravah-sostoyaschih-sostavlennaya-dlya-imperatorskogo-uchilischa-pravovedeniya/>.

86. Декларація прав і свобод людини і громадянина (1991 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.constituanta.blogspot.com/2011/02/1991_20.html.

87. Демидова Є. Є. Тактика допиту обізнаних осіб : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та

криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Є. Є. Демидова ; Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Х., 2013. – 22 с.

88. Джафаркулиев М. А. Принцип национального языка и процессуальное положение переводчика в уголовном процессе : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / М. А. Джафаркулиев ; Высш. шк. МВД СССР. – М., 1972. – 20 с.

89. Джафаркулиев М. А. Проблемы национального языка в уголовном судопроизводстве / М. А. Джафаркулиев ; под ред. Г. М. Миньковского. – Баку : Азернешр, 1989. – 207 с.

90. Джафаркулиев М. А. Проблемы национального языка судопроизводства в правотворческой и правоприменительной деятельности на современном этапе : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / М. А. Джафаркулиев ; Всесоюз. науч.-исслед. ин-т проблем укрепления законности и правопорядка прокуратуры СССР. – М., 1990. – 40 с.

91. Добровольская Т. Н. Принципы советского уголовного процесса / Т. Н. Добровольская. – М. : Юрид. литература, 1971. – 198 с.

92. Долгушин А. В. Развитие процессуальных условий реализации принципа состязательности : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / А. В. Долгушин ; Юрид. ин-т МВД РФ. – М., 1995. – 18 с.

93. Дондик Н. Я. Використання спеціальних бухгалтерських знань при розслідуванні економічних злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Н. Я. Дондик ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 18 с.

94. Дрейден В. Г. Основные вопросы документальной ревизии и судебно-

бухгалтерской экспертизы в работе следователя : пособие / В. Г. Дрейден. – Л. : Ин-т усовер. следств. работн. прокур. и органов внутр. дел, 1969. – 124 с.

95. Дулов А. В. Вопросы теории судебной экспертизы / А. В. Дулов. – Минск : Белорусский гос. ун-т, 1959. – 188 с.

96. Духовский М. В. Из лекций по уголовному процессу [Электронный ресурс] / М. В. Духовский. – М. : Типогр. общества распространения полезных книг, 1895. – 224 с. – Режим доступа : <http://www.biblioclub.ru/index.php?page=book&id=233471>.

97. Дятлов О. Особенности производства экспертизы в суде по уголовным делам / О. Дятлов, Г. Михайленко // Юстиция Беларуси. – Минск, 2001. – № 2. – С. 4–6.

98. Елагина Е. В. Криминалистические и процессуальные аспекты привлечения педагога и психолога к производству следственных действий с участием несовершеннолетних / Е. В. Елагина, Г. С. Григорян // КриминалистЪ, 2010. – № 2 (7). – С. 66–70.

99. Еникеев М. И. Психология следственных действий : учебно-практ. пособие / М. И. Еникеев. – М. : ТК Велби, Проспект, 2007. – 424 с.

100. Еремин С. Н. Правовые и организационные вопросы участия специалиста в следственных действиях / С. Н. Еремин, Н. А. Духно, Ю. Г. Корухов. – М. : Юрид. ин-т МИИТа, 2005. – 175 с.

101. Ємець Н. А. Тактичні прийоми отримання експериментальних зразків для порівняльного дослідження. Участь спеціаліста у цій слідчій дії / Н. А. Ємець // Криміналістичний вісник. – К., 2014. – № 1 (21). – С. 113–117.

102. Журавель В. А. Залучення експерта: процесуальні та організаційні проблеми / В. А. Журавель // Вісник Луганського держ. ун-ту ім. Е. О. Дідоренка. – 2014. – Спецвипуск № 1. – С. 16–20.

103. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948

[Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015/print1471420138078946.

104. Задерако В. Г. Институт отводов в советском уголовном процессе : дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / В. Г. Задерако. – Ростов н/Д, 1977. – 187 с.

105. Зайнуллин Р. И. Присутствие педагога при проведении очной ставки с участием несовершеннолетнего обвиняемого / Р. И. Зайнуллин // Закон и право. – 2007. – № 4. – С. 79–81.

106. Зайцев Р. В. Криминалистические экспертизы как средство получения и проверки доказательств по уголовным делам : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Р. В. Зайцев ; Москов. гос. юрид. академия. – М., 2008. – 21 с.

107. Зайцева Е. А. Реализация состязательных начал при применении специальных познаний в уголовном судопроизводстве : монография / Е. А. Зайцева. – Волгоград : Волгоград. акад. МВД России, 2006. – 192 с.

108. Закатов А. А. Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений / А. А. Закатов, Ю. Н. Оропай. – К. : Вища школа, 1980. – 104 с.

109. Законы гражданские // Свод законов гражданских и межевых. Части 1 и 2 // Свод законов Российской Империи, повелением Государя Императора Николая Павловича : в 15 т. – СПб. : Типогр. II-го отд. собственной Е. И. В. Канцелярии, 1842. – Т. 10. – 466 с.

110. Землянский П. Т. Уголовно-процессуальное законодательство в первые годы советской власти (на материалах УССР) / П. Т. Землянский. – К. : ВНИИ МВД СССР, 1972. – 308 с.

111. Зинин А. М. О разграничении понятий субъектов использования и

применения специальных знаний в уголовном процессе / А. М. Зинин // Эксперт-криминалист. – М. : Юрист, 2010. – № 2. – С. 9–11.

112. Зинин А. М. Участие специалиста в процессуальных действиях / А. М. Зинин. – М. : Проспект, 2011 г. – 160 с.

113. Зуев Е. И. Непроцессуальная помощь сотрудника криминалистического подразделения следователю / Е. И. Зуев. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1975. – 45 с.

114. Зуев Е. И. Современное представление о специальных познаниях в судопроизводстве / Е. И. Зуев // Новые разработки и дискуссионные проблемы теории и практики судебной экспертизы : сб. науч. тр. ВНИИСЭ. – М., 1985. – Вып. 1. – С. 17–23.

115. Зуйков Г. Г. Общие вопросы использования специальных познаний в процессе предварительного расследования / Г. Г. Зуйков // Криминалистическая экспертиза. – М., 1966. – Вып. 1. – С. 113–125.

116. Ильина Л. В. Участие потерпевшего и его представителя в доказывании по уголовному делу : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Л. В. Ильина ; Ленингр. гос. ун-т. – Л., 1975. – 24 с.

117. Исаева Л. М. Криминалистическое учение о специальных знаниях сведущих лиц : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 / Л. М. Исаева ; С.-Петерб. гос. ун-т МВД России. – СПб., 2009. – 41 с.

118. Исаева Л. М. Специальные познания в уголовном судопроизводстве / Л. М. Исаева. – М. : Юрмис, 2003. – 304 с.

119. Ишмухаметов Я. М. «Язык судопроизводства» как принцип российского уголовного судопроизводства : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовное право, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Я. М. Ишмухаметов. – Челябинск, 2006. – 27 с.

120. Ишмухаметов Я. М. Требования, предъявляемые к переводчику в

уголовном судопроизводстве / Я. М. Ишмухаметов // Вестник Южно-Уральского гос. ун-та. Серия: Право. – 2006. – Вып. 7. – № 5. – С. 150–151.

121. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальный и криминалистический аспекты) / П. П. Ищенко. – М. : Юрид. литература, 1990. – 160 с.

122. Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України : наказ МВС України від 10.09.2009 № 390 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0963-09>.

123. Про затвердження Інструкції зі службового розслідування, обліку пожеж та наслідків від них на залізничному транспорті : наказ Міністерства транспорту та зв'язку України від 3.08.2005 № 430 (із змінами згідно з наказом від 21.06.2010 № 376) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0919-05>.

124. Про затвердження Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах : наказ Міністерства юстиції України від 12.12.2011 № 3505/5 (із змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства юстиції від 07.09.2015 № 1659/5) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11>.

125. Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 03.11.2015 № 1339. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15>.

126. Про затвердження Інструкції про порядок та умови застосування органами державного пожежного нагляду запобіжних заходів : наказ Міністерства

України з питань надзвичайних ситуацій від 21.10.2004 № 130 (із змінами згідно з наказами від 21.11.2006 № 738, від 28.08.2008 № 620 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1416-04>.

127. Про затвердження Інструкції про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України : наказ МВС України від 11.09.2001 № 785 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1066-01>.

128. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (із змінами і доповненнями, внесеними наказами Міністерства юстиції України від 30.12.2004 № 144/5; від 10.10.2005 № 59/5; від 29.12.2006 № 126/5; від 15.07.2008 № 126/5; від 01.06.2009 № 965/5; від 26.12.2012 № 1950/5; від 27.07.2015 № 1350/5) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

129. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень в системі Служби безпеки України : наказ Центрального управління Служби безпеки України від 29.05.2015 № 371 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0738-15>.

130. Іщенко А. В. Використання спеціальних знань у правоохоронній практиці: старі та нові проблеми / А. В. Іщенко, Р. П. Марчук // Наук. вісник нац. акад. внутр. справ України. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 204–211.

131. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістики : монографія / А. В. Іщенко. – К. : НТВ «Правник», 1997. – 98 с.

132. Калинин Ю. А. Участие в уголовном судопроизводстве лиц, обладающих специальными познаниями / Ю. А. Калинин // Вестник Моск. гос. ун-та. Серия 11: Право. – 1980. – № 3. – С. 56–61.

133. Калугина Н. Г. Этические основы следственных действий по делам о

преступлениях несовершеннолетних : монография / Н. Г. Калугина. – Домодедово : ВИПК МВД России, 2000. – 134 с.

134. Камлик М. І. Судова бухгалтерія : підручник / М. І. Камлик. – К. : Атіка, 2000. – 336 с.

135. Качурін С. Г. Тактика проведення судово-почеркознавчої експертизи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. Г. Качурін ; Одеська нац. юрид. акад. – Одеса, 2006. – 234 с.

136. Кергандберг Э. Использование специальных познаний адвокатом в советском уголовном процессе / Э. Кергандберг // Использование специальных знаний в советском уголовном процессе: Труды по правоведению : ученые записки Тартуского гос. ун-та. – Тарту, 1984. – Вып. 663. – С. 48–55.

137. Ким Э. П. О формах использования специальных знаний при расследовании преступлений / Э. П. Ким, Р. Г. Касимов // Научный мир Казахстана. – 2010. – № 1 (29). – С. 187–192.

138. Клименко Н. И. Ошибки при использовании специальных знаний в досудебных стадиях уголовного процесса / Н. И. Клименко // Проблемы дальнейшего укрепления социалистической законности при расследовании преступлений органами внутренних дел : межвузовский сб. науч. тр. – К. : Киевский гос. ун-т, 1988. – С. 125–129.

139. Клименко Н. І. Судова експертологія / Н. І. Клименко. – К. : Видавничий дом «Ін Юре», 2007. – 528 с.

140. Клименко Н. І. Щодо інституту конкурентної (альтернативної) експертизи / Н. І. Клименко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Х. : Право, 2011. – Вип. 11. – С. 211–216.

141. Климова З. П. Процессуальная сущность требования производства ревизии и ее проведение при расследовании преступлений : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08, 12.00.09 / З. П. Климова ; Всес. инс-т по изучению причин и разработке мер предупреждения

преступности. – М., 1974. – 17 с.

142. Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій : монографія / В. В. Коваленко ; МВС України. – Луганськ : Луганський держ. ун-т внутр. справ, 2007. – 248 с.

143. Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України : навч. посібник // Є. Г. Коваленко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 576 с.

144. Ковальчук С. О. Здійснення захисту у кримінальних справах на засадах змагальності та диспозитивності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. О. Ковальчук ; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – 221 с.

145. Когутич І. І. Окремі питання сутності та форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні / І. І. Когутич // Вісник акад. адвокатури України. – 2015. – Т. 12 / 2 (33). – С. 112–123.

146. Козак К. Ціна правди [Електронний ресурс] / К. Козак // Закон і бізнес. – 2012. – № 31 (1070). – Режим доступу : <http://zib.com.ua/ua/print/10873.html>.

147. Комментарий к УПК РСФСР / под ред. В. М. Савицкого. – М. : Проспект, 2000. – 821 с.

148. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11.05.1994, Протоколом № 14 від 13.05.2004) : ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

149. Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика для экспертов : научно-практическое пособие / Ю. Г. Корухов. – М. : Ин-т повыш. квалиф. Российск. федерал. центра судебн. экспертизы, 2007. – 228 с.

150. Костицкий М. В. Использование специальных психологических знаний в советском уголовном процессе : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-

розыскная деятельность» / М. В. Костицкий ; Львовский гос. ун-т. – Львов, 1990. – 40 с.

151. Костіна Л. Перекладач у кримінальному процесі України: проблеми реалізації функцій та напрямки вдосконалення процесуального становища у новому кримінально-процесуальному кодексі / Л. Костіна // Юридичний радник. – 2005. – № 5. – С. 91–95.

152. Кравченко О. А. Застосування спеціальних знань під час збирання, дослідження та використання речових доказів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Кравченко ; Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2012. – 212 с.

153. Крикливець Д. С. Втілення змагальної моделі кримінального судочинства у кримінальному процесуальному кодексі України / Д. С. Крикливець // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3 (1). – С. 349–353.

154. Криминалистика : учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Российская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА=ИНФРА, 2001. – 990 с.

155. Криміналістика : підручник / В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв та ін. ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва ; МВС України. – Х. : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2011. – 666 с.

156. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях : посібник / Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, Д. О. Савицький, О. Ю. Хабло ; Нац. акад. внутр. справ. – К. : Видавець, 2012. – 275 с.

157. Кримінальний процес : підручник / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.

158. Кримінальний процесуальний кодекс України. Наук.-практ. коментар / за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренко, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К., Юстиніан, 2012. – 1224 с.

159. Кримінальний процесуальний кодекс України. Наук.-практ. коментар :

у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. – Х. : Право, 2012. – Т. 1. – 768 с.

160. Кримінальний процесуальний кодекс України. Наук.-практ. коментар : у 2 т. Т. 2 / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін. – Х. : Право, 2012. – 664 с.

161. Кримінальний процесуальний кодекс України. Наук.-практ. коментар / відп. ред.: С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Х. : Одиссей, 2013. – 1104 с.

162. Круть О. В. Питання довідкової та консультаційної діяльності науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України / О. В. Круть, Г. М. Надгорний // Нормативно-правове регулювання судово-експертної діяльності в Україні : матер. наук.-практ. конф. – Сімферополь, 2000. – С. 33–36.

163. Крылов И. Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе / И. Ф. Крылов. – Л. : Ленингр. гос. ун-т, 1963. — 214 с.

164. Кудрявцева А. В. Доказательственная деятельность суда первой инстанции по уголовным делам / А. В. Кудрявцева, В. Л. Сысков. – М. : Юрлитинформ. – 2007. – 256 с.

165. Кузьмічов В. С. Криміналістика : посібник / В. С. Кузьмічов, Г. І. Прокопенко ; за заг. ред. В. Г. Гончаренка, Є. М. Моїсєєва. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 368 с.

166. Куриленко Д. В. Завдання та функції педагога й психолога у кримінальному провадженні / Д. В. Куриленко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ, 2015. – Вип. 1 (68). – С. 64–71.

167. Куриленко Д. В. Інститут обізнаних осіб у кримінальному процесі України / Д. В. Куриленко // Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5 грудня 2014 р.). – Х. : ХНУВС, 2014. – С. 116–118.

168. Куриленко Д. В. Принцип змагальності при проведенні судових експертиз / Д. В. Куриленко // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених : матер. наук.-практ. конф. (Харків, 14 травня 2015 р.). – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 118–122.

169. Куриленко Д. В. Ревізор та перевіряючий у змагальному кримінальному судочинстві України [Електронний ресурс] / Д. В. Куриленко // Форум права. – 2015. – № 1. – С. 168–172. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_1_29.pdf.

170. Куриленко Д. В. Форми залучення фахівців-медиків у кримінальному процесі / Д. В. Куриленко // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених : матер. наук.-практ. конф. (Харків, 17 травня 2016 р.). – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2016. – С. 101–103.

171. Куриленко Д. В. Функції спеціаліста в кримінальному провадженні / Д. В. Куриленко // Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 22 листопада 2013 р.). – Х. : Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2013. – С. 255–256.

172. Куриленко Д. В. Щодо рівності сторін кримінального провадження у залученні судового експерта / Д. В. Куриленко // Право і безпека. – Х., 2016. – № 1 (60). – С. 108–112.

173. Куриленко Д. Сутність та процесуальний статус ревізій й перевірок у кримінальному провадженні / Д. Куриленко // Jurnalul juridic national: teorie și practică (Нац. юрид. журнал: теория и практика). – Кишинев, 2015. – № 2/2 (12). – С. 144–147.

174. Курмаева Н. А. Использование специальных психологических знаний в уголовном судопроизводстве по делам с участием несовершеннолетних : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Н. А. Курмаева ; Моск. гос. ун-т. – М., 2010. – 24 с.

175. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : посібник / В. П. Кутішенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
176. Кучинська О. П. Перекладач в кримінальному процесі України / О. П. Кучинська // Вісник Акад. адвокат. України. – 2012. – № 1. – С. 139–141.
177. Лазарева Л. В. Специальные знания и их применение в доказывании по уголовному делу / Л. В. Лазарева. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 224 с.
178. Леви А. А. Звукозапись и видеозапись в уголовном судопроизводстве / А. А. Леви, Ю. А. Горинов. – М. : Юрид. литература, 1983. – 112 с.
179. Леоненко М. І. Правове положення перекладача як суб'єкта забезпечення принципу національної мови кримінального судочинства / М. І. Леоненко // Вісник Запорізького держ. ун-ту. Серія: Юридичні науки. – 2003. – № 1. – С. 165–172.
180. Лисиченко В. К. Виды участия специалистов на предварительном следствии / В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1985. – Вып. 30. – С. 3–10.
181. Лисиченко В. К. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : пособие / В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль – К. : Киев. гос. ун-т, 1987. – 100 с.
182. Лисиченко В. К. Проблема правового регулювання положення та функцій спеціаліста при його участі в слідчих діях та судовому засіданні / В. К. Лисиченко, М. Є. Шумило // Вісник Дніпропетр. держ. ун-ту. Серія: Правознавство. – Дінпропетровськ, 1995. – Вип. 2. – С. 86–99.
183. Лифанова М. В. Участие педагога и психолога в допросе несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого / М. В. Лифанова // Эксперт-криминалист. – 2011. – Вып. 3. – С. 18–19.
184. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право. Курс лекцій : посібник / Л. М. Лобойко. – К. : Істина, 2005. – 456 с.
185. Лобойко Л. М. Методи правового регулювання у кримінальному

процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Л. М. Лобойко ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2006. – 42 с.

186. Ложкин С. Б. Процессуальный порядок досудебного производства по уголовным делам о насильственных действиях сексуального характера с участием несовершеннолетних : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / С. Б. Ложкин ; Удмурдский гос. ун-т. – Ижевск, 2004. – 20 с.

187. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : монографія / Є. Д. Лук'янчиков. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 360 с.

188. Лукьянчиков Е. Д. Использование специальных знаний по новому УПК Украины / Е. Д. Лукьянчиков, Б. Е. Лукьянчиков. – Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Мин-во юстиции Украины, 2013. – Вып. 58. – Ч. 1. – С. 61–69.

189. Лунін С. В. Поняття принципу змагальності в судовому процесі / С. В. Лунін // Право України. – 2010. – № 3. – С. 126–131.

190. Лупинская П. А. Юридический энциклопедический словарь / П. А. Лупинская. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – 536 с.

191. Майлис Н. П. О соотношении криминалистических и судебных экспертиз / Н. П. Майлис // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М. : Спарк, 2003. – Вып. 1 (5). – С. 4–13.

192. Макаренко И. А. Проблемы участия педагога и психолога в процессе расследования уголовных дел в отношении несовершеннолетних / И. А. Макаренко // Российский следователь. – 2007. – № 13. – С. 5–7.

193. Макаренко И. А. Проблемы участия третьих лиц в процессе расследования уголовных дел в отношении несовершеннолетних /

И. А. Макаренко // Вопросы ювенальной юстиции. – М. : Юрист, 2007. – № 1 (10). – С. 49–52.

194. Макаркин А. И. Состязательность на предварительном следствии / А. И. Макаркин ; науч. ред. В. В. Вандышев. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 265 с.

195. Макаркин А. И. Состязательность на предварительном следствии : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / А. И. Макаркин ; Санкт-Петерб. ун-т внутр. дел. – СПб., 2001. – 20 с.

196. Малахова Л. И. Роль суда в состязательном процессе / Л. И. Малахова // Российский судья. – 2003. – № 3. – С. 26–28.

197. Маляренко В. Т. Про державну мову та перекладача у кримінальному процесі України / В. Т. Маляренко // Голос України. – 2006. – № 175. – С. 12–13.

198. Мамедова Х. А. Институт отводов в советском уголовном судопроизводстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Х. А. Мамедова. – М., 1984. – 190 с.

199. Марков А. Я. Участие переводчика на предварительном следствии и дознании : пособие / А. Я. Марков, Т. И. Стеснова, С. П. Щерба. – М. : НИИ МВД РФ, 1993. – 40 с.

200. Маркуш М. А. Принцип змагальності у кримінальному процесі України : монографія / М. А. Маркуш. – Х. : Вапнярчук Н. М., 2007. – 208 с.

201. Марущак О. А. Залучення спеціаліста при розслідуванні ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) [Електронний ресурс] / О. А. Марущак // Форум права. – 2014. – № 2. – С. 253–257. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_2_45.pdf.

202. Мархевка О. В. Критерії допустимості участі перекладача в кримінальному судочинстві / О. В. Мархевка // Наук. вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. – 2013. – Вип. 4. – С. 392–401.

203. Мархевка О. В. Участь перекладача під час досудового розслідування : дис.. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. В. Мархевка ; Львівський держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2015. – 220 с.

204. Марчак В. Я. «Консультації та роз'яснення спеціаліста» як новела в кримінальному процесуальному законодавстві України / В. Я. Марчак // Митна справа. – 2013. – № 2 (86). – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 100–105.

205. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В. Я. Марчак ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2003. – 20 с.

206. Матвеев С. В. Актуальные проблемы правового статуса психолога и педагога в уголовном судопроизводстве по делам несовершеннолетних / С. В. Матвеев // Российский судья. – 2002. – № 3. – С. 14–16.

207. Матвеев С. В. Получение информации от несовершеннолетних, ее оценка и использование в уголовно-процессуальном доказывании : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / С. В. Матвеев ; Моск. гос. юрид. акад. – М., 2003. – 22 с.

208. Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : монография / В. Н. Махов. – М. : Рос. ун-т дружбы народов, 2000. – 296 с.

209. Махов В. Н. Участие специалистов в следственных действиях / В. Н. Махов. – М. : РИО ВНИИ прокуратуры СССР, 1975. – 88 с.

210. Меленевська З. С. Судове почеркознавство: проблеми і перспективи розвитку / З. С. Меленевська, Н. Г. Шпакович // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України ; КНУВС. – К. : Типографія від «А» до «Я», 2015. – № 1 (23). – С. 113–120.

211. Мельникова Э. Б. Участие специалистов в следственных действиях / Э. Б. Мельникова. – М. : Юрид. литература, 1964. – 87 с.

212. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция. Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2010. – 272 с.

213. Миньковский Г. М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних / Г. М. Миньковский. – М. : Госюриздат, 1959. – 208 с.

214. Миньковский Г. М. Пределы доказывания в советском уголовном процессе / Г. М. Миньковский. – М. : Госюриздат, 1956. – 115 с.

215. Миньяр-Белоручев Р. К. Общая теория перевода и устный перевод / Р. К. Миньяр-Белоручев. – М. : Воениздат, 1980. – 237 с.

216. Мирошниченко Ю. М. Правові і тактико-організаційні основи судового розгляду кримінальних справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Ю. М. Мирошниченко ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 238 с.

217. Митний кодекс України : Закон України від 13.03. 2012 № 4495-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 44–45, № 46–47, № 48. – Ст. 552 (змiнами, внесеними згiдно iз законами України станом на 01.01.2014).

218. Мифтахова Л. А. Проблемы участия психолога в уголовном процессе : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Л. А. Мифтахова ; Башкирский гос. ун-т. – Уфа, 2001. – 24 с.

219. Михальчук Ю. П. Допрос несовершеннолетнего обвиняемого на предварительном следствии : монография / Ю. П. Михальчук. – Краснодар : Краснодарский ун-т МВД России, 2006. – 150 с.

220. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : підручник / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – К. : «Либідь», 1999. – 536 с.

221. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (International

Covenanton Civil and Political Rights), прийнятий Резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua/go/995_043.

222. Моисеев Н. А. Психолого-правовые аспекты участия педагога (психолога) в допросе несовершеннолетнего подозреваемого (обвиняемого) [Электронный ресурс] / Н. А. Моисеев, Е. А. Погонина, Л. В. Столбина // Наука и образование: хозяйство и экономика, предпринимательство, право и управление. – 2014. – Вып. 12. – Режим доступа : [http://www.journal-nio.com/index.php?option=com_content &view=article&id=2693&Itemid=140](http://www.journal-nio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=2693&Itemid=140).

223. Моїсєєв О. М. Проблеми, пов'язані із залученням судового експерта до участі в кримінальному провадженні / О. М. Моїсєєв // Ученые записки Таврического нац. ун-та. Серия: Юридические науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 194–203.

224. Мохов А. А. Презумпция «судьи знают право» – рудимент правовой доктрины? / А. А. Мохов // Эксперт-криминалист. – М. : Юрист, 2007. – № 1. – С. 3–7.

225. Мумінова-Савіна Г. Г. Судово-бухгалтерська експертиза : посібник / Г. Г. Мумінова-Савіна. – К. : Київ. нац. економ. ун-т, 2003. – 202 с.

226. Мюллер Г. О. Роль судов в предупреждении городской преступности / СССР-США: криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с городской преступностью / Г. О. Мюллер. – М., 1987. – С. 96–105.

227. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять і словник термінів з навчальної дисципліни «Криміналістика» / уклад. В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. – Х. : Нац. ун-т «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – 165 с.

228. Надгорный Г. М. Соотношение специальных и юридических знаний / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1984. – Вып. 28. – С. 14–19.

229. Назаров В. В. Кримінальний процес України / В. В. Назаров, Г. М. Омеляненко. – К. : Атіка, 2007. – 584 с.
230. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / М. М. Михеєнко, В. П. Шибіко, А. Я. Дубінський ; відп. ред. В. Ф. Бойко, В. Г. Гончаренко. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 624 с.
231. Ноздріна М. О. Диспозитивність як елемент принципу змагальності у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. О. Ноздріна ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 216 с.
232. Образцов В. Эксперт-психолог в суде Германии: оценка достоверности показаний / В. Образцов, С. Богомоллова // Законность. – 2003. – № 1. – С. 50–52.
233. Обухова Л. Ф. Возрастная психология : учебник / Л. Ф. Обухова. – М. : Высшее образование, МГППУ, 2006. – 624 с.
234. Общие вопросы использования специальных познаний в процессе предварительного расследования / Р. С. Бедкин // Криминалистическая экспертиза / Р. С. Белкин, Л. Е. Ароцкер, В. М. Николайчук, Г. Г. Зуйков и др. – М. : Высш. шк. МООП РСФСР, 1966. – Вып. 1. – С. 113–125.
235. Орлов Ю. К. Использование специальных знаний в уголовном судопроизводстве : пособие / Ю. К. Орлов. – М. : Рос. фед. центр суд. экспертиз, 2004. – Вып. 1. – 86 с.
236. Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве : науч. издание / Ю. К. Орлов. – М. : Ин-т повышения квалификации Рос. федер. центра суд. экспертизы, 2005. – 264 с.
237. Остроумов С. С. Основы бухгалтерского учета и судебно-бухгалтерской экспертизы / С. С. Остроумов, С. П. Фортинский. – М. : Юрид. литература, 1969. – 296 с.
238. Петрухин И. Л. Система конституционных принципов советского правосудия / И. Л. Петрухин // Сов. гос-во и право. – 1981. – № 5. – С. 81–85.
239. Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в советском

уголовном процессе / И. Л. Петрузин. – М. : Юрид. литература, 1964. – 266 с.

240. Печникова О. Г. Правовая регламентация медицинской деятельности в России (первая половина XIX в.) / О. Г. Печникова // Вестник Удмуртского ун-та. Серия: Экономика и право. – 2013. – № 4. – С. 161–168.

241. Пилипенко Г. М. Ситуації досудового розслідування, що потребують залучення експертів (обізнаних осіб) / Г. М. Пилипенко // Європейські перспективи. – 2013. – № 10. – С. 124–129.

242. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія / І. В. Пиріг. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. – 432 с.

243. Питрюк В. А. Потребность практики – обновление классификации криминалистических экспертиз / В. А. Питрюк, В. Н. Хрусталева // Российский следователь. – М. : Юрист, 2001. – № 4. – С. 9–13.

244. Плашевская А. А. Собираение судом доказательств при рассмотрении дела по первой инстанции в уголовном процессе России : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / А. А. Плашевская ; Томский гос. ун-т. – Томск, 2006. – 20 с.

245. Познышев С. В. Элементарный учебник русского уголовного процесса [Электронный ресурс] / С. В. Познышев. – М. : Изд. Г. А. Лемана; Типо-литография торгов. дома «Я. Данкин и Я. Хомутов», 1913. – 336 с. – Режим доступа : <http://lawdiss.narod.ru/oglav/5072.htm>.

246. Покрещук О. Процесуальне становище перекладача в нотаріальному та інших юридично значущих процесах: проблемні питання / О. Покрещук, С. Фурса // Право України. – 2000. – № 10. – С. 89–91.

247. Про затвердження Положення про державний санітарно-епідеміологічний нагляд в Україні : постанова Кабінету Міністрів України від 22.06.199 (із змінами, внесеними згідно з постановами КМ від 19.08.2002 № 1217;

від 04.09.2003 № 1402; від 20.10.2011 № 1109; від 09.07.2014 № 249 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1109-99-п>.

248. Про затвердження Положення про Державну санітарно-епідеміологічну службу України : Указ Президента України від 06.04.2011 № 400 (із змінами згідно з указом Президента від 14.02.2012 № 85) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/400/2011>.

249. Про затвердження Положення про Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки України : Указ Президента України від 06.04.2011 № 408 (із змінами згідно з указом Президента від 06.12.2012 № 685) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/408/2011>.

250. Про затвердження Положення про Державну фінансову інспекцію України : Указ Президента України від 23.04.2011 № 499/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/499/2011>.

251. Про затвердження Положення про організацію та здійснення державного гірничого нагляду, державного нагляду (контролю) у сфері промислової безпеки та охорони праці в системі Держгірпромнагляду України та уніфікованої форми Акта перевірки суб'єкта господарювання (виробничого об'єкта) : наказ Міністерства надзвичайних ситуацій України від 11.08.2011 № 826 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1531-11>.

252. Про затвердження Положення про порядок проведення перевірки діяльності аварійно-рятувальних служб та їх готовності до реагування на надзвичайні ситуації : наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків чорнобильської катастрофи від 05.03.2002 № 61 (із змінами, внесеними згідно з наказом від 25.06.2007 № 444) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0309-02>.

253. Про затвердження Положення про судоустрій УРСР // Збірник

у законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1925. – № 92–93. – Арт. 522.

254. Полянский Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса / Н. Н. Полянский ; под ред. Д. С. Карева. – М. : Моск. гос. ун-т, 1956. – 272 с.

255. Попелюшко В. О. Спеціальні знання в кримінальному процесі та захист / В. О. Попелюшко // Вісник Акад. адвокатури України. – К., 2006. – № 7. – С. 71–81.

256. Порубов Н. И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве / Н. И. Порубов. – Минск : Высшая школа, 1973. – 368 с.

257. Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Н. И. Порубов. – Минск : Высшая школа, 1978. – 178 с.

258. Про затвердження Порядку ведення державного Реєстру атестованих судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 29.03.2012 № 492/5 (із змінами і доповненнями, внесеними наказом Міністерства юстиції України від 25.06.2015 № 1059/5).

259. Про затвердження Порядку взаємодії між органами державної контрольно-ревізійної служби та органами прокуратури, внутрішніх справ і Служби безпеки України : спільний наказ Головного контрольно-ревізійне управління України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Генеральної прокуратури України від 19.10.2006 № 346/1025/685/53) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1166-06>.

260. Про затвердження Порядку організації та проведення перевірок суб'єктів господарювання щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства : наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 10.09.2008 № 464 (із змінами, внесеними згідно з наказами Міністерства екології та природних ресурсів від 02.10.2012 № 483; від 16.03.2016 № 101) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0018-09>.

261. Про затвердження Порядку оформлення результатів документальних перевірок дотримання законодавства України з питань державної митної справи, податкового, валютного та іншого законодавства платниками податків – юридичними особами та їх відокремленими підрозділами : наказ Міністерства фінансів України від 20.08.2015 № 727 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1300-15/print1471354865735661>.

262. Про затвердження Порядку проведення інспектування Державною фінансовою інспекцією, її територіальними органами : постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2006 № 550 (із змінами згідно із постановами КМ від 16.11.2006 № 1618; від 16.10. 2008 № 918; від 07.09.2011 № 968; від 19.09.2012 № 868; від 21.11.2012 № 1067; від 3.07.2013 № 513) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/550-2006-п>.

263. Про затвердження Порядку проведення планових (позапланових) перевірок щодо додержання суб'єктом господарювання вимог законодавства у сфері цивільного захисту, техногенної та пожежної безпеки : наказ МВС України від 02.11.2015 № 1337 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1467-15/print1471406498413779>.

264. Про затвердження Порядку проведення розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві : постанова Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 р. № 1232 (із змінами і доповненнями, внесеними постановами Кабінету Міністрів України від 05.09.2012 № 829; від 19.09.2012 № 868; від 29.05.2013 № 380; від 04.06.2014 № 162; від 03.02.2016 № 59; від 11.02.2016 № 79) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1232-2011-п>.

265. О практике применения судами законодательства по делам о преступлениях несовершеннолетних и о вовлечении их в преступную и иную антиобщественную деятельность : постановление Пленума Верховного суда СССР

от 03.12.1976 № 16 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=30895>.

266. Пошюнас П. К Документальная ревизия и ее значение в советском уголовном процессе / П. К. Пошюнас // Сб. науч. работ Лит. науч. исслед. ин-та суд. экспертиз. – Вильнюс, 1968. – Вып. 3. – С. 86–99.

267. Пошюнас П. К. Применение бухгалтерских познаний при расследовании и предупреждении преступлений / П. К. Пошюнас. – Вильнюс : «Минтис», 1977. – 200 с.

268. Присяжнюк І. Проблеми визначення завдань кримінального провадження // І. Присяжнюк // Вісник Академії прокуратури України. – 2016. – № 2. – С. 5–9.

269. Притузова В. А. Заключение эксперта как доказательство в советском уголовном процессе / В. А. Притузова. – М. : Юрид. литература, 1959. – 160 с.

270. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 27. – Ст. 282 (із змінами, внесеними згідно із Законом від 14.10.2014 № 1702-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.

271. Про аудиторську діяльність : Закон України від 22.04.1993 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 23. – Ст. 243 (із змінами станом на 01.08.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3125-12>.

272. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12.02.2015 № 192-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 18, № 19–20. – Ст. 132 (із змінами, внесеними згідно із законами від 21.04.2015 № 336-VIII; від 21.05.2015 № 469-VIII) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/192-19>.

273. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 № 5029-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 23. – Ст. 218 (зі

змiнами, внесеними згiдно з законами вiд 13.04.2012 № 4651-VI; вiд 06.11.2012 № 5475-VI; вiд 16.05.2013 № 245-VII; вiд 21.11.2013 № 709-VII; вiд 01.07.2014 № 1556-VII; вiд 19.03.2015 № 269-VIII) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.

274. Про затвердження унiфiкованих форм акти́в перевірок дотримання вимог природоохоронного законодавства, що мiстять перелік питань для здiйснення планових заходiв державного нагляду (контролю) : наказ Міністерства екології та природних ресурсів України вiд 02.10.2012 № 483 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1690-12>.

275. Про основні засади здiйснення державного фiнансового контролю в Україні (назва у редакції Закону України вiд 16.10.2012 № 5463) : Закон України вiд 26.01.1993 № 940 (iз змiнами i доповненнями, внесеними законами України станом на 01.09.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2939-12>.

276. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих вiд злочинiв : постанова Пленуму Верховного Суду України вiд 02.07.2004 № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-04/print1471406498413779>.

277. Про практику застосування судами примусових заходiв медичного характеру та примусового лiкування : постанова Пленуму Верховного Суду України вiд 03.06.2005 № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-05>.

278. Про психiатричну допомогу : Закон України вiд 22.02.2000 № 1489-III // Вiдомості Верховної Ради України. – 2000. – 19. – Ст. 143 (iз змiнами згiдно iз законами України станом на 23.12.2015).

279. Про судово-експертну дiяльнiсть : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.minjust.gov.ua/43603>.

280. Про судову експертизу в кримінальних i цивiльних справах : постанова

Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 (із змінами, внесеними постановою Пленуму Верховного Суду України від 25.05.1998 № 15) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97>.

281. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 233 (із змінами, внесеними згідно із законами від 03.04.2003 № 662-IV; від 9.09.2004 № 1992-IV; від 20.12.2005 № 3235-IV; від 19.12.2006 № 489-V; від 13.04.2012 № 4652-VI; від 17.05.2012 № 4711-VI; від 02.03.2015 № 213-VIII) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

282. Пронин К. В. Тактика допроса в суде: процессуальные и криминалистические аспекты : пособие / К. В. Пронин. – М. : Юстицинформ, 2006. – 160 с.

283. Радянська криміналістика (криміналістична техніка та слідча тактика) : підручник / за ред. В. П. Колмакова. – К. : Вища школа, 1973. – 296 с.

284. Рахунов Р. Д. Теория и практика экспертизы в советском уголовном процессе / Р. Д. Рахунов. – М. : Госюриздат, 1950. – 248 с.

285. Рахунов Р. Д. Участники уголовно-процессуальной деятельности по советскому праву / Р. Д. Рахунов. – М. : Госюриздат, 1961. – 277 с.

286. Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. М. Ревака ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 198 с.

287. Рекомендація Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/12.%20Рекомендація%20Rec%20\(2006\)%208.pdf](http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/12.%20Рекомендація%20Rec%20(2006)%208.pdf).

288. Ремизова Е. В. Уголовно-процессуальные вопросы борьбы с преступностью несовершеннолетних в СССР / Е. В. Ремизова. – М. : Моск. гос.

ун-т, 1979. – 132 с.

289. Репешко П. Участь спеціаліста в судовому розгляді кримінальної справи / П. Репешко // Право України. – 1999. – № 9. – С. 78–82.

290. Реуцкая П. Е. Психологические особенности допроса несовершеннолетних / П. Е. Реуцкая, О. И. Бродченко // Прикладная юридическая психология. – 2008. – № 3. – С. 55–68.

291. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бельзюк проти Польщі» від 25.03.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://coe.kiev.ua/hr/case/28.html>.

292. Рогальська В. В. Змагальність у досудовому провадженні (за матеріалами діяльності слідчих підрозділів органів внутрішніх справ) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Рогальська ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2012. – 241 с.

293. Рогатинська Н. З. Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи / Н. З. Рогатинська, Р. М. Мудрак // Право і суспільство. – 2014. – № 5-2. – С. 333–338.

294. Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство. Пособие к лекциям [Электронный ресурс] / Н. Н. Розин. – СПб. : Изд. юрид. книж. склада «Право», 1914. – 547 с. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/1407496>.

295. Романюк Б. В. Проведення ревізії у кримінальній справі – процесуальний спосіб збирання доказів / Б. В. Романюк // Вісник Акад. прав. наук України. – 2002. – № 1 (28). – С. 168–179.

296. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Б. В. Романюк ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2002. – 222 с.

297. Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. – Т. 8: Судебная реформа / под ред. Б. В. Виленского. – М. : Юрид. лит., 1991. – 496 с.

298. Россинская Е. Р. Специальные юридические знания и судебно-

нормативные экспертизы / Е. Р. Россинская // Труды ВЮЗИ–МЮИ–МГЮА. – М. : МГЮА, 2006. – Т. 2. – С. 65–77.

299. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 712 с.

300. Рыбальская В. Я. О процессуальных гарантиях прав потерпевших в производстве по делам о несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская // Проблемы борьбы с преступностью: тр. Омской ВШМ и Иркутского гос. ун-та. – Омск, Иркутск : ВШМ МВД СССР, 1975. – С. 81–92.

301. Савицкий В. М. Презумпция невиновности / В. М. Савицкий. – М. : Норма, 1997. – 121 с.

302. Садченко О. О. Залучення спеціаліста у кримінальне провадження / О. О. Садченко // Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5 грудня 2014 р.). – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2014. – С. 64–67.

303. Салтевский М. В. Криминалистическая фотография, кинематография и видеозапись в правоохранительной деятельности : учеб. пособие / М. В. Салтевский, Н. Н. Лысов ; под ред. М. В. Салтевского. – К. : Укр. акад. внутр. дел, 1993. – 206 с.

304. Салтевский М. В. Проблема соотношения специальных и профессиональных знаний, используемых при производстве следственных действий / М. В. Салтевский // Становление и развитие органов внутренних дел Украинской ССР. – К. : КВШ МВД СССР, 1973. – С. 130–136.

305. Сахнова Т. В. Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. – М. : Городец, 2000. – 368 с.

306. Свод законов уголовных // Свод законов Российской Империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленный : в 15 т. – СПб. : Типогр. II-го отд. собственной Е. И. В. Канцелярии, 1832. – Т. 15. – 560 с.

307. Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и

система науки / М. Я. Сегай // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Х. : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 25–32.

308. Селиванов Н. А. Основания и формы применения научно-технических средств и специальных знаний при расследовании преступлений / Н. А. Селиванов // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. литература, 1968. – Вып. 7. – С. 111–139.

309. Селиванов Н. А. Привлечение специалистов к расследованию (Обзор практики по материалам следственных органов прокуратуры) / Н. А. Селиванов. – М. : Юрид. литература, 1973. – 39 с.

310. Селина Е. В. Применение специальных познаний в российском уголовном процессе : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 / Е. В. Селина ; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2003. – 44 с.

311. Селина Е. В. Применение специальных познаний в уголовном процессе / Е. В. Селина. – М. : Юрлигинформ, 2002. – 144 с.

312. Селина Е. Формы применения специальных познаний в уголовном процессе / Е. Селина // Законность. – 2002. – № 5. – С. 23–26.

313. Семенков Є. О. Особливості правового механізму відводу перекладача в кримінальному процесі України / Є. О. Семенков // Держава та регіони. Серія: Право. – Запоріжжя, 2011. – № 2. – С. 125–131.

314. Семенцов В. А. Следственные действия в досудебном производстве (общие положения теории и практики) / В. А. Семенцов. – Екатеринбург : Уральская гос. юрид. академия, 2006. – 289 с.

315. Семьянова И. С. Проблемы совершенствования расследования преступлений несовершеннолетних (организационно-правовой аспект) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовное право, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / И. С. Семьянова ; Омская академия МВД РФ. – Омск, 2004. – 23 с.

316. Сергеев Л. А. Ревизия при расследовании преступлений / Л. А. Сергеев. – М. : Юрид. литература, 1969. – 104 с.
317. Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии / О. Ю. Скичко ; под. ред. В. И. Комисарова. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 184 с.
318. Скорченко П. Т. Криминалистика. Техничко-криминалистическое обеспечение расследования преступлений : пособие / П. Т. Скорченко. – М. : Былина, 1999. – 272 с.
319. Скригонюк М. І. Криміналістика : підручник / М. І. Скригонюк. – К. : Атіка, 2005. – 496 с.
320. Словник української мови : в 11 т. Т. 1. – К. : Наукова думка, 1970. – 800 с.
321. Словник української мови : в 11 т. Т. 2. – К. : Наукова думка, 1971. – 550 с.
322. Словник української мови : в 11 т. Т. 3. – К. : Наукова думка, 1972. – 744 с..
323. Словник української мови : в 11 т. Т. 4. – К. : Наукова думка, 1972. – 840 с.
324. Словник української мови : в 11 т. Т. 5. – К. : Наукова думка, 1974. – 840 с.
325. Словник української мови : в 11 т. Т. 7. – К. : Наукова думка, 1976. – 766 с.
326. Словник української мови : в 11 т. Т. 8. – К. : Наукова думка, 1977. – 928 с.
327. Словник української мови : в 11 т. Т. 9. – К. : Наукова думка, 1978. – 918 с.
328. Словник української мови : в 11 т. Т. 10. – К. : Наукова думка, 1979. – 658 с.

329. Словник української мови : в 11 т. Т. 11. – К. : Наукова думка, 1980. – 854 с.
330. Смирнов А. В. Состязательный процесс / А. В. Смирнов. – СПб. : Альфа, 2001. – 320 с.
331. Смородинова А. Г. Формы участия специалиста в следственных действиях : пособие / А. Г. Смородинова. – Саратов : Саратов. юрид. ин-т МВД России, 2003. – 64 с.
332. Снетков В. А. Основы деятельности специалиста экспертно-криминалистических подразделений органов внутренних дел : пособие / В. А. Снетков. – М. : Эксперт.-криминалист. центр МВД РФ, 2001. – 72 с.
333. Соборное Уложение 1649 г. // Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. – Т. 3: Акты Земских соборов. – М. : Юрид. лит., 1985. – 512 с.
334. Соловей Г. В. Принцип змагальності в кримінальному процесі України : дис.. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Г. В. Соловей ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2012. – 234 с.
335. Сопохин А. А. Руководство по судебно-медицинской экспертизе трупа / А. А. Солохин, Ю. А. Солохин. – М. : РМАПО, 1997. – 264 с.
336. Сорокотягин И. Н. Использование специальных познаний в проверочной и организационной деятельности следователя : пособие / И. Н. Сорокотягин. – Свердловск, 1989. – 43 с.
337. Сорокотягин И. Н. Системно-структурная характеристика специальных познаний и формы их использования в борьбе с преступностью / И. Н. Сорокотягин // Применение специальных познаний в борьбе с преступностью : сб. науч. тр. – Свердловск, Свердловск. юрид. ин-т, 1983. – С. 24–27.
338. Сорокотягин И. Н. Специальные познания в расследовании преступлений / И. Н. Сорокотягин. – Ростов-на-Дону : Ростовский гос. ун-т, 1984. – 119 с.

339. Софийчук Н. В. Производство следственных действий с участием иностранных граждан СНГ (По материалам Иркутской области и Республики Бурятия) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Н. В. Софийчук ; Байкальский гос. ун-т экономики и права. – Иркутск, 2005. – 20 с.

340. Спасович В. Д. Учебник уголовного права : в 2 т. [Электронный ресурс] / В. Д. Спасович. – СПб. : Тип. И. Огризко, 1863. – Т. 1. – 428 с. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/702314>.

341. Сперанский К. К. Особенности допросов по делам несовершеннолетних / К. К. Сперанский // Соц. законность. – 1968. – № 4. – С. 50–52.

342. Справочная книга криминалиста / рук. авт. кол. Н. А. Селиванов. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2000. – 727 с.

343. Степанюк А. Х. Проблеми імплементації міжнародних стандартів поведіння із засудженими у вітчизняне законодавство / А. Х. Степанюк, Т. К. Любжина. – Х. : ІВПЗ АПрН України. – 2001. – 157 с.

344. Степанюк Р. Л. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : монографія / Р. Л. Степанюк ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. – Х. : НікаНова, 2012. – 382 с.

345. Степанюк Р. Л. Співвідношення правових і спеціальних знань у кримінальному провадженні / Р. Л. Степанюк, С. П. Лапта // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право. – 2013. – Вип. № 16. – № 1082. – С. 196–198.

346. Стеценко Ю. В. Змагальність сторін щодо доказування фактів психологічного змісту / Ю. В. Стеценко // Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матер. наук.-практ. конф. (Одеса, 9 жовтня 2009 р.). – Одеса, 2009. – С. 546–549.

347. Стецовский Ю. И. Судебная власть : пособие / Ю. И. Стецовских. – М. : Дело, 2000. – 400 с.

348. Стецовский Ю. Принцип национального языка судопроизводства и право обвиняемого на защиту / Ю. Стецовский // Советская юстиция. – 1977. – № 4. – С. 21–22.

349. Стрельцова Е. В. Тактические и психологические основы допроса несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Е. В. Стрельцова ; Саратовская гос. академия права. – Саратов, 2007. – 24 с.

350. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : в 2 т. – Т. 2: Порядок производства по уголовным делам по советскому уголовно-процессуальному праву / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1970. – 616 с.

351. Судебник 1497 года // Памятники русского права. Памятники права периода образования русского централизованного государства, XIV–XV вв. / под ред. Л. В. Черепнина. – М. : Госюриздат, 1955. – 527 с.

352. Судебник 1550 г. // Памятники русского права. Памятники права периода укрепления Русского централизованного государства, XV–XVII вв. / под ред. Л. В. Черепнина. – М. : Госюриздат, 1956. – Вып. 4. – 632 с.

353. Судебник 1589 г. // Памятники русского права. Памятники права периода укрепления Русского централизованного государства, XV–XVII вв. / под ред. Л. В. Черепнина. – М. : Госюриздат, 1956. – Вып. 4. – 632 с.

354. Судова практика з перегляду кримінальних справ у касаційному порядку (узагальнення Верховного Суду України) // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 4 (56). – С. 29–36.

355. Тактика попереднього дослідження криміналістичних об'єктів при проведенні слідчого огляду / В. О. Комаха, Г. Ф. Кривда, В. В. Голованов та ін. ; за заг. ред. В. О. Комахи ; Одеська нац. юрид. академія. – Чернівці : Золоті литаври,

2003. – 268 с.

356. Танасевич В. Г. Ревизия и бухгалтерская экспертиза при расследовании дел о хищениях государственного и общественного имущества : пособие / В. Г. Танасевич. – М. : Госюриздат, 1958. – 151 с.

357. Таран О. В. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінально процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. В. Таран ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2013. – 34 с.

358. Телегина Т. Д. Использование специальных знаний в современной практике расследования преступлений / Т. Д. Телегина. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 152 с.

359. Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н.В. Жогин. – М. : Юрид. литература, 1973. – 736 с.

360. Теория судебной экспертизы : учебник / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин ; под ред. Е. Р. Россинской. – М. : Норма, 2009. – 384 с.

361. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України : посібник / В. М. Тертишник. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 576 с.

362. Тертышник В. М. Взаимодействие следователя с иными подразделениями органов внутренних дел при расследовании преступлений / В. М. Тертышник, С. В. Слинько. – Х. : Ун-т внутр. дел, 1995. – 66 с.

363. Тетюев С. В. Роль педагога (психолога) в допросе несовершеннолетних по уголовным делам / С. В. Тетюев // Правоведение. – 2009. – № 5. – С. 103–111.

364. Толочко О. Реалізація принципу змагальності під час досудового розслідування / О. Толочко // Вісник Нац. акад. прокуратури України. – 2014. – № 2 (35). – С. 59–65.

365. Торбин Ю. Г. Теория и практика освидетельствования / Ю. Г. Торбин. – СПб. : Питер, 2004. – 176 с.

366. Торопов С. О. Попередні та експертні балістичні дослідження на місці події : дис.. ... канд.. юрид. наук : 12.00.09 / С. О. Торопов ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 243 с.

367. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР. – Х. : Наркомюст УССР, 1925. – 124 с.

368. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР. – Х. : Наркомюст УССР, 1927. – 126 с.

369. Уставъ Уголовнаго Судопроизводства съ позднейшими узаконеніями, законодательными мотивами, разьяснениями Прав. Сената и циркулярами Министра Юстиціи [Электронный ресурс] / подъ ред. М. Шрамченко и В. Широковымъ. – СПб. : Изданіе юридическаго книжнаго магазина Н. К. Мартынова, 1899. – 1038 с. – Режим доступа : <http://jurytrial.ru/media/files/library/file631.pdf>.

370. Фастовець В. Співвідношення понять «показання» та «пояснення» у кримінальному процесуальному кодексі України / В. Фастовець // Вісник Нац. акад. прокуратури України. – 2014. – № 2 (35). – С. 79–85.

371. Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы) : пособие / А. В. Федоров. – СПб. : Филология три, 2002. – 416 с.

372. Филиппов А. Г. О понятии криминалистических экспертиз и возможности расширения их предмета / А. Г. Филиппов // Научно-технический прогресс и возможности криминалистики : сб. науч. тр. Волгоград. акад. МВД РФ. – Волгоград, 1991. – С. 17–23.

373. Флоря Д. Ф. Проблемы получения показаний несовершеннолетних на предварительном следствии / Д. Ф. Флоря // Фундаментальные и прикладные проблемы управления расследованием преступлений : матер. науч.-практ. конф. – М. : Акад. МВД РФ, 2005. – Ч. 1. – С. 79–83.

374. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2 т. / И. Я. Фойницкий ; под ред. А. В. Смирнова. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 2. – 606 с.

375. Фомин М. А. Сторона защиты в уголовном процессе (досудебное производство) : учебник / М. А. Фомин. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 236 с.

376. Харчиков А. В. Проблемы изучения и оценки показаний несовершеннолетних на предварительном следствии : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика: оперативно-розыскная деятельность» / А. В. Харчиков ; ВНИИ МВД России. – М., 1996. – 24 с.

377. Хлынцов М. Н. Участие педагога в допросе несовершеннолетних свидетелей и обвиняемых / М. Н. Хлынцов // 50 лет Советской власти и актуальные проблемы правовой науки : матер. конф. по итогам науч.-исслед. работы за 1966 г. – Саратов, 1967. – С. 185–186.

378. Хоматов Ю. В. Розвиток змагальних засад діяльності адвоката-захисника в кримінальному судочинстві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Ю. В. Хоматов ; Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Х., 1994. – 21 с.

379. Хрусталеv В. Н. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях : пособие / В. Н. Хрусталеv, Р. Ю. Трубицин. – СПб. ; М. ; Нижний Новгород : Питер, 2003. – 208 с.

380. Циркаль В. В. Тактика производства следственных действий с участием специалистов : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / В. В. Циркальсm ; Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1984. – 25 с.

381. Чельцов-Бебутов М. А. Советский уголовный процесс : учебник / М. А. Чельцов-Бебутов. – М. : Госюриздат, 1951. – 512 с.

382. Чипура Д. П. Использование специальных экономических знаний при расследовании преступлений (уголовно-процессуальные и организационные аспекты) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Д. П. Чипура ; Волгоград. акад. МВД РФ. – Волгоград, 2005. – 262 с.

383. Чистова Л. Е. Являются ли криминалистическими экспертизы материалов, веществ и изделий из них? / Л. Е. Чистова // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М. : Спарк, 2003. – Вып. 1 (5). – С. 8–14.

384. Шадрин В. В. Применение судебно-бухгалтерской экспертизы в уголовном процессе / В. В. Шадрин. – М. : Юрлитинформ, 2003. – 176 с.

385. Шадрин В. В. Ревизия по требованию правоохранительных органов при расследовании уголовных дел / В. В. Шадрин, К. В. Шадрин, Э. Ф. Мусин. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 136 с.

386. Шапиро Л. Г. Процессуальные и криминалистические аспекты использования специальных знаний при расследовании преступлений в сфере экономической деятельности / Л. Г. Шапиро. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 320 с.

387. Шапиро Л. Г. Специальные знания в уголовном судопроизводстве и их использование при расследовании преступлений в сфере экономической деятельности : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Л. Г. Шапиро ; Кубанский гос. аграрный ун-т. – Краснодар, 2008. – 51 с.

388. Шаренко С. Л. Кримінально-процесуальні проблеми застосування примусових заходів медичного характеру / С. Л. Шаренко. – Х. : Право, 2002. – 208 с.

389. Швец С. В. Содержание понятия «переводчик» в российском уголовном судопроизводстве [Электронный ресурс] / С. В. Швец // Теория и практика общественного развития. – 2014. – № 7. – С. 124–126. – Режим доступа :

http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2014/7/yurisprudentsiya/shvets.pdf.

390. Шейфер С. А. Следственные действия. Система и процессуальная форма / С. А. Шейфер. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 208 с.

391. Шейфер С. А. Собираание доказательств в советском уголовном процессе: методологические и правовые проблемы / С. А. Шейфер. – Саратов : Саратов. гос. ун-т, 1986. – 169 с.

392. Шепитько В. Ю. Допрос несовершеннолетних: психология и тактика : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Криминальный процесс. Криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / В. Ю. Шепитько ; Харьк. юрид. ин-т. – Х., 1990. – 20 с.

393. Шепитько В. Ю. О пределах использования специальных знаний в уголовном процессе / В. Ю. Шепитько // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матер. IV міжнар. наук.-прак. конф., присвяченої 95-річчю з дня народження проф. М. В. Салтевського (Одеса, 2 листопада 2012 р.). – Одеса : Фенікс, 2012. – С. 499–502.

394. Шепитько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / В. Ю. Шепитько ; за ред. акад. НАН України В. Я. Тація. – Х. : Право, 2001. – 560 с.

395. Шепитько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія / В. Ю. Шепитько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – 432 с.

396. Шерстюк В. Н. Место криминалистических экспертиз в классификации судебных экспертиз / В. М. Шерстюк // Криминалисть первопечатный. – Х. : Нац. ун-т «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – № 6. – С. 150–162.

397. Шестакова С. Д. Проблемы состязательности в российском уголовном процессе : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Криминальный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / С. Д. Шестакова ; Санкт-Петербург. акад. МВД России. – СПб. :

1998. – 21 с.

398. Шиба І. О. Принцип змагальності за КПК України / І. О. Шиба // Часопис Акад. адвокатури України. – 2013. – № 19. – С. 1–6.

399. Шибіко В. П. «Мала реформа» судового розгляду кримінальної справи: рух від істини до змагальності? / В. П. Шибіко // Судова реформа в Україні : матер. наук.-практ. конф. – Х., 2002. – С. 100–105.

400. Шиканов В. И. Использование специальных познаний при расследовании убийств : пособие / В. И. Шиканов. – Иркутск : Иркутский гос. ун-т, 1976. – 92 с.

401. Шимановский В. В. Процессуальные особенности расследования преступлений несовершеннолетних / В. В. Шимановский. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1980. – 54 с.

402. Шмонин А. В. Понятие и содержание специальных познаний в уголовном процессе / А. В. Шмонин // Российский судья. – М. : Юрист, 2002. – № 11. – С. 11–13.

403. Шовкова Т. А. Зміст граматичної компетенції майбутніх перекладачів / Т. А. Шовкова // Вісник Академії адвокатури України. – 2014. – Т. 11. – № 1 (29). – С. 129–137.

404. Шпилёв В. Н. Участники уголовного процесса / В. Н. Шпилев. – Минск: Белорус. гос. ун-т, 1970. – 174 с.

405. Щерба С. П. Переводчик в российском уголовном процессе / С. П. Щерба. – М. : Экзамен, 2005. – 416 с.

406. Щербаковский М. Г. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений / М. Г. Щербаковский, А. А. Кравченко. – Х. : Ун-т внутр. дел, 1999. – 78 с.

407. Щербаковський М. Г. Криміналістика : посібник / М. Г. Щербаковський. – Х. : Прометей-Прес, 2004. – 284 с.

408. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз

у кримінальному провадженні : монографія / М. Г. Щербаковський. – Х. : В деле, 2015. – 560 с.

409. Эйсман А. А. Заключение эксперта (Структура и научное обоснование) / А. А. Эйсман. – М. : Юрид. литература, 1967. – 152 с.

410. Эксархопуло А. А. Специальные познания в уголовном процессе и их нетрадиционные формы / А. А. Эксархопуло // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М. : Спарк, 2001. – Вып. 2. – С. 26–27.

411. Элькинд П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовном процессе / П. С. Элькинд. – Л. : Ленинград. гос. ун-т, 1976. – 143 с.

412. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / Д. Б. Эльконин // Вопросы психологии. – 1971. – № 4. – С. 12–18.

413. Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. – М. : Юристъ, 1999. – 552 с.

414. Яворський Б. І. Ознайомлення сторони захисту із матеріалами кримінальної справи як елемент в реалізації інституту сприяння захисту [Електронний ресурс] / Б. І. Яворський // Адвокат. – 2009. – № 3 (102). – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Advokat/2009_3/2009-3-Yavorskiy.pdf.

415. Якименко О. Красиве без корисного. Принцип змагальності в новому Кримінальному процесуальному кодексі / О. Якименко // Юридичний вісник України. – 15–21 вересня 2012 р. – № 37 (898). – С. 4.

416. Якуб М. Л. Демократические основы советского уголовно-процессуального права / М. Л. Якуб. – М. : Моск. гос. ун-т, 1960. – 171 с.

417. Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших / М. Л. Якуб. – М. : Юрид. лит., 1968. – 128 с.

418. Яновська О. Г. Концептуальні засади функціонування і розвитку змагального кримінального судочинства : монографія / О. Г. Яновська. – К. :

Прецедент, 2011. – 303 с.

419. Яновська О. Г. Особливості кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення за новим кримінальним процесуальним кодексом України / О. Г. Яновська // Часопис Київ. ун-ту права. – 2013. – № 1. – С. 242–245.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Результати анкетування 355 слідчих
прокуратури (121 респондент) та МВС (234 респонденти) України**

№№	Питання та варіанти відповідей	%
	<i>Який Ваш досвід роботи?</i>	
1.	– 1-5 років	66
	– 5-10 років	20
	– більше 10 років	14
	<i>Яких обізнаних осіб Ви залучали під час розслідування злочинів?</i>	
2.	– експерт	100
	– спеціаліст	97
	– особи, які проводять попередні дослідження об'єктів	85
	– особи, які здійснюють перевірку об'єктів та осіб за криміналістичними обліками	77
	– судово-медичний експерт (крім проведення судово-медичної експертизи)	66
	– ревізор	32
	– перекладач	23
	– педагог	22
	– лікар	21
	– свідок, який володіє спеціальними знаннями	14
	– перевіряючий	12
	– особи, які надають консультації	11
	– медичний працівник	5
	– потерпілий, який володіє спеціальними знаннями	4
	– підозрюваний, який володіє спеціальними знаннями	3
	– психолог (крім проведення психологічної експертизи)	2

	– психіатр (крім проведення психіатричної експертизи)	2
	– сурдоперекладач	1
3.	<i>Чи вважаєте Ви перекладача, педагога, психолога, які беруть участь у слідчих (діях), спеціалістами у процесуальному значенні?</i>	
	– так	86
	– ні	14
	<i>Під час проведення яких слідчих дій Ви найчастіше залучаєте спеціалістів?</i>	
4.	– огляд місця події	98
	– слідчий експеримент	86
	– отримання зразків для експертизи	78
	– впізнання	74
	– обшук	45
	– огляд предметів, документів	33
	– допит	18
	– освідування	11
5.	<i>Чи використовували Ви поясненнями спеціалістів у своїй практичній діяльності ?</i>	
	– так	85
	– ні	15
	<i>Чи використовуєте Ви допомогу спеціаліста під час:</i>	
6.	– збирання доказів	65
	– дослідження доказів	20
	– оцінки доказів	15
7.	<i>Чи використовували Ви допомогу спеціалістів для вирішення питань у галузі права ?</i>	
	– так	74
	– ні	26
	<i>Чи вважаєте Ви необхідним розширення прав потерпілого за самостійним залученням експерта?</i>	
8.	– так	88
	– ні	12

Чи допускаєте Ви можливість надання стороні захисту об'єктів для проведення експертизи залученим нею експертом?	
9.	<ul style="list-style-type: none"> – так 44 – ні 56
Якщо об'єкти передаються стороні захисту для проведення експертизи, то чи доцільно слідчому ознайомлюватися із питаннями експерту та його висновком ?	
10.	<ul style="list-style-type: none"> – так 78 – ні 22
Чи вважаєте Ви доцільним замінити медичні висновки висновком судово-медичної або психіатричної експертиз як підставами зупинення досудового розслідування ?	
11.	<ul style="list-style-type: none"> – так 89 – ні 11
Чи вважаєте Ви допустимим формування доказів стороною захисту у вигляді складання протоколів ?	
12.	<ul style="list-style-type: none"> – так 23 – ні 77
Якщо Ви залучали перекладача, то серед яких обізнаних осіб його вибирали ?	
13.	– співробітники бюро перекладів 42
	– викладачі іноземної мови вищих навчальних закладів 21
	– викладачі іноземної мови шкіл 9
	– родичі допитуваного 7
	– інші 27
Кого в якості педагога Ви залучали для проведення слідчих (розшукових) дій ?	
14.	– вчителі загальноосвітніх шкіл 34
	– вихователі дошкільних закладів, шкіл-інтернатів, дитячих будинків, виправних колоній 22
	– співробітники місцевих відділів освіти 14
	– викладачі професійно-технічних, середніх спеціальних закладів 12
	– наукові співробітники 9
	– викладачі вищих навчальних закладів 7

	– інші	2
	<i>Чи вважаєте Ви правильним скасування права слідчого на</i>	
15.	<i>призначення ревізій та перевірок ?</i>	
	– так	4
	– ні	96

Додаток Б

Пропозиції щодо вдосконалення законодавства у галузі використання спеціальних знань обізнаних осіб у кримінальному провадженні

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО СУДОВУ ЕКСПЕРТИЗУ»

Стаття 7. Суб'єкти судово-експертної діяльності.

[...]

«...3. Виключено...».

[...]

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО АДВОКАТУРУ ТА АДВОКАТСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ»

Стаття 20. Професійні права адвоката

1. Під час здійснення адвокатської діяльності адвокат має право вчиняти будь-які дії, не заборонені законом, правилами адвокатської етики та договором про надання правової допомоги, необхідні для належного виконання договору про надання правової допомоги, зокрема:

[...]

8) застосовувати технічні засоби, у тому числі для копіювання матеріалів кримінального провадження, в якому адвокат здійснює захист, представництво або надає інші види правової допомоги, фіксувати у протоколі за участю двох незаінтересованих осіб (за їх згодою) дії зі збирання доказів, отримання зразків для експертизи, процесуальні дії, в яких він бере участь, а також хід судового засідання в порядку, передбаченому законом;

[...]

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО АУДИТОРСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ»

Стаття 19. Обов'язки аудиторів і аудиторських фірм

Аудитори і аудиторські фірми зобов'язані:

[...]

8) якщо в процесі аудиту виявлені порушення, за які передбачено кримінальну відповідальність або які містять ознаки корупційних правопорушень, аудиторські висновки передаються до правоохоронних органів.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 29. Мова, якою здійснюється кримінальне провадження

[...]

3. Слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий забезпечують учасникам кримінального провадження, які *не розуміють* державної мови, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись у разі необхідності послугами перекладача в порядку, передбаченому цим Кодексом.

[...]

Стаття 36. Прокурор

[...]

2. Прокурор, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, уповноважений:

[...]

10) погоджувати або відмовляти у погодженні клопотань слідчого до слідчого судді про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, *ревізій та перевірок*, інших процесуальних дій у випадках, передбачених цим Кодексом, чи самостійно подавати слідчому судді такі клопотання.

[...]

Стаття 40. Слідчий органу досудового розслідування

[...]

2. Слідчий уповноважений:

[...]

5) звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, *ревізій та перевірок*.

[...]

Стаття 68. Перекладач

1. У разі необхідності у кримінальному провадженні перекладу пояснень, показань або документів сторони кримінального провадження або слідчий суддя чи суд залучають відповідного перекладача (сурдоперекладача).

Перекладачем (сурдоперекладачем) у кримінальному провадженні є обізнана особа, яка досягла шістнадцяти років, не заінтересована у результатах кримінального провадження, незалежна від учасників процесу, володіє навичками перекладу, мовою судочинства, усною і письмовою мовою, жестомімічною чи

дактильною мовами, знання яких є необхідним для перекладу показань, пояснень, клопотань, скарг і документів, залучена за згодою сторонами, слідчим суддею чи судом в порядку, передбаченому цим Кодексом.

[...]

3. Перекладач зобов'язаний:

[...]

2) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених цим Кодексом, а також через відсутність у нього необхідних знань та навичок, необхідних для перекладу;

[...]

4. Про призначення особи перекладачем слідчий, прокурор виносять постанову, а слідчий суддя, суд – ухвалу. Сторона захисту та потерпілий мають право залучити перекладача на договірних умовах. Перед початком процесуальної дії сторона кримінального провадження, яка залучила перекладача, чи слідчий суддя або суд пересвідчуються в особі і компетентності перекладача, з'ясовують його стосунки з підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим, свідком і роз'яснюють його права і обов'язки.

Стаття 79. Підстави для відводу спеціаліста, перекладача, експерта, секретаря судового засідання

[...]

3. Перекладач, крім того, не має права брати участі у кримінальному провадженні, якщо встановлена його некомпетентність.

Стаття 69. Експерт

1. Експерт – не заінтересована у результатах кримінального провадження обізнана особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками їх застосування, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи, залучена сторонами, потерпілим, слідчим суддею під час досудового розслідування та суддею під час судового розгляду для дослідження наданих об'єктів та давання письмового висновку з питань, які стосуються її компетенції.

[...]

Стаття 71. Спеціаліст

1. Спеціаліст – не заінтересована у результатах кримінального провадження обізнана особа, яка володіє спеціальними або правовими знаннями та навичками їх застосування, залучена за своєю згодою сторонами, слідчим суддею під час досудового розслідування чи судом під час судового розгляду для сприяння у збиранні (пошуку, виявленні, фіксації, вилученні, збереженні), дослідженні, оцінці доказів, надані усних чи письмових пояснень (довідок,

консультацій) з питань, що потребують відповідних спеціальних чи правових знань та навичок.

Спеціалістами є перекладач, педагог, психолог, лікар, судово-медичний експерт, які беруть участь у процесуальних діях, крім експертизи.

[...]

Стаття 71¹. Педагог, психолог

1. Педагогом та психологом є не заінтересована в результатах кримінального провадження обізнана особа, яка має вищу педагогічну чи психологічну освіту, стаж роботи за фахом не менше трьох років; практична діяльність пов'язана із дітьми та підлітками тієї вікової групи, до якої належить малолітній або неповнолітній підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок, що бере участь у процесуальних діях у встановленому цим Кодексом порядку.

2. Педагог та психолог мають право:

1) з дозволу слідчого, прокурора, суду ставити запитання малолітній або неповнолітній особі;

2) знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких брали участь, і подавати до них зауваження про правильність та повноту записів;

3) клопотати про зупинення процесуальної дії або її припинення достроково, якщо дійде висновку, що малолітній або неповнолітній не може продовжувати в ній участь;

4) знайомитися з матеріалами кримінального провадження в частині даних, що характеризують малолітню або неповнолітню особу;

5) мати короткі побачення з малолітньою або неповнолітньою особою, законним представником до початку слідчої (розшукової) дії чи судового засідання;

6) подавати скарги на дії слідчого, прокурора і суду, що порушують його права.

3. Педагог та психолог зобов'язані:

1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду;

2) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених цим Кодексом.

4. Педагогу та психологу заборонено самотійно збирати матеріали, що відносяться до характеристики малолітнього або неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка.

Стаття 79 КПК України. Підстави для відводу спеціаліста, перекладача, експерта, секретаря судового засідання

1. Спеціаліст, перекладач, експерт, секретар судового засідання, педагог, психолог, лікар не мають права брати участі у кримінальному провадженні та відводяться за підставами, передбаченими частиною першою статті 77 цього Кодексу, з тим обмеженням, що їх попередня участь у цьому кримінальному

провадженні як спеціаліста, перекладача, експерта, *педагога, психолога, лікаря* і секретаря судового засідання не може бути підставою для відводу.

[...]

Стаття 93. Збирання доказів

[...]

2. Сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, *матеріалів ревізій та перевірок*, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом.

3. Сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, *матеріалів ревізій та перевірок*; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання до суду належних і допустимих доказів.

Ініціювання стороною захисту, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, проведення слідчих (розшукових) дій здійснюється шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань, які розглядаються в порядку, передбаченому статтею 220 цього Кодексу. Постанова слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій може бути оскаржена слідчому судді.

Слідчий, прокурор не мають права відмовити у клопотанні стороні захисту, потерпілому, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у проведенні слідчих (розшукових) дій для встановлення обставин, які мають значення для кримінального провадження.

[...]

Стаття 99. Документи

[...]

2. До документів, за умови наявності в них відомостей, передбачених частиною першою цієї статті, можуть належати:

[...]

4) *матеріали ревізій та перевірок*

[...]

Стаття 122. Витрати, пов'язані із залученням потерпілих, свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів

[...]

6. У разі закриття кримінального провадження згідно із п.п. 1-3 ч. 1 ст. 284 КПК України або винесення судом виправдувального вироку витрати, пов'язані із залученням стороною захисту експертів спеціалізованих державних установ, компенсуються за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим установам з Державного бюджету України.

7. Витрати, пов'язані із проведенням експертизи стороною захисту, компенсуються особою, яка надала завідомо неправдиве повідомлення про вчинений злочин (ст. 383 КК України).

Стаття 223. Вимоги до слідчих (розшукових) дій

[...]

9. Під час проведення слідчих (розшукових) дій слідчий, прокурор мають право скористатися усними чи письмовими поясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань та навичок. Спеціалісту можуть бути поставлені питання щодо суті наданих усних чи письмових пояснень.

Стаття 226. Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи

1. Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться за участю законного представника, психолога або педагога, якщо вчасно неможливо залучити психолога.

[...]

Стаття 227. Участь законного представника, педагога, психолога або лікаря у слідчих (розшукових) діях за участю малолітньої або неповнолітньої особи

1. При проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, психолога або педагога, якщо вчасно неможливо залучити психолога, а за необхідності – лікаря.

[...]

Стаття 243. Порядок залучення експерта

[...]

2. Сторона захисту та потерпілий мають право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової.

[...]

4. Якщо об'єкти для проведення експертизи стороною захисту надані стороною обвинувачення, то завдання експерту та висновок експерта обов'язково надаються для ознайомлення слідчому, прокурору.

Стаття 243¹. Права потерпілого, підозрюваного при залученні експерта

1. У разі залучення експерта стороною обвинувачення за клопотанням сторони захисту або потерпілого, підозрюваний та потерпілий мають право:

- 1) ознайомлюватися з постановою про залучення експерта;
- 2) заявляти відвід експертові або клопотати про проведення експертизи в іншій експертній установі;
- 3) заявляти клопотання про залучення експерта з числа вказаних осіб;
- 4) ставити експертові додаткові питання;
- 5) надавати експерту додаткові об'єкти;
- 6) бути присутнім з дозволу слідчого, прокурора під час проведення експертизи;
- 7) давати пояснення експерту.

2. Підозрюваний та потерпілий мають права, вказані у ч. 1 цієї статті, якщо залучений стороною обвинувачення експерт досліджує потерпілого, підозрюваного чи отримані від них зразки.

Стаття 244. Розгляд слідчим суддею клопотання про залучення експерта

1. У разі відмови слідчого, прокурора в задоволенні клопотання сторони захисту та потерпілого про залучення експерта або наданні об'єктів для проведення експертизи особа, що заявила відповідне клопотання, має право звернутися з клопотанням про залучення експерта або надання об'єктів до слідчого судді.

2. У клопотанні зазначається:

[...]

б) перелік об'єктів, які необхідно надати експерту.

До клопотання також додаються:

[...]

2) копії документів, які підтверджують неможливість самостійного залучення експерта стороною захисту та потерпілим.

[...]

5. Під час розгляду клопотання слідчий суддя має право за клопотанням учасників розгляду або за власною ініціативою заслухати підозрюваного, потерпілого, свідка, спеціаліста чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення клопотання.

6. Слідчий суддя за результатами розгляду клопотання має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, зобов'язати сторону обвинувачення надати об'єкти стороні захисту

та потерпілому для проведення експертизи, якщо особа, що звернулася з клопотанням, доведе, що:

[...]

2) вона не може залучити експерта самотійно через відсутність об'єктів дослідження, які знаходяться у сторони обвинувачення, коштів чи з інших об'єктивних причин.

[...]

Стаття 245. Отримання зразків для експертизи

1. У разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено слідчим суддею, судом, відібрання зразків здійснюється експертом під час провадження експертизи або органом, який здійснював досудове розслідування, за участю спеціаліста.

Стаття 252. Фіксація ходу і результатів негласних слідчих (розшукових) дій.

[...]

2. Проведення негласних слідчих (розшукових) дій може фіксуватися за допомогою технічних та інших засобів. Для надання безпосередньої технічної допомоги може бути запрошений спеціаліст.

[...]

Стаття 280. Підстави та порядок зупинення досудового розслідування

1. Досудове розслідування може бути зупинене після повідомлення особі про підозру у разі, якщо:

1) підозрюваний захворів на тяжку хворобу, яка перешкоджає його участі у кримінальному провадженні, за умови підтвердження цього відповідним висновком судово-медичної чи психіатричної експертизи.

[...]

Стаття 303. Рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування, та право на оскарження

[...]

1. На досудовому провадженні можуть бути оскаржені такі рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора:

[...]

7) рішення слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, ознайомлення з матеріалами кримінального провадження – особою, якій

відмовлено у задоволенні клопотання, її представником, законним представником чи захисником.

[...]

Стаття 332. Проведення експертизи за ухвалою суду

1. Під час судового розгляду суд за клопотанням сторін кримінального провадження, потерпілого або за своєю ініціативою за наявності підстав, передбачених статтею 242 цього Кодексу, має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам.

[...]

Стаття 354. Особливості допиту малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого

1. Допит малолітнього і неповнолітнього свідка проводиться за участю законного представника, психолога або педагога, якщо вчасно неможливо залучити психолога, а за необхідності – лікаря.

[...]

Стаття 360. Пояснення спеціаліста

1. Під час дослідження доказів суд має право скористатися усними чи письмовими поясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань.

2. Спеціалісту можуть бути поставлені питання щодо суті наданих усних чи письмових пояснень. Першою ставить запитання особа, за клопотанням якої залучено спеціаліста, а потім інші особи, які беруть участь у кримінальному провадженні. Головуючий у судовому засіданні має право ставити спеціалістові запитання в будь-який час дослідження доказів.

Стаття 368. Питання, що вирішуються судом при ухваленні вироку

[...]

4. Примусовий захід медичного характеру, передбачений пунктом 9 частини першої цієї статті, може бути застосовано до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані обмеженої осудності, лише за наявності висновку психіатричної експертизи.

[...]

Стаття 491. Участь законного представника, педагога, психолога або лікаря в допиті неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого

1. Допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого проводиться за участю законного представника, психолога або педагога, якщо вчасно неможливо залучити психолога, а у разі необхідності – лікаря.

[...]

Стаття 514. Продовження, зміна або припинення застосування примусових заходів медичного характеру

[...]

3. Розгляд питання про продовження, зміну чи припинення застосування примусових заходів медичного характеру здійснюється за письмовою заявою представника медичного закладу (лікаря-психіатра), де тримається дана особа, у передбаченому статтею 95 Кримінального кодексу України та статтею 512 цього Кодексу порядку. До письмової заяви додається висновок *психіатричної експертизи*, який обґрунтовує необхідність продовження, зміни або припинення застосування таких примусових заходів.

[...]

Стаття 515. Відновлення кримінального провадження

1. У разі видужання особи, яка після вчинення кримінального правопорушення захворіла на психічну хворобу або в неї настав тимчасовий розлад психічної діяльності чи інший хворобливий стан психіки, які позбавляли її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними, суд на підставі висновку *психіатричної експертизи* своєю ухвалою припиняє застосування примусових заходів медичного характеру.

[...]

КОДЕКС УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття 185-8. Ухилення від виконання законних вимог прокурора, слідчого чи адвоката.

1. Невиконання посадовою особою законних вимог прокурора, *слідчого чи адвоката*

[...]

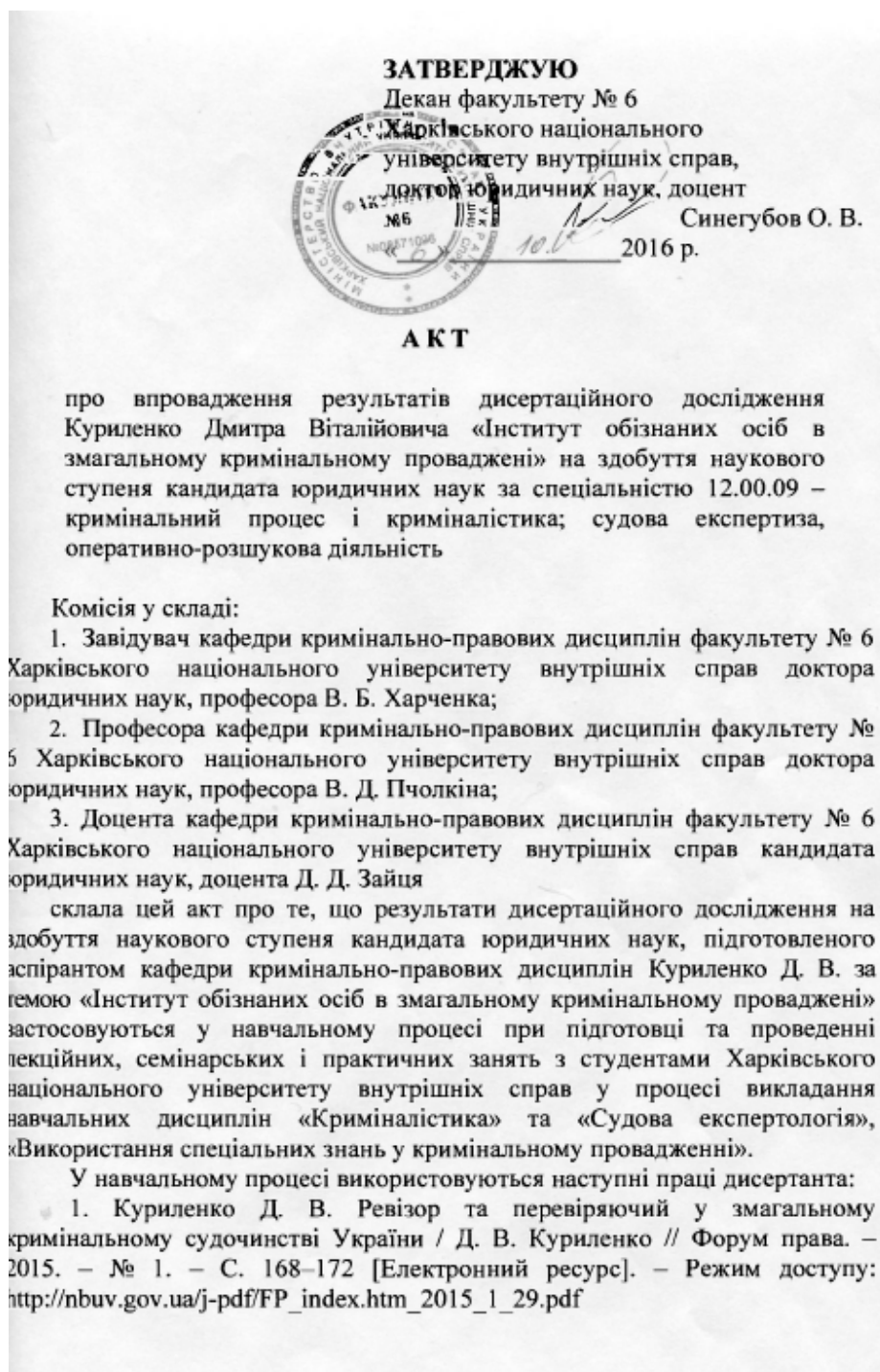
2. Ухилення від виконання законних вимог прокурора *чи слідчого* щодо прибуття до органу прокуратури або *органу досудового розслідування*

[...]

Додаток В

Акти впровадження

2. Куриленко Д. В. Завдання та функції педагога й психолога у кримінальному провадженні / Д. В. Куриленко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ, 2015. – Вип. 1 (68). – С. 64–71.

3. Куриленко Д. В. Щодо рівності сторін кримінального провадження у залученні судового експерта / Д. В. Куриленко // Право і безпека. – Харків, 2016. – № 1 (60). – С. 108–112.

4. Куриленко Д. Сутність та процесуальний статус ревізій й перевірок у кримінальному провадженні / Д. Куриленко // Jurnalul juridic national: teorie și practică (Национальный юридический журнал: теория и практика). – Кишинев. – 2015. – № 2/2 (12). – С. 144–147. (2.5)

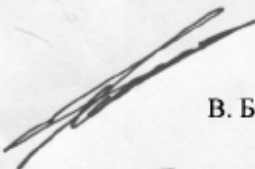
5. Куриленко Д. В. Функції спеціаліста в кримінальному провадженні / Д. В. Куриленко // Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 листопада 2013 р.). – Харків: Харківський. нац. ун-т внутр. справ, 2013. – С. 255–256. (2.2.)

6. Куриленко Д. В. Інститут обізнаних осіб у кримінальному процесі України / Д. В. Куриленко // Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 грудня 2014 р.) – Х.: ХНУВС, 2014. – С. 116–118. (2.1)

7. Куриленко Д. В. Принцип змагальності при проведенні судових експертиз / Д. В. Куриленко // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених : матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 травня 2015 р.). – Харків : Харківський. нац. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 118–122.

Члени комісії

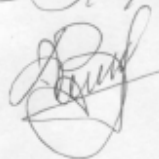
1. Завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 6

 В. Б. Харченко

2. Професор кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 6

 В. Д. Пчолкін

3. Доцент кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 6

 Д. Д. Заяць

“ 5 ” лютого 2016 р.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Керівник Харківської місцевої
прокуратури №5
радник юстиції

А.М. Бугасв
2016 р.

А К Т

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Куриленка Дмитра Віталійовича «Інститут обізнаних осіб в змагальному кримінальному провадженні» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза, оперативно розшукова діяльність

Комісія у складі:

Голова – перший заступник керівника місцевої прокуратури Кравченко А.Г.

Члени комісії:

- заступник керівника місцевої прокуратури №5 Даниляк О.С.
- заступник керівника місцевої прокуратури №5 Казак Д.І.

цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження аспіран кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ прокурора Харківської місцевої прокуратури №5 юриста 2 класу Куриленка Д. В. за темою: «Інститут обізнаних осіб в змагальному кримінальному провадженні» використовуються при розслідуванні злочинів.

Крім того, пропозиції та висновки дисертанта щодо особливостей залучення експертів, спеціалістів, перекладачів, психологів, педагогів під час кримінального провадження взято за основу для підготовки відповідних методичних рекомендацій. Висновки, пропозиції та рекомендації, сформульовані в дисертації.

Куриленка Д. В. щодо внесення змін і доповнень до нормативних актів, визначають участь обізнаних осіб у кримінальному провадженні, використані час правотворчої діяльності в прокуратурі Харківської області.

Голова комісії:

**Перший заступник керівника
Харківської місцевої прокуратури №5
молодший радник юстиції**

А. Кравченко

Члени комісії:

**Заступник керівника
Харківської місцевої прокуратури №5
юрист 1 класу**

О. Данил

**Заступник керівника
Харківської місцевої прокуратури №5
юрист 2 класу**

Д. Каза

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Відповідальний секретар

Кримінологічної асоціації України

доктор юридичних наук, професор,

О. М. Литвинов

_____ 2016 року

А К Т

впровадження результатів дисертаційного дослідження аспіранта кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ Куриленка Дмитра Віталійовича на тему «Інститут обізнаних осіб в змагальному кримінальному провадженні», поданого на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Комісія у складі:

1. Клемпарського М.М., доктора юридичних наук, доцента, члена Кримінологічної асоціації України;

1. Фіалки М.І., кандидата юридичних наук, доцента, члена Кримінологічної асоціації України;

3. Кондратова Д.Ю. кандидата юридичних наук, доцента, члена Кримінологічної асоціації України

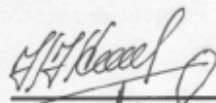
цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Куриленка Дмитра Віталійовича на тему «Інститут обізнаних осіб в змагальному кримінальному провадженні» поданого на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність використовуються у науковій діяльності Кримінологічної асоціації України.

Автором здійснений комплексний аналіз проблем залучення обізнаних осіб у кримінальне провадження. Досліджені діючі кримінально-процесуальні норми, чинні відомчі нормативні акти, теоретичні розробки щодо використання спеціальних знань у слідчій та судовій практиці. В роботі міститься ряд нових теоретичних положень та практичних рекомендацій щодо запобігання злочинам

на підставі результатів діяльності фахівців; розмежування судових та правових експертиз, в тому числі кримінологічних експертиз правових актів.

Комісія констатує, що отримані Куриленко Дмитром Віталійовичем результати дисертаційного дослідження мають високий теоретичний та науковий рівень, а також практичну спрямованість; можуть бути використані для подальшої розробки фундаментальних та прикладних тем науки кримінології та кримінального права, пов'язаних із запобіганням злочинів та проведенням кримінологічних експертиз.

Члени комісії

М. М. Клемпарський

М. І. Фіалка

Д. Ю. Кондратов

« 2 » листопада 2016 року